

BRANKO HORVAT

OGLED O JUGOSLAVENSKOM
DRUŠTVU

**BIBLIOTEKA
IZABRANIH ESEJA**

Urednik
OTO ŠOLC

Naslovnu stranu izradio
JULIJE KNIFER

IZDAVAČKO KNJIŽARSKO PODUZEĆE

mladost

ZAGREB 1969

SADRŽAJ

PREDGOVOR	9
I HISTORIJSKE PRETPOSTAVKE JUGOSLAVENSKOG TIPA DRUŠTVA (ASOCIJATIVNOG SOCIJALIZMA)	11
1. SHEMATIZACIJA DRUŠTVENO-EKONOMSKOG RAZVOJA (11) 2. DRŽAVNI KAPITALIZAM (17) 3. BIROKRACIJA I »FETISIZAM ČINA« (25) 4. ASOCIJATIVNI SOCIJALIZAM (39) 5. RADNIČKO SAMOUPRAVLJANJE U HISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI (46).	
II PRELAZNI PERIOD I DIKTATURA PROLETARIJATA	73
6. PRELAZNI PERIOD (74) 7. DIKTATURA PROLETARIJATA (92) 8. TRI ETAPE JUGOSLAVENSKE SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE (95).	
III EKONOMSKA ORGANIZACIJA	103
9. MARX I ENGELS O SOCIJALISTIČKOJ PRIVREDI (105) 10. SAMOUPRAVLJANJE (118) 11. KOLEKTIV KAO PODUZETNIK (125) 12. CENTRALIZAM (130) 13. PLANIRANJE (142).	
IV PROIZVODNI RAD, DRUŠTVENO VLASNIŠTVO I STRUKTURA JUGOSLAVENSKOG DRUŠTVA	153

11 156460

n. 10479/77

14. PROIZVODNI RAD U SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU (53) 15. INDIVIDUALNO I DRUŠTVENO VLASNIŠTVO U SOCIJALIZMU (167) 16. VERTIKALNA STRUKTURA JUGOSLAVENSKOG DRUŠTVA I STRATIFIKACIJA (183) 17. HORIZONTALNA STRUKTURA JUGOSLAVENSKOG DRUŠTVA: KVAZI-PROFESIONALNE GRUPE (200).

V TRANSFORMACIJA PARTIJE U SAVEZ POLITIČKIH AKTIVISTA 231

18. POLITIČKE PARTIJE (232) 19. REVOLUCIONARNA PARTIJA I GENEZA BIROKRATSKOG MENTALITETA (238) 20. FUNKCIJE I ORGANIZACIJA ŠAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE (261).

VI EVOLUTIVNE PERSPEKTIVE 285

Registar pojmova 297
Registar autora 301
Bilješka o piscu 303

Teorija se u jednom narodu uvijek samo utoliko ostvaruje, ukoliko je ostvarenje njegovih potreba... Nije dovoljno da misao stremi ostvarenju, sama stvarnost mora stremiti prema misli.

K. Marx

PREDGOVOR

Čini se da je jedna epoha našeg poslijerevolucionarnog razvoja završena. To saznanje potiče na kritično preispitivanje pređenog puta. I na istraživanje daljnjih mogućnosti, pronalaženje evolutivnih perspektiva. Posao koliko fascinantan, toliko i rizičan.

Ovaj *Ogled* nije pisan nadušak, pa vjerojatno i neće moći da se čita nadušak. On je rezultat razmišljanja o našem društvu u toku posljednjih šesnaest godina. Od tekstova koji su ušli u knjigu, prvi — *Prelazni period* — napisan je i objavljen još 1951. godine; posljednji, koji se odnosi na teoriju Partije, pisan je tek poslije Brionskog plenuma CK SKJ, kad je istraživanje tih problema postalo društveno relevantno u smislu Marxovog citata koji je uzet kao moto ovoj knjizi. Jedan dio teksta objavljen je ranije u časopisima *Ekonomist*, *Pregled*, *Gledišta*, *Encyclopedia moderna* i *Naše teme*; dio I i poglavlja 11 i 14 preuzeti su iz knjige *Ekonomska teorija planske privrede*. Iako su ti fragmenti nastajali u vremenskom rasponu od jedne decenije i po, kod konačne redakcije ispostavilo se da rezultate istraživanja ne treba mijenjati. Međutim, izvršene su mnogobrojne dopune i preciziranja formulacija. I, prirodno, cjelina rada zahtijevala je niz novih istraživanja.

Odabrani naslov nije slučajan; *Ogled* nije sistematska studija. Radi se o obradi samo nekih, po mom mišljenju strateških faktora; samo o osnovnim konturama jedne sintetičke slike našeg društva. Stoga je mnogo toga ispušteno. U ekonomskom dijelu nedostaje na primjer analiza funkcioniranja privrednog mehanizma. U sociološkom dijelu nije obrađena sociologija samoupravljanja, sociološki efekti exodusa sa sela i mnogošta drugo. U poli-

tikološkom dijelu nema analize skupštinskog sistema, izbora, organizacije državnog aparata, funkcioniranja komunalnog sistema, mjesta i uloge SSRNJ. No popuniti sve te praznine mogla bi jedino *ekipa* naučnih radnika.

U tekstu mjestimično ima dosta citiranja. Citiranje je samo po sebi nesimpatično, a osim toga smanjuje čitkost teksta. Iako svjestan tih činjenica, bio sam primoran na odabiranje »citatološke« alternative iz slijedećih razloga. Kao marksist bio sam zainteresiran za uklanjanje nekih ukorijenjenih vulgarizacija i revizija Marxove ekonomske i političke teorije. U tom pogledu drastičan je primjer teorije proizvodnog rada koja ima značajne praktične konzekvence. U takvim slučajevima bilo je potrebno ići na »potpuno pokrivanje« svih relevantnih citata. Iz vlastitog iskustva na istom primjeru znam da ispuštanje ma i jednog citata dovodi do optužbe o »hotimičnom namještanju«, »neprincipijelnosti« i sl. Nadalje, kao marksist bio sam zainteresiran i da identificiram ona Marxova predviđanja koja su se — u kontekstu analize našeg društva — pokazala pogrešnim. Tu se prije svega radi o ekonomskoj organizaciji socijalističkog društva. Argumenti za što potpunije citiranje isti su kao i u prethodnom slučaju. I na kraju, u naučnom radu — za razliku od feljtona — citiranje je ponekad potrebno da se isticanjem preuzetih ideja jasno ograniči vlastiti doprinos odnosno da se što preciznije istaknu razlike u odnosu na autoritativne tuđe ideje s kojima se autor ne slaže.

Neprijatan posao pretvaranja mojih originalnih rukopisa u čitljiv tekst preuzele su na sebe Dobriša Mićković i moja sekretarica Anica Savićević. Registre pojmova i autora izradili su asistenti Sofija Popov i Marija Ratković. Želio bih da im se zahvalim na strpljivosti i pažnji.

Beograd, 24. jula 1967.

Branko Horvat

HISTORIJSKE PRETPOSTAVKE JUGOSLAVENSKOG TIPA DRUŠTVA (ASOCIJATIVNOG SOCIJALIZMA)

1. SHEMATIZACIJA DRUŠTVENO-EKONOMSKOG RAZVOJA

U početku naše analize bit će korisno da u shematiziranom obliku rekapituliramo osnovne stavove teorije društvenog razvoja Marxa i Engelsa. Time će vjerovatno biti samo ponovljeno ono što je u jugoslavenskoj sredini već dobro poznato. No izgleda mi potrebnim da se taj konceptijski okvir ipak prethodno što jasnije i preciznije definira kako bi se nedvosmisleno istakao kontinuitet u ekstrapolaciji marksističke analize kao i njena aplikativnost na nové društvene pojave koje nas u ovom radu prvenstveno zanimaju.

Veoma dugo vremena, mnogo duže nego što traje pisana historija, ljudske zajednice jedva su uspijevale da proizvode koliko im treba da prežive. U društvenim odnosima koji su tada postojali nije bilo mjesta za »klasnu eksploataciju«.¹

¹ J. Schumpeter je jedan od onih koji osporavaju taj stav (1, 146). No dovoljno je da se pogleda ma koji suvremeni rad o antropologiji primitivnih zajednica pa da se ustanovi da Schumpeter nema pravo.

Međutim, kako su se inovacije i izumi kumulirali, proizvodnost rada je rasla. U mnogim zajednicama postalo je moguće da se redovno proizvodi više nego što je apsolutno potrebno da se preživi. Tako se javila mogućnost da se živi na račun viška proizvoda drugih ljudi. Čim se ta ekonomska mogućnost pojavila, neki su je članovi zajednice iskoristili. A kako ostali (unutar ili van zajednice) nisu bili voljni da odstupe dio svog viška proizvoda, bili su primorani da to urade grubom silom, postali su *robovima*. Društvo je postalo *klasno* društvo u kom vladajuća klasa prisvaja višak proizvoda eksploatirane klase i upotrebljava ga za svoje vlastite ciljeve. U tom smislu, tj. zasnovana na kontroli sredstava za život, klasna eksploatacija nastavila se u svim društvima sve do naših dana.

Rob je čovjek koga posjeduje neki drugi (slobodni) čovjek na isti način na koji se posjeduju krave i plugovi. Ta formalna sličnost navela je u ono vrijeme Aristotela da klasificira robove — slično kao što u naše vrijeme navodi buržoaske ekonomiste da klasificiraju radnike¹ — u istu ekonomsku kategoriju s kravama i plugovima, uz napomenu da se razlikuju jedino po tome što govore, dok ostala oruđa muču ili su nijema. To je bila obmana čovjeka koji je shvaćao tada postojeće društvene odnose kao prirodne i zbog toga vječne. Plugovi i krave rade jednako dobro u svim društvenim sistemima, ali ne i ljudska bića. S jedne strane robovi su bili veoma neefikasni radnici. S druge strane troškovi njihove reprodukcije

¹ Knightov članak o kapitalu u *Encyclopaedia Britannica* iz 1946. karakterističan je u tom pogledu: »Iako se zbog 'humanih' razloga radnici obično ne nazivaju 'sredstvima proizvodnje', oni su ekonomski slični ostalim proizvodnim agensima. Razlika je 'institucionalna', u robovlastničkoj privredi radnici svih kategorija bit će prosto vrste kapitalnih dobara. To je naravno velikim dijelom vrijedilo za dijelove Sjedinjenih Američkih Država unutar života ljudi koji su još živi. Doista, obično postoje važne razlike; osjećajnost i društveni običaji, uključiv religiju, čine da se ljudski robovi tretiraju nešto drugačije nego radna stoka ili mašine. Važne ekonomske razlike javljaju se kod kontrole reprodukcije i podizanja djece. Međutim, sve je to samo stvar pojedinosti i stepena, i slične razlike postoje među mnogim kategorijama kapitalnih dobara... Ukratko, smisao kapitala i njegovog prinosa bitno je nevezan s općom organizacijom društvene privrede... Razlike između ljudskih bića i imovine, kao i između lične i stvarne imovine, važne su u zakonodavstvu i ljudskim odnosima, ali njima ne odgovaraju nikakve fundamentalne ekonomske razlike.«

cije bili su visoki. U oba slučaja postojala je mogućnost poboljšanja i upravo to je učinilo *feudalizam* efikasnijim društvenim sistemom.

Nova vladajuća klasa ustanovila je da za izvlačenje viška rada nije nužno pribjeći ropstvu. Feudalci su ustanovili da je dovoljno posjedovati zemlju da bi se primoralo kmetove da rade izvjesno vrijeme za njih. Na taj način sa stanovišta vlasnika troškovi reprodukcije radne snage bili su eliminirani budući da se seljačke obitelji brinule same za svoju reprodukciju. A mogućnost koju je kmet imao da neko vrijeme radi na vlastitoj zemlji i da feudalnu rentu plaća ne samo u obliku rada već i u obliku proizvoda, a kasnije i u novcu, stimulirala je podizanje proizvodnosti rada.

U feudalizmu radnik više nije bio imovina gospodara, ali je još uvijek bio o njemu lično ovisan, drugim riječima bio je prisiljavan da radi vanekonomskim institucijama. Zemlja nije bila samo sredstvo proizvodnje, već je ujedno bila i sredstvo direktne političke moći, jer je feudalni posjed predstavljao neku vrstu male države na čelu s feudalcom koji je vršio političku, vojnu i administrativnu vlast. Kmetovi su bili vezani za zemlju i tako nisu bili samo radnici već i podanici svojih feudalnih gospodara.

Ujedinjena kmetovska i radnička klasa, kao i slobodna radnička klasa, predstavljala je u ovom pogledu naredna mogućnost sastojala se u nadomjestavanju lične zavisnosti tržišnom zavisnošću uz koju bi društveno-ekonomski mehanizam mogao i dalje glatko funkcionirati. Nakon izvjesnog broja žestokih sukoba između antagonističkih društvenih snaga to se pokazalo izvedivim. Radnici, koji ne posjeduju sredstva za život, nemaju drugog izbora nego da prodaju svoju radnu snagu vlasnicima sredstava proizvodnje, tj. vlasnicima kapitala. Pojavio se novi društveni sistem, *kapitalizam*. Isprva radnici nisu imali nikakvih političkih prava. Štaviše, globe i tjelesno kažnjavanje unutar tvornice — tako često prakticirani u ono vrijeme — predstavljali su direktno nastavljanje odnosa gospodar-kmet. Ali nakon što se novi sistem ustalio ta je praksa mogla i morala biti obustavljena, a također mogla su se dati i politička prava bez loših posljedica po stabilnost sistema. Političku i ekonomsku moć čvrsto je držala posjednička klasa, dok je sistem slobodnog tržišta predstavljao efikasnu barijeru za spre-

čavanje masovne invazije proletera u više društvene slojeve.

Lična sloboda i *relativno* velika društvena mobilnost imali su izvanredno jak utjecaj na podizanje proizvodnosti rada. Robovlasnička i feudalna privreda, a da se ne govori o prvobitnoj zajednici, bile su gotovo stacionarne. Kapitalizam je značio dramatsku promjenu u ljudskoj historiji. U posljednja dva stoljeća, što je otprilike period u kome se organizacija proizvodnje može označiti kao kapitalistička, proizvodnja materijalnog bogatstva povećala se više nego u svim onim ranijim hiljadama godina. Prirodno je da je to moralo neobično snažno utjecati na tok društvenog razvoja.

Jedva je potrebno isticati da skica društvenog razvoja dana u prethodnim odjeljcima ne prelazi okvire sheme. Njena je jedina svrha bila da se ukaže na odlučan faktor u društvenom razvoju: odnose između ljudi u proizvodnji. Antičko društvo karakterizirao je rad robova, feudalno društvo rad kmetova, kapitalizam najamni rad.

Jasno je da ti odnosi nisu stvar slobodnog izbora, etike ili nečega što se voli ili ne voli. Nema ništa »prirodnoga« u njima; Aristotel je smatrao ropstvo prirodnim, dok drugi to isto misle o najamnom radu u službi privatnog kapitala ili državnog aparata. Ako nas historija nečemu uči, onda njena pouka veli da se društveni odnosi mijenjaju, da se proizvodnja povećava i da se ta dva niza promjena podudaraju. To podudaranje veoma je kompleksno, no opet, ukoliko ga shematiziramo, može se svesti na slijedeće. Razvoj proizvodnih snaga čini novi društveni sistem ostvarivim, a nakon što je društvena promjena izvršena, ona pomaže da se proizvodnja dalje razvija. U klasnim društvima do društvenih promjena ne dolazi na osnovu prijateljskih sporazuma ili pomoću racionalnog zakonodavstva ili ma čega sličnog; te su promjene rezultat borbe antagonističkih društvenih klasa koje se bore za svoje interese. Klasa čiji su interesi vezani s novim i superiornijim načinom proizvodnje pobjeđuje i reorganizira društvo. Pri kraju neke društvene epohe u najrazvijenijim zemljama postoji vjerojatnost da će klasna borba dovesti do nasilnog revolucionarnog obaranja starog društvenog sistema. Nakon što je novi sistem više ili manje uspostavljen u najnaprednijim zem-

ljama, vladajuće klase ostalih zemalja — ukoliko te zemlje ne zaostaju suviše iza općeg nivoa razvoja — mogu biti primorane da ga prihvate i bez građanskog rata. Sve to znači dvije stvari. Prvo, društveni je razvoj postepen i pojedine se faze ne mogu preskočiti. Drugo, vezan uz razvoj proizvodnih snaga društveni razvoj — tj. slijed društvenih sistema — nije reverzibilan.

Opisani proces nije pravolinijski. Dolazi i do privremenih zaokreta pa i povraćaja. Prije pojave kapitalizma svijet još nije bio jedinstvena cjelina kao što je to danas i tako su čitave civilizacije mogle iščeznuti a da ne ostave nikakvih značajnijih posljedica za kasniji razvoj. Shema je prvenstveno primjenjiva na evropsku historiju koja je bila više ili manje autonomna i spontana i zbog toga se proces mogao potpuno razviti. Kad se jednom kapitalizam ukorijenio u Evropi, on se počeo širiti cijelim svijetom pomoću trgovine i osvajanja. Kapitalističke institucije importirane su u vanevropske zemlje čiji su društveni sistemi sadržavali cijeli spektar od prvobitne zajednice do feudalizma i tako su bili inicirani izvanredno kompleksni društveni procesi. Vjerojatno je jedina univerzalna karakteristika tih procesa ta što se kapitalizam svugdje širio na račun svih ostalih društvenih sistema.

No čak ni u Evropi ropstvo, feudalizam i kapitalizam nisu tri kruta historijska sistema potpuno odvojena jedan od drugoga. U svakom od njih institucije ostala dva bile su poznate i razvijene do izvjesnog stepena. Oni nisu »čisti« sistemi i mogu se razvrstati kao posebni sistemi samo s obzirom na predominantne institucije. A determinizam u razvoju, tj. u slijedu tih sistema, jedino znači da, npr., ustanak rimskih robova pod Spartakom u prvom stoljeću stare ere ili seljački ratovi u Evropi u XV i XVI stoljeću *nisu* mogli postići ciljeve svojih inicijatora¹, dok je rat sjevernih država u Americi za ukidanje ropstva u XIX vijeku u krajnjoj liniji *morao* postići svoj cilj. Kao konkretni događaji oni su, naravno, proizvod jedinstvenih historijskih okolnosti i kao takvi su nepo-
noljivi. No kad se apstrahiraju irelevantni detalji, pojav-

¹ Čak i ako bi vojnički uspjeli, kao na primjer bugarski seljački ustanak 1277 g. koji je nakon pobjede svog vođu, pastira Ivajla, ustoličio za — cara. I, kao u priči, pastir Ivajlo oženio se obudovljenom caricaom.

ljuje se pravilnost koja omogućuje uopćavanja. Očigledno je da neka pojedinačna zemlja može preskočiti stadije razvoja i to se upravo danas dešava s mnogim zaostalim zemljama. No ta činjenica ne utječe na valjanost uopćavanja, jer jedino društva koja su zaostala mogu preskočiti stadije razvoja. Društva u prvoj liniji razvoja ne mogu to postići. To zapažanje ima svrhu da nas podsjeti kako su čisto racionalističke sheme ekonomskih institucija — npr. komunističke naseobine u Americi prošlog stoljeća ili komunističke seoske zajednice u Kini naših dana — beskorisne.

Konačno, dvoklasna shema jedino usmjeruje pažnju na osnovnu pokretačku snagu društvene promjene: borbu između onih koji, kao vladajuća klasa, imaju interesa da sačuvaju postojeći društveni sistem i onih koji bi se koristili promjenom i koji zbog toga predstavljaju antagonističku društvenu klasu. No vladajuća i eksploatirana klasa nisu nužno homogene, nisu nužno krute formacije i među njima obično ima izvjestan broj srednjih grupa koje, naravno, također treba uzeti u obzir kod analize nekoga konkretnog društva. Dvoklasna shema samo je prikladna i korisna *apstrakcija* društvenih odnosa. Pokušaj da se tačno razvrstaju svi pojedinačni članovi nekog danog društva u dvije klase pokazao bi samo krajnju naivnost jednog ograničenog empiričara. Zadatak dvoklasne sheme jest da pruži jednostavan analitički okvir za studiranje tendencija društvene polarizacije i njenog neizbježnog rezultata, osnovnog društvenog sukoba. Terminom *osnovni društveni sukob* — za razliku od ostalih društvenih sukoba između pojedinaca i grupa do kojih dolazi u svakom zamišljivom društvu — ovdje se označava situacija u kojoj osnovni princip društvene organizacije implicira društveni sukob između grupa koje ne samo da imaju različite interese već se jedna prema drugoj odnose kao *viša* i *niža* i kao *manjina* i *većina*. U svim je klasnim društvima lako ukazati na postojanje osnovnog društvenog sukoba. I obrnuto, kad god otkrijemo potencijalno postojanje osnovnog društvenog sukoba, možemo pouzdano očekivati razvoj u pravcu klasnog društva. Tu ćemo hipotezu uskoro moći i praktički primijeniti.

2. DRŽAVNI KAPITALIZAM

Društveni razvoj ne završava se liberalnim kapitalizmom — što je danas očigledno, ali čega je malo tko bio svjestan u vrijeme kad su Marx i Engels započeli svoju analizu. U tom kontekstu ne možemo izbjeći razmatranje, makar i krajnje fragmentarno, problema socijalističke revolucije. Dobro je poznato da su Marx i Engels ekstrapolirajući historijski trend, došli do zaključka da će socijalističke revolucije izbiti u najrazvijenijim zemljama.¹ U stvari, međutim, do socijalističkih revolucija došlo je u relativno zaostalim zemljama, a za sada nema znakova da će se one nužno ponoviti — bar ne u formi građanskog rata — u najrazvijenijim zemljama. Kako treba da objasnimo tu pogrešku u predviđanju za koje je izgledalo da se tako dobro slaže s historijskim iskustvom?

Prije svega valja konstatirati da predviđanje nije ni u kom slučaju bilo potpuno pogrešno. Pokazalo se da su Marx i Engels imali pravo u predviđanju nasilnih socijalističkih revolucija², a isto su tako imali pravo kad su očekivali da će upravo u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama radnička klasa biti u stanju da ostvari prve stavke svog programa. U vrijeme Komunističkog manifesta te su stavke bile, među ostalim, osmosatni rad-

¹ Npr. mladi je Engels u spisu, koji je postao osnova za *Komunistički manifest*, pisao (1847. g.): »... da se razvitak proletarijata u gotovo svim civiliziranim zemljama nasilno ugnjetava i da samim tim protivnici komunista svom silom rade na izbjavanju revolucije... Stoga komunistička revolucija neće biti nacionalna, nego će se izvršiti u svim civiliziranim zemljama istovremeno, tj. barem u Engleskoj, Americi, Francuskoj i Njemačkoj. Ona će se u svakoj od tih zemalja razviti brže ili sporije, već prema tome da li ova ili ona zemlja ima izgrađeniju industriju, veće bogatstvo i znatniju količinu proizvodnih snaga« (2, 356 i 358).

² U stvari, kratko vrijeme prije svoje smrti Marx je došao do zaključka da bi upravo u Rusiji moglo doći do prve eksplozije. »Sada... — pisali su on i Engels u 1882 — Rusija predstavlja prednji odred revolucionarnog pokreta u Evropi« (3, 601). Marx je također jednom prilikom, na mitingu u Amsterdamu poslije Haškog kongresa I internacionale 1872, izdvojio Ameriku i Englesku kao zemlje »u kojima radnici mogu postići svoje ciljeve mirnim sredstvima«. A dvadesetak godina kasnije (1891. g.) Engels je pisao: »Moguće je zamisliti da će staro društvo mirno urasti u novo u zemljama gdje narodno predstavništvo koncentriše svu vlast u sebi, gdje ustavnim putem može uraditi sve što hoćeš čim ima većinu naroda za sobom; u demokratskim republikama kao što su Francuska i Amerika, u monarhijama kao što je Engleska... gdje je... dinastija protiv narodne volje nemoćna« (4, 67). Upoređenje ovog citata Engelsa, sada pri kraju svoje naučne karijere, sa stavom 27-godišnjeg Engelsa citiranim u prethodnoj bilješci, pokazuje da je Engels u toku života prošao određenu evoluciju. Ta evolucija bila je uvjetovana i akumuliranjem historijskog iskustva u toku pola stoljeća.

ni dan, opće i jednako pravo glasa, strukovne i političke organizacije radničke klase, progresivno oporezovanje, besplatno osnovno školovanje, socijalno osiguranje, rastići životni standard.¹ Danas su u razvijenim kapitalističkim zemljama ti zahtjevi manje ili više ispunjeni², a u izvjesnom broju tih zemalja privatno vlasništvo na sredstva za proizvodnju djelomično je ukinuto prelaženjem određenih industrija u državno vlasništvo posredstvom niza nacionalizacija. No sve je to bilo postignuto bez velike socijalističke revolucije — iako, u različitim zemljama došlo je do izvjesnog broja krvavih klasnih sukoba tipa 1848 — što nas dovodi do naredne tačke u našim razmatranjima.

Revolucija nije proizvod razvoja kao takvog već nepodnosivih društvenih napetosti. U pionirskim zemljama pred-1848ovski kapitalizam proizvodio je društvene napetosti u blizini tačke eksplozije. Kao ilustracija i potvrda te teze može poslužiti izvanredan opis djelovanja kapitalističke mašine toga vremena u historijskim glavama Marxovog *Kapitala*. Međutim, u to vrijeme prilike još nisu bile zrele za novi društveni sistem. Kasnije je socijalizam postao teoretski izvediv, ali društveni antagonizmi nisu se reproducirali u stepenu nužnom za nasilnu

¹ Vidi na primjer *Zahtjevi Komunističke partije u Njemačkoj* (1848), programski dokument koji je sastavio komitet od šest članova, među kojima su se nalazili Marx i Engels; program Socijaldemokratske radničke partije Njemačke usvojen 1869; poznati *Gotski program* iz 1876; minimalni program francuske radničke partije iz 1880; nacrt programa ruske socijaldemokratske grupe »Oslobodjenje rada« iz 1883; program Socijaldemokratske radničke partije Austrije iz 1888; program srpske socijaldemokratske partije iz 1903. itd. (41, 125—72).

² Engleski socijalist E.F.M. Durbin učinio je slijedeće zanimljivo opređenje: »Prije stotinu i jedne godine — u 1841 — Britanija je stajala na početku »gladnih četrdesetih godina«. Pretpostavimo da se jednom reprezentativnom članu trubeničkog i izglednog proletarijata reklo: 'Za tri generacije vaši prauunci radić će osam sati dnevno (umjesto dvanaest) za prosječnu realnu nadnicu od tri funte nedjeljno (umjesto funtu i četvrt); postojat će opće pravo glasa (umjesto tankog sloja glasača sastavljenog isključivo od bogatih), kao i opće i besplatno osnovno školovanje (umjesto vaše nepismenosti); većina nezaposlenih dobitat će potporu od državnog osiguranja (umjesto da budu ponižavani kao što ste vi po odredbama Zakona o siromasima); bit će organizirano redovno stanje za bolesne i ostarjele (umjesto privatne samilosti i gladovanja od čega sada patite); sinovi siromašnih ljudi ići će u Oxford i Cambridge na račun države, a radni ljudi ući će u parlamenat u velikim brojevima i zauzimat će najviše položaje u zemlji; priznavanje sindikata bit će pravilo a ne izuzetak; a većina članova vaše klase posjedovat će nešto imovine.' Što bi radnik iz 1841. odgovorio na sve to? On bi se, vjerujem, gorko nasmijao. Ti izgledi činili bi mu se nemogućim i neostvarivim u svom optimizmu, nerazboritilj. snom« (5, 25).

revoluciju. Zašto? Po mom mišljenju kao objašnjenje mogu se navesti dva odlučna i usko povezana razloga koji se međusobno pojačavaju. Prvo, za razliku od svih ranijih privreda kapitalistička privreda nije ni izdaleka bila stacionarna; ona se razvijala relativno brzo čime se stvarala mogućnost da i trubeničke klase poboljšavaju svoj položaj i posjedničke klase akumuliraju bogatstvo. Drugo, slobodno tržište pokazalo se kao veoma uspješan organizacioni princip; kako ono funkcioniše bezlično, izgledalo je da se niko ne može direktno kriviti za postojeće nevolje. Iz oba razloga vladajuća klasa mogla je dati politička prava eksploitantima a da ipak ne ugrozi svoje pozicije. To je značilo daljnje ublažavanje društvenih napetosti. Postepeno je radnička klasa uspjela da se organizira u sindikate i radničke partije i što je jačim radnički pokret postajao, smanjivao se jaz između posjedničke i radničke klase. Bilo to dobro ili loše, tek dobro organizirani radnički pokret spasio je razvijene kapitalističke zemlje od socijalističke revolucije.

Situacija se znatno razlikovala u nerazvijenim zemljama. Ovdje se prvobitna akumulacija kapitala, s društvenim sukobima koji su je pratili, poklopila s relativno visokim životnim standardom u razvijenim zemljama, i sa socijalističkim ideologijama snažnih radničkih pokreta tih zemalja. Kako je to ruska revolucija iz 1905. pokazala, bilo je dovoljno razloga za revoluciju. A kad je jednom velika revolucija započela, bilo je sasvim prirodno da neće stati prije nego što pokuša ostvariti najradikalniji program koji je epoha proizvela, program socijalizma. Jer revolucije su »lokomotive historije«. One kidaju veze tradicije, uklanjaju zapreke posvećenih prava i čiste tlo za slobodno kretanje prema granicama koje postavlja jedino postojeća revolucionarna ideologija što odražava materijalne i kulturne uvjete epohe, a ne prosto zemlje koja izvodi revoluciju. Iako je, naravno, kasnija primjena revolucionarne ideologije modificirana velikim dijelom historijskim osobnostima dotične zemlje, o osnovnim činjenicama može biti malo sumnje kako se to jasno vidi iz primjera dviju najznačajnijih nacionalnih revolucija: u XVIII stoljeću francuska revolucija uklonila je feudalne odnose i tako utrla put većoj efikasnosti kapitalističke organizacije; u XX stoljeću ruska revolucija uklonila je narednu prepreku, privatno vlasništvo, i tako da-

Ije poboljšala efikasnost ekonomske mašine. Nakon što se ruska revolucija pokazala uspješnom bilo je vjerojatno da će je slijediti niz socijalističkih revolucija u drugim zaostalim zemljama. Marx je očekivao da će kapitalistički razvoj dovesti do polarizacije bogatstva unutar najrazvijenijih zemalja i da će to povećati klasne protivurječnosti do tačke revolucije. To se doista i dogodilo u ranijim stadijima kapitalističkog razvoja, o čemu se u posljednje vrijeme pojavljuje i prva statistička dokumentacija, ali brza ekspanzija proizvodnih snaga pomogla je da se polarizacioni proces ublaži, pa čak i zaustavi prije no što je otišao suviše daleko. I tako je umjesto toga u svojim kasnijim stadijima kapitalistički razvoj — praćen monopolizacijom i imperijalističkim ratovima — doveo do polarizacije bogatstva u međunarodnom mjerilu, čime je klasni sukob u zaostalim kapitalističkim zemljama bio potenciran dok konačno nije bio razrješen u socijalističkoj revoluciji.

Naredni naš zadatak jest da ispitamo moguće daljnje promjene u proizvodnim odnosima. Vidjeli smo da su ti odnosi — izuzimajući prvobitnu zajednicu — prošli kroz tri stadija: stadij potpune lične zavisnosti radnika od gospodara; stadij djelomične zavisnosti; i konačno stadij potpune lične nezavisnosti radnika koji je na rad za gospodara primoran jedino bezličnim silama tržišta. Ustanovili smo da se ti sukcesivni stadiji odlikuju rastućom ekonomskom efikasnošću.

Cijeli taj proces u stvari predstavlja postepeno oslobađanje pojedinca od društvenih okova, izjednačavanje ljudi, savlađivanje društvenih odnosa na način sličan onome kojim se savlađuju prirodne sile. Ukoliko ova generalizacija ima smisla, tada se slijedeći stadij može sastojati u eliminiranju svih pojedinačnih privatnih vlasnika sredstava proizvodnje, koji, u svojoj ulozi organizatora proizvodnje, treba da budu zamijenjeni jednim jedinim vlasnikom, državom, što će dovesti do izjednačavanja pojedinaca u njihovom odnosu prema državi. Upravo tu eksproprijaciju privatnih kapitalista od strane države trebala je da ostvari socijalistička revolucija. Ekonomske prednosti državnog kapitalizma¹ u odnosu na privatni

¹ Pod »državnim kapitalizmom« podrazumijevam državno vlasništvo i direktnu kontrolu i upravljanje svim, ili bar dominantnim dijelom, sredstava proizvodnje. Ponekad se takav sistem naziva državnim socijaliz-

kapitalizam ogromne su. Organizirajući proizvodnju po racionalnom planu izbjegavaju se periodične krize i država je u stanju da ubrza ekonomski rast dva pa i tri puta (v. 16, gl. 10).

Karakteristično je svojstvo kapitalizma alienacija ljudskog rada (up. 17. 196—208). Da bi živio, proleter je prinuđen prodavati svoje unutarnje biće, svoju radnu snagu, i on nema nikakve kontrole nad proizvodom svoga rada. To zapažanje implicira dvije stvari: radnik je prvenstveno privjesak mašine upotrebljavan za oplodnju kapitala; i drugo, sudbinu konačnog proizvoda određuju slijepe sile tržišta. U državnom kapitalizmu samoalienacija dostizava krajnju moguću granicu, budući da čitavo društvo postaje proletarizirano. No totalna alienacija u isto vrijeme pribavlja sredstva za svoje vlastito totalno uništenje. Jer, ako ne pojedinačni član, a ono društvo

mom. Možda bi se u općem slučaju državni kapitalizam odnosno državni socijalizam mogao smatrati završnim stadijem kapitalističkog razvoja odnosno početnim stadijem socijalističkog razvoja, kod čega bi provedena socijalistička revolucija predstavljala kriterij da li se radi o prvom ili potonjem. No društveni sadržaj revolucije ne proizlazi iz njene etikete već iz realnih efekata na društveno biće. Francuska revolucija je proklamirala jednakost i bratstvo, a donijela je buržoasko društvo s pravom ekonomski jačeg i eksploatacijom. Osim toga, što da radimo s onim društvima koja neće proći kroz nasilnu revoluciju? Moglo bi se stati na stanovište da socijalizam ne treba idealizirati i da analogno kapitalizmu, koji je proizveo fašističku Njemačku i kantonalnu Švicarsku, postoji socijalizam sa Staljinovom Rusijom i samoupravnom Jugoslavijom. I tada državni ili državno-birokratski socijalizam za neke predstavlja izrođavanje socijalizma, a za druge prvu, sirovu, fazu iza koje slijedi samoupravna faza (Fiamengo 6, ss. 11 i 18). Tu se postavlja pitanje: koliko se socijalizam može »izroditi« pa da još uvijek predstavlja socijalizam? Da li npr. logori još spadaju u socijalizam ili više ne? I zatim još osnovnije pitanje: ne predstavlja li sa stanovišta marksizma državni socijalizam contradictio in adjecto; jer ili nije državni ili nije socijalizam? To što je rečeno upućuje na zaključak, da je upotreba jednog termina, i to državnog kapitalizma, vjerojatno naučno najispravnija. Taj termin proizilazi iz Marxovog određenja kapitala kao »vlasti nad radom i njegovim proizvodima« (96, 167) i osim toga čini se da prevladava u jugoslavenskoj ekonomskoj literaturi. Tako M. Novak piše da bi zadržavanje državne svojine »značilo ne ukidanje proletarijata nego pretvaranje svih ljudi u proletere, ne ukidanje kapitala već njegovu opću vladavinu, u kojoj se može razviti, a i nužno razvija eksploatacija svoje vrste« (7, 92). Pristupajući problemu s drugog stanovišta N. Pašić dolazi do zaključka: »Nekada je državna intervencija u privredi bila pogrešno izjednačavana sa socijalizmom. Kada bi se primijenio na nekoliko posljednjih decenija, taj kriterij bi doveo u redove socijalista sve istaknutije kapitalističke političare novije ere, od Baldvina i Roosevelta do Hitlera i de Gaullea« (8, 11). A. Dragičević piše: »Nacionalizacija sredstava za proizvodnju i planska privreda jesu pretpostavke socijalizma, ali samo pretpostavke i ništa više. Da bi se doista radilo o »potpuno izgrađenom« socijalizmu potreban je uz to još čitav niz drugih faktora, u prvom redu socijalistički razvitak

kao cjelina u stanju je da kontrolira proizvod svog rada pomoću države. I to je zaključak koji privlači glavnu pažnju svih socijalista. Državna kontrola nije sama sebi svrha već je opravdana samo utoliko ukoliko je to jedina alternativa kaosu privatno-kapitalističke proizvodnje. Međutim, ako se može pokazati da je planska privreda u stanju da se riješi državne kontrole, tada će postati jasno da je državni kapitalizam samo prelazni stadij prema drugom i efikasnijem društvenom sistemu, socijalizmu. Kontrola proizvodnje bez državnog posredništva znači kontrolu od strane neposrednih proizvođača, što nadalje znači da se jednakost proletera preobražava u jednakost gospodara. Proces ljudske alienacije, započet u prvom klasnom društvu, završava se i u prvom *besklasnom* društvu započinje suprotni proces. Rad postepeno prestaje biti »patnja«, »neprijatnost« i trud i postaje prva po-

političkih odnosa i ekonomske strukture društva« (9, 218). Slično P. Kovač i Đ. Miljević zapažaju da »državna svojina i državno upravljanje sami po sebi malo ili gotovo nikako ne mijenjaju položaj proizvođača u proizvodnji i njegovo pravo na učešće u upravljanju privredom... U zemljama gdje je pobijedila socijalistička revolucija, država, umjesto da postane organ radnih ljudi, može da postane i postaje organ državnog i partijskog aparata, koji upravlja »u ime radnih ljudi« (10, 13). Može se dodati da je u izvjesnom smislu takvo gledanje na problem antičipirao još F. Engels: »Moderna država, ma kakav bio njen oblik, u suštini je kapitalistička mašina, država kapitalista, idealni ukupni kapitalist. Ukoliko više produktivnih snaga ona preuzima u vlastitu svojinu, utoliko više postaje ukupni kapitalist, utoliko više državljana eksploatira. Radnici ostaju najamni radnici, proleter. Odnos kapitala se ne ukida, naprotiv, on se sada tek još više zaoštava. Ali to zaoštrenje dovodi do preokreta. Pretvaranje produktivnih snaga u državnu svojinu ne rješava sukob, ali ono skriva u sebi formalno sredstvo, ključ za rješenje« (11, 293). Nadalje slično je rasuđivanje i L. Fabria, koji prije pola vijeka, u vezi s Lenjinovom knjigom *Država i revolucija* prostom i neposrednom logikom dolazi do zaključka: »Ako se država također pretvori u vlasnika, onda ćemo imati državni kapitalizam, a ne socijalizam... U državi vlasniku svi bi proleter postali najamnici države umjesto najamnika privatnih kapitalista. Država bi bila eksploator, a to znači, čitava gomila viših i nižih upravljača i čitava birokracija sa svim svojim hijerarhijskim redovima, stvorili bi novu vladajuću i eksploatorsku klasu. Izgleda da se nešto slično već stvara u Rusiji...« (12, 164). Posljednjih godina kod nas se javlja tendencija da se »državni kapitalizam« zamijeni emotivno neutralnijim terminom »etatizam« (člme se ujedno eliminira diskusija o smislu ili besmislu pojma »državni socijalizam«). Vidi npr. M. Popović (13, 328–36), M. Pečujlić (14). Najradikalniji je u tom pogledu S. Stojanović: »Etatizam treba nazvati sistem zasnovan na državnoj svojini sredstava za proizvodnju i državnom upravljanju proizvodnjom i ostalim društvenim djelatnostima. Državni aparat predstavlja novu vladajuću klasu. Kao kolektivni vlasnik sredstava za proizvodnju on upošljava radnu snagu i eksploatiše je. Lični udio pripadnika vladajuće klase u raspodjeli viška vrijednosti proporcionalan je položaju u državnoj hijerarhiji... Specifičnost etatičke klase pored ostalog sastoji se i u tome što njena ekonomska moć izvire iz političke moći, dok je kod buržoazije obrnut slučaj« (15, 33).

treba ljudi, izraz ljudskog života. Sve to, naravno, nema nikakve veze s *etičkom* poželjnošću takvog sistema. To jedino ukazuje na mogućnost veće efikasnosti takvog sistema. A ako možemo *utvrditi ostvarivost i ekonomsku superiornost nekog društvenog sistema, to za marksista znači dokazati njegovu neizbježnost.*

Vrativši se na problem državnog kapitalizma, potrebno je ispitati koje su društvene snage i procesi koji liberalni i privatni kapitalizam pretvaraju u monopolistički i državni kapitalizam. Jedan od njih, nepotpuna socijalistička revolucija, već je bio spomenut. Drugi, postepena transformacija, danas je već dobro poznat tako da će kratko razmatranje biti dovoljno.

Slobodna igra tržišnih snaga u konkurentnom kapitalizmu postepeno dovodi do koncentracije proizvodnje u rukama sve manjeg broja poduzeća kojih veličina u odgovarajućoj mjeri raste. Jedan od razloga veće efikasnosti velikog poduzeća čisto je tehnološke prirode: povećanje proizvodnje do određene tačke smanjuje troškove proizvodnje. Drugi i mnogo važniji razlog u vezi je s tržištem: veliko poduzeće kontrolira određeni dio tržišta i zato može poduzeti planiranje; veliko poduzeće finansijski je jako što u tržišnoj privredi znači da mu je otvoren kredit; ono stoga može vršiti pritisak na slabije partnere i općenito može udešavati uvjete kupovanja i prodavanja u svoju vlastitu korist; ono je u stanju da preživi periodične krize kada manja poduzeća nestaju. Na taj način konkurentni kapitalizam stalno proizvodi tendencije monopoliziranja.

Sučeljeni s ekonomskom snagom poslodavaca, radnici se počinju organizirati u sindikate. Da bi bili efikasni, sindikati moraju postati velike organizacije i oni rastu dok ne postignu apsolutni limit jedinstvenog nacionalnog udruženja. Na tom stadiju monopolizirani rad sučeljuje se s monopoliziranim kapitalom¹.

Sličan proces događa se u politici. Da bi se ostvarila stabilna vlada, broj političkih partija smanjuje se dok čitavi politički život ne padne pod dominaciju dviju ve-

¹ Ta dva trenda monopoliziranja nisu nužno antagonistični. Po mišljenju engleskog socijalista R.H.S. Crossmana »... valja zapaziti da u modernoj velikoj industriji ima izvjesnih zajedničkih interesa koji ujediniju organiziranu upravu i organizirani rad. Na primjer, očigledno je prikladno za obje strane da vlast bude skoncentrirana u sve manje ruku« (18, 10).

likih partija¹. Nadalje, postoji jaka tendencija da se te dvije partije vežu s ostale dvije monopolne grupe i da predstavljaju njihove interese. Na taj način vjerojatno je da ćemo dobiti »konzervativnu partiju« koja favorizira interese privatnog kapitala i »laburističku partiju« koju pomažu sindikati.

Četiri giganta dominiraju na društvenoj sceni u monopolnom kapitalizmu: organizirani kapital, organizirani rad i dvije političke partije. Ukoliko se političke partije jasno identificiraju s dva antagonistička društvena interesa, oligopol četvorice reducira se na duopol. Marxova vizija dvoklasne strukture društva materijalizirala se — iako s nekim važnim modifikacijama uslijed procesa birokratizacije — u konkretnoj društvenoj organizaciji moderne razvijene kapitalističke zemlje. Kapital i Rad bore se za prevlast. Neposredni rezultat te borbe nije nužno poznat. Neki izvanredni događaj, recimo ozbiljna kriza, može iznenada povećati mogućnost ukidanja privatnog vlasništva, ili, u svakom slučaju, ozbiljno poremetiti ravnotežu snaga u korist rada. U tom slučaju kapitalisti mogu pribjeći fašizmu, kao što su to uradili između dva rata. S druge strane vladajuća klasa može tvrdoglavo odbijati da politička pitanja rješava političkim sredstvima, na primjer stavljanjem socijalističkih partija van zakona. U tom slučaju radnička klasa može biti primorana da povede nasilnu socijalističku revoluciju. Konačno bit će zemalja koje će biti u stanju da sačuvaju nesigurnu ravnotežu između dvije antagonističke društvene snage putujući polako putem nacionalizacije u ovoj ili onoj formi — isprva, možda, nacionalizirajući »nerentabilne industrije koje zahtijevaju potpunu rekonstrukciju«, zatim industrije koje su »od vitalne važnosti za naciju«, nadalje »industrije koje zahtijevaju koordinaciju«, pa onda »monopolizirane industrije u kojima se ne može tolerirati privatni monopol«, i tako dalje dok i posljednji kandidat za socijalizaciju ne dođe na red — i povećavanjem državne kontrole. Velika rasprostranjenost akcionarskih društava

¹ »Dvije se velike monolitne strukture sučeljavaju — opisuje Robert McKenzie britansku scenu dodajući karakteristično — i bijesno se prepiru o relativno neznatnim pitanjima koja ih razdvajaju« (19, 586). Nije se teško složiti s Crossmanom da je McKenzie u svojim *Britanskim političkim partijama* »uvjerljivo dokazao da su se dvije velike partije razvile prema zakonu rastuće oligarhije koji djeluje u industriji, sindikatima i štampi« (18, 21).

u kojima su vlasnici i uprava različite osobe, omogućava da se u modernim kapitalističkim privredama taj proces odvija relativno bezbolno. Svaka nova »laburistička« vlada morat će učiniti još jedan daljnji korak u pravcu proširenja javnog vlasništva i tako će privatni kapitalizam postepeno biti zamijenjen državnim kapitalizmom.

Na kraju možemo rezimirati rezultate dosadašnjih razmatranja. Problem sistema proizvodnih odnosa koji odgovaraju planskoj privredi u osnovnom je definiran. Državni kapitalizam takav je mogući sistem; on to nije samo kao logička mogućnost, već i kao empirička realnost. No to znanje još nije dovoljno za rješenje našeg problema. Moramo postaviti slijedeće pitanje: da li je državni kapitalizam *optimalni* sistem u danim uvjetima? »U ranim danima socijalističke misli — piše zapadno-indijski socijalist W. A. Lewis — bilo je gotovo aksiomom da će, kad jednom imovina prijeđe iz privatnih ruku u državnu svojinu, svi veliki društveni problemi biti automatski riješeni; ona će se upotrebiti za svrhe koje više odgovaraju javnim interesima, dohodak će biti egalitarnije raspoređen, ekonomska moć demokratizirana, efikasnost povećana, a klasna borba između vlasnika i radnika završit će se. To gledište nije preživjelo iskustvo« (20, 181). Profesor Lewis je prvenstveno imao u vidu britansko iskustvo, no zaključak se lako može generalizirati. A glavni razlog za nezadovoljavajuće funkcioniranje državnog kapitalizma treba, po mom mišljenju, tražiti u jednoj karakterističnoj osobini njegove ekonomske i političke organizacije: u vladavini birokracije. I tako se naš naredni zadatak sastoji u analizi ekonomskih posljedica birokratske organizacije privrednog procesa.

3. BIROKRACIJA I »FETIŠIZAM ČINA«

Analizirajući funkcioniranje privatnog kapitalizma i njemu svojstvenu ideologiju, Marx je naročito naglašavao »fetišizam robe«, tj. tendenciju da se odnosi između ljudi tretiraju kao odnosi između roba. U državnom kapitalizmu tome odgovara pojava koju možemo nazvati »fetišizmom

čina«. Ona znači sakrivanje stvarnih ljudskih odnosa iza bezličnih birokratskih pravila, mistifikacija aktivnosti vršilaca državnih službi, nosilaca čina — činovnika. Pravorijek tržišta nepogrešiv je, a isto tako i pravorijek činovnika u odnosu na svoje potčinjene. Imanje čina prenosi na imaoča kvalitetu vještijega, poštenijega, pouzdanijega (politički ili inače), inteligentnijega, ukratko: *nadređenoga* svim ostalim pojedincima koji stoje na nižoj ljestvici činovničke hijerarhije. Paralelizam ide čak i dalje. I slobodno tržište i birokratska struktura žive svoje posebne živote koji se ne mogu podvrći svjesnoj kontroli. U slučaju birokracije to nije sasvim tako i zbog toga zahtijeva po-
tanje ispitivanje.

Weberova teorija birokracije

Birokracija, kao društvena institucija, ima tri osnovne karakteristike:

(1) Kad su administrativni zadaci jednostavni i nediferencirani, ne postoji potreba za specijaliziranim aparatom koji bi ih izvršavao. U maloj društvenoj organizaciji ličnost na vlasti u stanju je da kontrolira manje ili više direktno društvene aktivnosti — ekonomske, političke, vojne. Kada se zajednica povećava pojavljuje se potreba za aparatom koji će posredovati između izvora vlasti i tačaka izvršavanja naloga. A kad potrebe zajednice postaju raznolikije i društveni život kompleksniji, pojavljuje se potreba za povećanom specijalizacijom članova posredničkog administrativnog aparata. Kvantitativno proširenje i kompleksnost administrativnih zadataka stvaraju »tehničke« preduvjete za razvoj birokracije. No to još nije čitava priča.

(2) Slično novcu institucija birokracije bila je poznata u svim društvenim sistemima osim u prvobitnoj zajednici. No potpuno razvijenu formu ta je institucija postigla — i opet slično novcu — tek u kapitalističkom sistemu. Odnos između razvoja novčane privrede i birokracije nije samo odnos paralelizma, već je to također i odnos užajmnog uvjetovanja. Kako je to Max Weber, začetnik

sistematskog studiranja birokracije¹, istakao, novac je normalna pretpostavka birokracije, on čini redovno nagrađivanje u gotovom mogućim i poželjnim. U feudalizmu su administratori — feudalni gospodari — posjedovali sredstva administracije. Slično tome vojnici su posjedovali svoje oružje. U kapitalizmu su članovi administracije i vojske odvojeni od sredstava kojima se služe, a to je opet vezano sa odvajanjem sredstava proizvodnje od neposrednih proizvođača². Novac, u smislu računa kapitala, postao je institucionalna osnovica i za racionalizaciju i za depersonalizaciju ljudskih odnosa. Birokratske strukture uklopale su se odlično u taj društveni okvir.

(3) Treća je karakteristika birokracije da je ona proizvod posebnog tipa vlasti. Slijedeći Webera u njegovoj klasifikaciji — ali stavljajući njegovu shemu u jedan drugi teoretski okvir — možemo razlikovati tri osnovna tipa vlasti. *Tradicionalna vlast* zasniva se na uspostavljenom vjerovanju u posvećenost vajakadašnjih tradicija i legitimitnost statusa onih koji prema njima vrše vlast (21, 301). *Lojalnost* potčinjenih članova zajednice pripada nosiocu čina, a ne pravnom poretku. Odatle jaka tendencija da se

¹ Weberovi stavovi bit će u daljnjem tekstu obrađeni nešto detaljnije zbog toga što je Weber započeo sistematsko istraživanje birokracije kao i zbog toga što se kasnija praksa u Sovjetskom Savezu — koji je J. Staljin reklamirao kao marksističku diktaturu proletarijata — u najvećoj mjeri poklapa s tim stavovima. Proizlazi da je Weber, a ne Marx, bio ideološki predšasnik J. Staljina i njegovih sljedbenika. U tom pogledu; kao i u mnogom drugom, vulgarni pseudomarksisti pripisali su Marxu ideologiju koja ne samo da mu je bila strana već je bila upravo dijametralno suprotna njegovim shvaćanjima o državi, klasnoj borbi i socijalizmu.

² Ako se fraza »ceteris paribus« interpretira »u uvjetima antagonističkih klasnih interesa«, slijedeći odlomak iz Maxa Webera može poslužiti kao ilustracija problema: »Eksproprijacija radnika općenito, uključiv administrativni i tehnički personal, od posjedovanja sredstava za proizvodnju ovisi o slijedećim osnovnim ekonomskim faktorima: (a) Činjenica da je, ceteris paribus, općenito moguće da se postigne viši nivo tehničke efikasnosti ako uprava ima sveobuhvatnu kontrolu nad izborom i načinom upotrebe radnika upoređeno sa situacijom u kojoj su zaposlenja prisvojena ili gdje postoji pravo učestvovanja u upravljanju. U ovom posljednjem slučaju pojavljuju se tehničke kao i ekonomske i iracionalne prepreke efikasnosti...; (b) u tržišnoj privredi uprava nesputana utvrđenim pravima radnika i imajući neograničenu kontrolu nad dobrima i opremom koji podliježu njenim zajmovima nalazi se u povoljnijoj poziciji za dobivanje kredita... (c) s historijskog stanovišta eksproprijacija rada odvijala se od XVI stoljeća u privredi koju su karakterizirali progresivni razvoj tržišnog sistema, kako ekstenzivan tako i intenzivan, puka tehnička superiornost orijentirana na posebne tržišne situacije i struktura odnosa vlasti u društvu« (21, 227). U stavu (a) prepoznajemo teoretskog predšasnika Staljinove argumentacije sistema *jedinonačatija* koji je u SSSR-u zaveden koncem 1920-tih (v. pogl. 5).

prisvoje sredstva administriranja. Gdje je privredni razvoj polagan — kao što je bio prije pojave kapitalizma — promjene u društvenim institucijama veoma su male i čitav društveni život, uključiv i instituciju vlasti, bit će veoma tradicionaliziran. Postojanje tradicionalne vlasti minimira mogućnost postepene adaptacije na promjenjive uvjete života i tako postojeća institucionalna struktura — ekonomska, politička, religiozna — ispoljava tendenciju da dođe u sukob s društvenim potrebama kojima treba služiti te tako dolazi do akumuliranja protivurječnosti između njih. Kako ima malo mogućnosti da se te protivurječnosti riješe unutar tradicionalnog okvira, tradicionalnu vlast raznosi društvena eksplozija i ona biva zamijenjena, privremeno, *karizmatičkom vlasti* vođe revolucionarnog pokreta. Karizmatička vlast počiva na odanosti specifičnoj i izuzetnoj svetosti, heroizmu i primjermom karakteru neke ličnosti i normativnom poretku koji ona otkriva i određuje (21, 301). Suština karizmatičkog pokreta sastoji se u emancipaciji od rutine i zbog toga odgovarajući tip vlasti mora trajati kratko i biti prelaznog karaktera. Karizmatički pokreti ili ne uspijevaju i propadaju ili uspijevaju i kroz »rutinizaciju karizme« stvaraju novi tradicionalizirani sistem. I tada se ciklus može ponoviti.

Dolaskom kapitalizma upravo opisani mehanizam prestaje funkcionirati. To ne u smislu da se tradicionalna i karizmatička vlast više ne mogu pojaviti, već u smislu da one prestaju dominirati društvenom scenom. Bezlično tržište i eksproprijacija sredstava za proizvodnju i administraciju razaraju lične lojalnosti nosiocima činova. A brz privredni razvoj zahtijeva fleksibilne adaptacije društvenog okvira što, implicirajući promjene, isključuje tradicionalizirana rješenja i, budući da se događa brzim redoslijedom, čini karizmatička rješenja malo vjerovanim. Razvija se novi tip vlasti koju Weber naziva *racionalnom pravnom vlasti*. Pravna vlast zasniva se na vjerovanju u »legalnost« obrazaca normativnih pravila i pravu onih koji zauzimaju položaje vlasti da na osnovu tih pravila izdaju zapovijedi (21, 300). Pravila su univerzalna i pokrivaju sve moguće slučajeve ponašanja unutar nadležnosti nosilaca vlasti, te definiraju granice tih nadležnosti. Poslušnost se duguje pravno ustanovljenom bezličnom poretku koji na taj način postaje osnovnim izvorom vlasti. Vlast se — komentira Webera T. Parsons (21, 51) — pro-

teže na pojedince samo utoliko ukoliko zauzimaju određeni legitimni status prema pravilima, ukoliko zauzimaju *položaj*, a njihova je vlast ograničena na sferu kompetencije definiranu propisima. Van te sfere oni su privatni individuumi koji nemaju nikakvu veću vlast no ma ko drugi. Na taj način pojavljuje se mogućnost da novi i suptilniji fetišizam položaja ili čina bude dodan tradicionalnom fetišizmu robe; da jedan aspekt odnosa eksploatacije sakriven iza tržišta bude dopunjen ili zamijenjen drugim skrivenim iza položaja. Individuumi sa, reklo bi se, šizofreničnom ličnošću — gospodari u uredu, a stranke kod kuće; bez ikakve svojine, a odlučujući o svemu; javni službenici po naslovu, a javni gospodari po položaju — ti individuumi jesu *birokrati*. Administrativni personal, čiji su oni članovi, dobiva oblik *birokratske strukture*.

Weber razlikuje sedam osnovnih kategorija racionalne pravne vlasti. Te su kategorije samo tehničke i formalne oznake birokratske strukture. To su: stalna organizacija službenih funkcija vezanih pravilima; određena sfera kompetencije; organizacija službi slijedi princip hijerarhije, tj. svaka niža služba nalazi se pod kontrolom i nadzorom više; pravila koja reguliraju provođenje neke službe mogu biti tehnička pravila ili norme; administrativni personal je odijeljen od vlasništva na sredstvima administriranja; imalac čina ne prisvaja svoj službeni položaj; administrativni akti, odluke i pravila registriraju se pismeno (21, 304—4).

Te tehničke osobine birokracije čine je izvanredno efikasnim oružjem za rukovanje masovnom administracijom. Administrativne funkcije mogu se specijalizirati prema čisto objektivnim razlozima i tada ih mogu izvršavati funkcioneri s adekvatnom specijaliziranom naobrazbom. Poslovi se izvršavaju objektivno prema predvidivim pravilima i bez obzira na ličnosti. Sa stajališta onih koji drže vrhovnu vlast, birokratska mašina funkcionira s neuporedivom preciznošću, stabilnošću i pouzdanošću. Uslijed stroge discipline rezultati imaju visok stepen predvidivosti. Konačno, područje djelovanja administrativnog tipa organizacije izgleda praktički neograničenim, a ta se organizacija formalno može primijeniti na sve vrste administrativnih zadataka (21, 309). Sve to navodi Webera da zaključí: »Iskustvo općenito pokazuje da je čisto birokratski tip administrativne organizacije... s čisto tehni-

čkog stanovišta u stanju da postigne najviši stepen efikasnosti i u tom je smislu formalno najracionalnije poznato sredstvo za provođenje imperativne kontrole nad ljudskim bićima« (21, 309).

No ima jedna nezgoda u toj weberijanskoj analizi idealnog tipa jedne društvene institucije. Birokracija je potpuno prikladna za imperativnu — tj. prinudnu — kontrolu, ali ona ne osigurava identičnost interesa kontrolora i kontroliranih. Štaviše, postoji jaka tendencija da ti interesi budu polarizirani. Tipična birokratska struktura izgleda kao piramida s tankim vrhom i velikom osnovicom; s tokom saopćenja u samo jednom pravcu, odozgo prema dolje; s imperativnim karakterom tih saopćenja; s dva odriješena kraja: vrhom, gdje hijerarhijski odnosi nestaju u smislu da nema više nadređenih, i podnicom, gdje oni nestaju u obrnutom smislu, naime da više nema podređenih; i bez direktne komunikacije između vrha i podnice društvene piramide. »Čisto birokratski tip administrativne organizacije« počinje da dobiva zlokoban izgled sistema punog potencijalnih društvenih sukoba. Očigledno Weberova analiza čistog tipa opasno je simplificirana i varava. Ako treba da ocijenimo efikasnost sistema razvijenog do svojih konačnih konzekvenci, onda moramo uzeti u račun i ljudske odnose koji će iz tog sistema proizići. A uz to moramo razmotriti i one disfunkcionalne efekte sistema koji su određeni njegovim tehničkim osobinama.

Disfunkcionalni efekti birokracije i neefikasnost birokratskog načina poslovanja («birokratizam»)

Vidjeli smo kako su snažne integracione sile u modernoj privredi masovne proizvodnje. U obavljanju administrativnih funkcija nacionalne birokracije ponašaju se na način koji ima određenih pravilnosti. U stvari pravilnosti su istaknute i možemo ih razvrstati u tri grupe.

(1) U idealnom slučaju birokratski aparat treba da izvršava naredbe onih na vlasti bez ispitivanja njihove valjanosti. To osigurava predvidivost rezultata, što je jedan od bitnih preduvjeta za superiorniju efikasnost birokratske organizacije. U praksi, međutim, birokracija ne funkcioniše u društvenom vakuumu. Predvidivost ponašanja birokratske organizacije zasniva se na pretpostavci da će službena politika biti vjerno provođena od strane

podređenih. Ali zašto bi to tako trebalo da bude? Tačno, postoji stroga disciplina poduprta prijetnjom kazne. No taj zaštitni uređaj funkcioniše samo kad su u pitanju pojedinačni članovi aparata. On zatajuje kad interesi birokracije kao društvene grupe, ili čak samo interesi viših slojeva hijerarhije, dođu u sukob s politikom koju treba provesti. To dovodi do raznih posljedica.

Administrativni personal predstavlja aparat političke ili privredne uprave. U oba slučaja, ako treba postići pouzdanost i predvidivost, interesi birokracije i vladajuće klase moraju se poklopiti. Zbog toga je prirodno da se u klasnom društvu gornji slojevi birokratske hijerarhije sastoje od članova vladajuće klase ili onih koji nastoje da uđu u njene redove¹. I tako dolazimo do zaključka da birokratska organizacija — da bi funkcionirala u klasnom društvu — mora biti klasno orijentirana organizacija. Time se smjesta razaraju osnovi racionalne legalnosti na kojima je Weber gradio svoju tezu o maksimalnoj formalnoj efikasnosti birokratske organizacije. Budući da je klasno orijentirana, birokracija proizvodi društveni sukob i tako sprečava postizavanje maksimalne efikasnosti.

Empiričke ilustracije za gornji zaključak mogu se naći bez poteškoća. Skorašnja historija najvažnijih i najrazvijenijih kapitalističkih zemalja obiluje njima. U Weimarskoj Njemačkoj, da citiramo J. D. Kingsleyja, »učinjen je pokušaj da se nametne parlamentarna kontrola državnim službenicima koji su samo djelomično prihvaćali ciljeve koje je Republika nastojala postići; i pokušaj je kata-

¹ Up. interesantne empirijske studije T. B. Bottomorea (22), o francuskoj višoj državnoj službi, i R. K. Kelsala (23), o njenoj engleskoj partnerki. Pred posljednji rat francuska viša državna služba bila je »praktički monopol pariške grande bourgeoisie«. Poslije rata, u periodu 1945—1951, 65% uspješnih kandidata na prijemnim ispitima potekli su od obitelji iz prvih dviju klasa zanimanja (poslodavci i nezavisne slobodne profesije; viši državni službenici, direktori i inženjeri), koji sačinjavaju svega 9% odraslog muškog stanovništva (22, 149). U Britaniji sinovi posjedničkih i profesionalnih obitelji (aristokracija, veliki i mali poslodavci, visoki i srednji državni službenici, direktori, slobodne profesije) držali su u 1950. 71,9% (79,9% u 1939. i 86,0% u 1929) najviših položaja u državnoj službi, dok se u tim istim zanimanjima nalazilo svega 18,1% odraslog muškog stanovništva u istoj godini (23, 157).

Američki državni službenici po porijeklu su više iz »srednje klase«, ali u jednom važnom pogledu američka birokratska elita slični na ostale dvije: po isključenju ljudi radničkog porijekla. Radnici sačinjavaju više od polovine američkog društva, a daju svega 10% najviših administratora. Up. Bendix (24, 29).

strofalno propao. U Francuskoj su, također, reakcionarni činovnici uspješno sabotirali napore Blumove vlade u oblasti financija i vanjske politike; a Rooseveltova administracija bila je primorana da sakupi gotovo potpuno novu garnituru službenika da bi provela reforme New Deala. Nikakve uporedive situacije nije bilo u skorašnjoj Engleskoj; no to je očito zato jer je birokracija u svojim gornjim slojevima reprezentirala vladajuću klasu kao cjelinu i jer su njene aspiracije bile identične s onim na što su se sukcesivne vlade obavezale» (25, 219). Posljednja tvrdnja zahtijeva korekciju. Britanska birokracija imala je također prilike da pokaže svoju klasnu pristanost; jednom za vrijeme generalnog štrajka u 1926¹, drugi put za vrijeme druge laburističke vlade (1929—1931)².

Postaje jasno da birokracija po svojoj prirodi koči društveni progres. Ta je činjenica veoma relevantna u slučaju socijalističke revolucije. Marxov zaključak da socijalistička revolucija, da bi bila uspješna, mora razbiti i zamijeniti stari državni aparat, potvrdili su historijski događaji³. Međutim, postavlja se jedno praktično pitanje: zamijeniti čime? Pretpostavimo da je vladajuća klasa ekspropirirana i da je birokratska hijerarhija popunjena ličnostima koje nišu bile vezane za, ili su čak bile neprijateljski raspoložene prema staroj vladajućoj klasi. Hoće li se nova »besklasna« birokracija ponašati različito od stare? Prije nego što pokušamo odgovoriti na to pitanje moramo razmotriti dvije tehničke značajne birokratske akcije.

(2) Da bi se osigurala preciznost, bezličnost i predvidivost, birokracija u akciji mora se ravnati prema pravilima koja, u idealnom slučaju, treba da pokriju sve moguće slučajeve. U praksi, naravno, nikakav birokratski mozak ne može anticipirati i pravilima fiksirati besko-

¹ Up. Gerth i Mills: »Generalni štrajk iz 1926. pokazao je da će britanski birokrati društveno i politički stajati uz vladajuću klasu« (26, 175).

² S. M. Lipset citira Georgea Lansburyja, člana te vlade i kasnijeg vođu laburističke partije, koji veli: »Kroz čitavo vrijeme trajanja posljednje vlade službenici ministarstva financija sprečavali su i kočili ministre u njihovom radu. To niko ne može poreći« (27, 259).

³ S. M. Lipset primjećuje: »Od vremena Karla Marxa bilo je socijalista koji su smatrali da uspješna socijalistička država mora razbiti stari državni aparat i izgraditi novu administrativnu organizaciju. U skorašnje vrijeme ljudi koji su studirali ili službovali u socijalističkim vladama, ukazivali su da je odlučan razlog za njihov neuspjeh da energičnije priđu ostvarivanju svojih ciljeva bio 'birokratski konzervativizam' starih državnih službenika« (27, 258).

načnu raznolikost života. Prema tome postoji protivurječnost inherentna u sistemu: potpuno birokratizirana organizacija zahtijevala bi broj pravila gotovo jednako velik kao i broj konkretnih odluka; kako je to nemoguće, broj pravila mnogo je manji i tako se jedan važan element nepreciznosti i nepredvidivosti uvlači u organizaciju. Da bi savladali taj defekat, oni na vlasti pokazuju tendenciju multipliciranja pravila kojih samo brojnost i rastuća međusobna nedosljednost imaju jako negativno dejstvo na one koji se tih pravila moraju držati i koji se počinju orijentirati na neaktivnost. Ako se broj pravila smanji, situacija nije bolja. Pored povećane mogućnosti izbjegavanja, tipični funkcioner sada se osjeća manje sigurnim i zato sve češće konzultira nadređene. Efekat te protivurječnosti na ponašanje održava se u tendenciji izbjegavanja odgovornosti; po definiciji birokracija nije odgovorna za svoje odluke (jer su one predodređene propisima), a po ponašanju ona je neodgovorna. Hijerarhija statusa povećava taj efekat i dodaje novi: ne samo odgovornost nego i rad se izbjegava; prva se prenosi prema gore, drugi prema dolje. U tom se procesu gubi značajna količina intelektualne i emocionalne energije.

Ali to još nije sve. Osnovni princip hijerarhije jest pokoravanje pravilima i vlasti nadređenih. Činovnici su odgajani da se pokoravaju, jer to omogućava rad birokratske organizacije. Pokoravanje je očito sredstvo za cilj koji organizacija pred sebe postavlja. No za članove hijerarhije pokoravanje je bitni preduvjet vlastite egzistencije. Rezultat je zamjena cilja sredstvom, tipični birokrat nastoji da zadovolji pravila i nadređene¹, a ne da posluži i pomaže strankama. R. K. Merton efektno rezimira taj proces: »(1) Efikasna birokracija zahtijeva pouzdanost reakcije i strukturnu odanost propisima. (2) Takva odanost pravilima dovodi do njihova preobražavanja u apsolute; ona se više ne shvaćaju kao relativna za dani niz ciljeva. (3) To ometa brzo prilagođavanje pod posebnim uvjetima koje autori propisa nisu jasno predvidjeli. (4)

¹ Studirajući ponašanje jednog dijela američke vojne birokracije kao učesnik-promatrač, A. K. Davis zapaža: »Birokratski personal pati od kronične status-tjeskobe. Svako koncentrira pažnju na svog nadređenog, čiji se najmanji izraz zadovoljstva ili nezadovoljstva uveličava i iskrivljuje prema dolje. I najblažu kritiku od strane nadređenog primalac shvaća kao strahovit napad« (28, 389). Isto ili slično vrijedi i za ostale birokratske organizacije, kako to svako zna iz vlastitog iskustva.

Na taj način isti oni elementi koji općenito pridonose efikasnosti, u specifičnim slučajevima dovode do neefikasnosti« (29, 366).

Disfunkcionalni efekti birokratske organizacije povećavaju se s povećavanjem same organizacije. Za birokraciju na nacionalnom nivou proces dolazi do logičkog završetka: aparat konstruiran da olakša kontrolu sam izmiče kontroli. Tehnički to je prosto posljedica onoga što E. Jaques naziva »paradoksom egzekutive«: »... što je egzekutivni činovnik viši po položaju, veći je broj ljudi koji ovisi o njemu, ali je također veća i njegova zavisnost: jer izvršavanje njegovih želja ovisi o sve većem broju ljudi« (30, 227). Čak iako na vrhu birokratske strukture stoji Platonov Filozof, on će biti u stanju da svoje projekte ostvari jedino unutar granica mogućnosti provedbe aparata koji mu stoji na raspoloženju. Iz već navedenih razloga taj će aparat tendirati da zadatke rješava neadekvatno, što može primorati Filozofa da poduzima mjere koje neupućenima izgledaju fantastične. No nacionalnim birokracijama nužno ne rukovode Filozofi. Vjerojatno je realističnije očekivati da će redovno vođa imati mnogo skromnije intelektualne i organizacione sposobnosti. U tom slučaju glavni zadatak vođe može se svesti na permanentnu borbu za očuvanje vlastite pozicije u hijerarhiji — uslijed čega i posljednji tračak svjesne kontrole iščezava. Vjerojatnost da će se to dogoditi povećava se kad uzmemo u obzir slijedeću grupu disfunkcionalnih faktora.

(3) Proces administriranja nije bezvremenski i nije nezavisan od veličine organizacije. U velikoj birokratskoj organizaciji s mnogo posredničkih članova bit će značajan vremenski pomak između trenutka kad je naredba izdana na vrhu i trenutka kad je činovnici na drugom kraju izvedu. Taj se pomak podvostručuje kad činovnici na drugom kraju iniciraju proces šaljući prvo informaciju prema gore i zatim čekajući na upute za akciju. On se potrostručuje ili početverostručuje kad, iz ovog ili onog razloga, informacija nije ispravno shvaćena na jednom od krajeva poslije prvog odašiljanja. Često će, međutim, saopćenja putovati istim putem mnogo puta, jer će na svakoj karici u lancu birokrati, brinući se za vlastitu sigurnost, nastojati da raščiste sve sporne tačke. Na tim dugim putovanjima saopćenja i instrukcije iskrivljuju se već i zbog psiholoških razloga, a zatim i iz svih onih

razloga koji su razmatrani u (1) i (2). Dok informacije i instrukcije putuju gore i dolje prilike se mijenjaju i konačno primijenjeno rješenje može se pokazati kao sasvim neadekvatno. Oba slučaja odražavaju još jednu inherentnu protivrječnost birokratske organizacije, naime protivrječnost centralizacije i decentralizacije. Ako je cilj maksimalna efikasnost, decentralizirana birokratska organizacija logička je i psihološka nemogućnost; logička zato što razara koordinaciju, psihološka zato jer je nemoguće odgojiti čovjeka u pokornosti pa da se u isto vrijeme od njega očekuje i vlastita inicijativa. »Kompromis« se onda normalno postiže u korist centralizacije. A centralizirana organizacija daje rezultate poput onih koje opisuje M. Chardon u Francuskoj ili koje je autor analizirao u Jugoslaviji.

Sve grane javne službe, veli Chardon, organizirane su tako da »proizvode riječi, papir i neaktivnost. Nikakvi tehnički obziri ne upravljaju njihovim naporima; naprotiv, postoji zamršena mreža rutinskih mehanizama; stalno rasipanje snaga; lanci skupih karika na kojima poslovi stagniraju uporedo s gomilanjem sukcesivnih verifikacija; ljudi razmatraju pa zatim ponovno razmatraju; ljudi verificiraju, reverificiraju i kontrareverificiraju; najmanja razlika podstiče sumnju, dodatna ispitivanja, komentari, bespredmetne jalove diskusije« (citirano prema 31, 408). A evo i konkretne ilustracije krajnjih efekata: »Da se izgradi novi most umjesto staroga koji je očigledno nesiguran potrebno je 20 različitih administrativnih koraka uz rezultat da je trebalo 15 do 18 mjeseci da se počne s izgradnjom« (31, 408). Moj drugi primjer uzet je iz jedne sasvim druge društvene sredine, no u kojoj centralizacija ipak daje slične rezultate. Odnosi se na naftnu industriju iz perioda administrativnog planiranja u Jugoslaviji: »Poduzeća i pored vlastite uprave i vlastitog računovodstva nisu bila samostalna. Direkcija se miješala u sve pa i u najsitnije poslove i probleme poduzeća, od kaloričke vrijednosti hrane po menzama pa do godišnjih proizvodnih planova. Česte promjene, potpuna nesamostalnost, pogrešne privredne direktive koje su rezultirale iz stručnog i općeg nepoznavanja problematike pojedinog poduzeća ili iz prostog fakta »glajhšaltovanosti« — učinili su od poduzeća bezvoljne i bezinicijativne aktere jedne privredne politike koja je vođena mimo njih... Za neizr-

šavanje planova uvijek je pronalazeno bezbroj »objektivnih« poteškoća — a stvarnih poteškoća je i tako mnogo bilo — broj zaposlenog osoblja naglo se povećavao bez odgovarajućeg privrednog efekta, a u Generalnoj direkciji 360 službenika primalo je oko 170 raznih izvještaja i slalo poduzećima okružnice u istoj proporciji...« (32, 191). Izvještaji su se akumulirali u sveske od mnogo stotina strana kroz koje se tačno, do u pojedinost, moglo ustanoviti kada, uslijed čega i koliko dugo je neka konkretna mihalica ili pumpa bila u kvaru i koliko je zbog toga izgubljeno nafte, ali je bilo potpuno nemoguće ocijeniti opću ekonomsku situaciju grane. Planovi su se mijenjali nekoliko puta godišnje, a u jednom ekstremnom slučaju jedna rafinerija nafte dobila je posljednju verziju svog godišnjeg proizvodnog plana sredinom decembra tekuće godine¹.

Francuski je primjer tipičan za funkcioniranje državne birokracije na njenom tradicionalnom području. Jugoslavenski je primjer tipičan za relativno moderne slučajeve kad se čitavim privredama upravlja administrativno. Slični primjeri mogu se umnožavati po volji i oni, među ostalim, također pokazuju da, po pravilu, što je zemlja zaostajala birokracija funkcionira manje efikasno.

Birokratska polarizacija društva

Birokratske organizacije mogu imati, i normalno imaju, natruhe stranih elemenata. To može ublažiti i u stvari u znatnoj mjeri ublažava loše strane birokratske organizacije. Postoji, naravno, beskonačni broj mogućih modifikacija, no one nas ovdje ne zanimaju. Naš je prvenstveni zadatak otkrivanje inherentnih tendencija birokratske forme organizacije, a za tu je svrhu na neki način »čist« tip najprikladniji. Pretpostavimo dakle da društveni život

¹ Britansko ratno iskustvo u administrativnom planiranju, u mnogočem slično jugoslavenskom iskustvu, dobro je prikazano u knjizi E. Devonsa (33). Up. također W. Euckena za njemačko iskustvo (34). Najzanimljivije bi bilo iskustvo sovjetskog planiranja, jer ono postoji dugo vremena da bi se neki, ili možda mnogi, defekti iz prvih godina jugoslavenskog planiranja eliminirali. No koliko je meni poznato ne postoji dobra kritička ocjena sovjetskog iskustva od strane sovjetskih autora, koju bih ovdje mogao citirati. Razasute informacije upućuju na zaključak da je opća slika uglavnom ista.

neke zemlje organizira i kontrolira golemi birokratski aparat. Kakvi će se društveni odnosi uspostaviti? Potrebno je da samo povučemo konzekvence iz dosadašnje analize.

Osnovni je princip birokratske organizacije poslušnost. Posljedica po ponašanje jest sluganstvo prema narednjima (tj. dobivanje naredbi) kompenzirano arogancijom prema podređenima (tj. davanje naredbi). To se ponašanje izrazito mijenja na vrhu i na podnici birokratske piramide; vrh pokazuje, ili si bar to može priuštiti, aroganciju, podnica može izabrati jedino poslušnost. Interesi su polarizirani, jer ono što predstavlja maksimum slobode izbora za vrh, u isto vrijeme predstavlja minimum slobode izbora za podnicu. Što je organizacija bliža tom svom logičkom idealu, veći je raspon između maksimum-minimum odnosa, čime se maksimira potencijalni, društveni sukob. Odatle mogućnost pojavljivanja oštre društvene diferencijacije, osnovne društvene diferencijacije između vladajuće i eksploatirane klase.

Taj se potencijalni sukob materijalizira u otvorenim znacima društvene stratifikacije. Da bi imali stabilan i efikasan sistem, upravljačima je potrebna lojalna birokracija. Ta lojalnost prema gore kupuje se ekonomskim privilegijama, a pojačava se diferencijom statusa¹. Na taj

¹ Diferencijacija statusa postizava se uvođenjem činova i uniformi, ekskluzivnim klubovima i sličnim sredstvima za ostenativno ponašanje. Stanovanje u posebnim kvartovima i ljetovanje u ekskluzivnim odmaralištima potencira diferencijaciju. Na suptilniji način ona se odražava u odsustvu kritike prema gore: od redova se ne očekuje da će kritizirati pukovnika, čak ni van kasarne. Postoji, naravno, niz procesa koji pridonose perpetuiranju birokratske polarizacije — rodbinske veze, na primjer, igraju značajnu ulogu — no mi se njima ovdje ne možemo baviti. Međutim, jedan je vrijedan da se spomene, jer predstavlja neizbježno proširenje diferencijacije statusa na međunarodne odnose. Radi se o razvoju nacionalizma s tendencijom dominacije. Po svojoj prirodi birokracija je »patriotska«. Kao takva ona spontano prilazi ispredanju mita nacionalne veličine, jer je srodno njenom načinu mišljenja da raznim nacijama pridaje različite stepene zasluga, tj. da izvodi propisnu diferencijaciju statusa, rezervirajući ostatak stanovništva o njihovoj pripadnosti superiornijoj naciji, ili o životu u superiornijem sistemu, birokracija nastoji da podmetne fiktivne slojeve ispod podničnog sloja, tj. da preobraz razrješeni donji kraj društvene piramide u pseudohijerarhijski sloj sličan svima ostalima iznad njega kako bi sprečila razvoj svijesti o antagonističkim interesima. Na taj način funkcioniranje hijerarhijskog principa prelazi nacionalne granice i dovodi do birokratizacije u međunarodnom mjerilu.

se način stvara bogata i moćna manjina nasuprot podređenoj većini. Unutar birokracije, primijetio je još Marx, hijerarhijom se održava misteriozna ispravnost naređenja, a prema vani birokracija se konstituira kao »zatvorena korporacija« (35, 65). Kao upravljački aparat, birokracija se, prirodno, identificira s državom. »Birokracija važi samoj sebi kao posljednji, krajnji cilj države — piše Marx... Ciljevi države pretvaraju se u ciljeve birokracije, ili birokratski se ciljevi pretvaraju u ciljeve države (35, 64—65). Formirana kao zatvorena korporacija i koristeći državnu vlast za svoje ciljeve birokracija se formira kao privilegirana manjina suprotstavljena interesima velike većine članova društva. Ta manjina će prigrabiti kontrolu nad sredstvima za proizvodnju, većina će prodavati svoju radnu snagu kako bi mogla živjeti. Prvi će vladati, potomjima preostaje samo da tu vladavinu prihvate. A to nije ništa drugo do klasična Marxova dvoklasna struktura društva.

Sada možemo odgovoriti na pitanje postavljeno ranije. *Čak i ako socijalistička revolucija radikalno razbije stari državni aparat i u upravnom aparatu članove stare vladajuće klase zamijeni članovima dotada eksploatirane klase, novo društvo neće se nužno razviti u besklasno, socijalističko društvo. Ako se ostavi da djeluje osnovni princip birokratske organizacije — princip hijerarhije — u toku vremena dvije društvene klase s protivrječnim interesima ponovo će se pojaviti.* Da bi se to spriječilo država, čija je suština prinuda, mora — da opet jednom upotrebimo poznati Engelsov termin — odumrijeti. Jer pojava klasnog antagonizma i vladajuće klase ne ovisi o svojini na sredstva proizvodnje od strane individualnih članova te klase, već o klasnoj kontroli sredstava proizvodnje i ukoliko ova kontrola omogućava toj klasi vršenje također i političke — silom poduprte — kontrole¹.

¹ Poneko će možda radije upotrebiti termin *vlasništvo* ili *svojina* za ono što je gore nazvano *kontrolom nad sredstvima za proizvodnju*. Tako, umjesto da se govori o privatnoj i birokratskoj kontroli, može se govoriti o privatnoj ili državnoj svojini. Ja sam gornju frazu odabrao zato, jer ona opisuje bitan odnos jasno i neposredno i zato jer, slobodna od pravnih suoznaka, nije tako dvosmislena kao alternativni izraz. Upoređi slijedeću tezu Marxa i Engelsa: »Komunizam ne oduzima nikome moć da prisvaja sebi društvene proizvode, on samo oduzima moć da se tim prisvajanjem podjarmi sebi tuđi rad« (36, 51). Smisao te izjave ovisi o tome da li je naglasak na »moć da se podjarmi tuđi rad« ili na »pripravljaj«. Ako se problem tako postavi, svako tko imalo pozna marksisti-

4. ASOCIJATIVNI SOCIJALIZAM

Potpuna državna kontrola znači »potčinjavanje čitavog života, rada i dokolice svakog pojedinca naredbama onih na vlasti i položaju². Ona znači reduciranje čovjeka na točak u sveobuhvatnoj mašini prisiljavanja i prinude. Ona prisiljava individuumu da se odrekne svake djelatnosti koju vlada ne odobrava. Ona ne tolerira nikakav izraz neslaganja. Ona je preobražaj društva u striktno discipliniranu radničku armiju — kako to zastupnici socijalizma kažu — ili u kaznionu — kako to vele protivnici« (38, 25). Ako se »državni kapitalizam« supstituira za »socijalizam«, slika koju crta von Mises u upravo citiranom odlomku ne razlikuje se mnogo od one koja proizlazi iz analize čistog birokratskog sistema, koja je dana gore. Ono u čemu von Mises i ostali ekonomisti liberalne škole griješe jesu, dakako, njihovi pokušaji da pokažu kako državni kapitalizam treba i može biti zamijenjen liberalnim kapitalizmom. Dovoljno je uporediti kapitalističke zemlje iz 1848. s današnjima pa da se uvidi da zamisao nije naročito

zam znat će da je bitno ono prvo. No često je bilo korisno da se naglasak prenese na druge navodnike i doista iznenađuje koliko je malo ljudi bilo u stanju da uvidi kako zaključak »moć podjarmljivanja tuđeg rada nestaje kad se ukine privatno vlasništvo« predstavlja jasan — i historijski tragičan — non sequitur.

¹ Kod nas se danas često upotrebljava termin »samoupravni socijalizam«. Striktno govoreći atribut »samoupravni« ili »asocijativni« nije potreban. Ja ga upotrebljavam prvenstveno iz didaktičkih razloga, jer on na neposredan i nedvosmislen način opisuje odnosni društveni sistem. »Socijalizam«, kao i svi termini koji se mnogo upotrebljavaju, danas znači toliko mnogo stvari — von Misesova upotreba u gornjem citatu predstavlja instruktivan primjer — da mu nedostaje mnogo od preciznosti potrebne za naučni termin.

² U stvari to se već dogodilo u privatnom kapitalizmu kao neizbježan rezultat kapitalističkog razvoja. Upoređi slijedeće podatke o rasporedu zaposlenog stanovništva u Engleskoj i Velsu prije pojave kapitalizma i na kraju njegove *laissez faire* faze razvoja (37, 215):

	Kraj XVII v.	1921
Poslodavci	14	4
Posloprimci	34	90
Nezavisni	52	6

Vidi se da je »život, rad i dokolica« 90% stanovništva u sistemu tako dragom von Misesu potčinjena »naredbama onih na vlasti i položaju«. — Brojke u gornja dva stupca nisu striktno uporedive. Prvi stupac je procjena osnovana na poznatim podacima Gregory Kinga i tako je sumnjive tačnosti. No to ne utječe na opću sliku. Englesku iz 1700-te možemo lako zamijeniti npr. Jugoslavijom ili Rusijom iz 1920-te, i tada proporcija nezavisnih (seljaci i obrtnici) raste na preko četiri petine zaposlenog stanovništva.

preporučljiva. No to nije ispravan način prilaženja problemu. Bitno je da se društvene institucije mijenjaju zajedno s razvojem proizvodnih snaga i da stoga institucije devetnaestog stoljeća ne mogu biti primijenjene na privredu dvadesetog stoljeća. Državni kapitalizam pokazao se izrazito efikasnijim od sistema koji je zamijenio, a to znači da će protivrječnosti koje proizvodi morati biti riješene na nov način.

Potrebno je ponovno naglasiti da loši efekti državnog kapitalizma mogu biti ublaženi na različite načine i da se stoga Misesovo predviđanje ne mora *nužno* obistinuti. No postoji *mogućnost*. A ta se mogućnost povećava — kako to pokazuje iskustvo našeg stoljeća — sa stepenom zaostalosti dotične privrede. Potreba za privrednim razvojem najoštrije se osjeća u najnerazvijenijim zemljama gdje je privreda skoro stacionarna, a tradicija često bliža feudalizmu nego kapitalizmu. Prvi elemenat — potreba razvoja — ukazuje na nužnost da se oskudna sredstva koncentriraju, da se raspoloživi kvalificirani personal okupi pod jedinstvenom upravom i da država postane odgovorni organizator privrednog procesa. Gledište da u našem stoljeću država igra, ili treba da igra odlučujuću ulogu u preobražavanju stacionarne u rastuću privredu, izgleda da je naišlo na jedinstveno širok prijem. Ali realizacija tog gledišta znači stvaranje moćne birokracije.

Drugi elemenat — polufeudalni odnosi — ukazuje da nerazvijene zemlje nisu imale prilike da prođu kroz proces racionalizacije i depersonalizacije na kapitalističkom tržištu — što stvara tradiciju koja je potrebna da birokracija funkcionira kako treba¹ — i da će stoga postojati jaka tendencija da se feudalna svijest o statusu prenese na birokratsku hijerarhiju i srodna tendencija da se očuva tradicija ujedinjene političko-ekonomske moći slobodne od kontrole odozdo. A to znači jaku klasnu polarizaciju. Razvoj zahtijeva državnu intervenciju, a državna intervencija ima potencijalno štetan efekat — to je tek jedan više *circulus vitiosus* s kojim se nerazvijena pri-

¹ »Tradicija i pojam državne službe po spremi i bez patronaže u mnogim je zemljama bila vezana s potrebama dominantnih poslovnih grupa, koje su od države zahtijevale efikasnu i jeftinu službu. J. Donald Kingsley je pokazao kako se u Engleskoj politika državne službe po spremi razvijala s porastom političke moći poslovne klase. Poslovne grupe zahtijevale su efikasnu državu koja će promicati i štiti razvoj trgovine« (27, 257—8).

vreda mora uhvatiti ukoštac. Ulaženje u veći rizik predstavlja cijenu za »preskakanje« stadija razvoja.

Postoji čitav niz mogućih politika kojima se u konkretnim situacijama mogu ograničiti rizici svojstveni birokratizaciji. One nas ovdje ne zanimaju. To što moramo uraditi sastoji se ne prosto u modifikaciji starog sistema, već u ocrtavanju novog sistema za koji je najvjerojatnije da će zamijeniti stari. Novi sistem mora zadovoljavati kriterije da je i *moguć* i *efikasniji*. Bitne karakteristike novog sistema slijede neposredno iz prethodnog razmatranja i mogu se svesti na jednu jedinu: negaciju principa klasne polarizacije. Novo društvo, ako treba da bude efikasnije, mora biti besklasno. Kod toga je lako uočiti dva aspekta problema, jedan ekonomski i jedan politički. Počnimo s ekonomskim.

Von Mises s pravom skreće pažnju na jednu važnu razliku između javne administracije i ekonomskog upravljanja odnosno poslovanja (38, 58—62). U javnoj administraciji ne postoji tržna cijena za postignuća. Privredni račun ne može se promijeniti u svrhu ocjene uspjeha ili neuspjeha nekog ureda. Efikasnost policijske stanice ili poreznog ureda ne može se ustanoviti na isti način kao i efikasnost tvornice. Stoga se djelatnostima ureda upravlja pravilima i propisima kao i direktivama od strane pretpostavljenih. Što više depersonaliziran sistem uspije da postane, bolje će aproksimirati Weberovu racionalnu pravnu vlast.

Upoređeno s javnom administracijom ekonomsko poslovanje ima velike prednosti u tome što posjeduje prilično objektivno — unutar granica postavljenih neizbježnim defektima tržišta — mjerilo uspjeha ili neuspjeha u višku prihoda iznad troškova. To omogućava da se birokratizacija izbjegne čak i kod veoma velikih organizacija. Kako čist prihod »može biti utvrđen ne samo za cijelu poslovnu organizaciju, već i za svaki njen dio, izvedivo je da se uprava i odgovornost decentraliziraju a da se time ne ugrozi jedinstvo poslovnih transakcija i postizavanja njihovog cilja. Odgovornost se može podijeliti. Ne postoji potreba da se ograniči sloboda odluke podređenih nikakvim pravilima ili propisima osim onoga što karakterizira sve poslovne aktivnosti, naime, da se učine rentabilnim« (38, 58). To omogućava razrješenje protiv-

rječnosti centralizacije-decentralizacije i stimuliranje lične inicijative i kolektivnog poduzetništva.

Ekonomski višak može se upotrebiti ne samo kao kontrola efikasnosti, već i kao oruđe direktne motivacije. U uvjetima ekonomskog blagostanja, kakvog ga mi znamo, ekonomska motivacija ima izvanredno jak utjecaj na radni efekat pojedinaca i nema razloga da tu mogućnost ostavimo neiskorištenom.

Dobit i prisvajanje dobiti — zar to ne znači kapitalizam? Da, ako je i institucija kapitala — u Marxovom smislu — zadržana. No nema potrebe da je zadržimo. Unutrašnja organizacija privatnog (i državnog) poduzeća predstavlja birokratsku piramidu s dva razrješenja kraja, jednosmjernim tokom naređenja i radnicima koji sačinjavaju podnicu na kojoj piramida počiva. Iz razloga analiziranih ranije, interesi podnice i zdanja iznad nje razilaze se. Kako bi zaštitili svoje interese radnici su primorani da se organiziraju u sindikate, tj. da grade nove birokratske strukture u suprotnom pravcu. Tako radnici moraju podržavati dvije birokratske strukture koje svršavaju poslove u njihovo ime. To je veoma zaobilazna metoda organiziranja svakodnevnog života. Lako je uočiti da, ukoliko ukidanje privatnog vlasništva ukida izvor antagonističkih interesa, potreba za dvjema birokracijama koje se međusobno bore — nestaje. Umjesto toga osnovica se može direktno vezati s vrhom pomoću linije specifičnih naredbi koje se odašilju prema gore: direkcija se zamjenjuje radničkim savjetom. Povezivanjem dvaju određenih krajeva ranije birokratske piramide, privredne organizacije preobražavaju se u samoupravne asocijacije, a kapitalizam se prevazilazi socijalizmom.

Moglo se zapaziti da državni kapitalizam implicira, po definiciji, odsutnost privatnog vlasništva, a da su usprkos tome u organizaciji proizvodnje odriješeni krajevi ostali nepovezani. To se dešava zbog unutrašnje logike birokratske organizacije. »Birokratska vlast — piše Max Weber — izvršava se u svojoj najčistijoj formi tamo gdje najjasnije dominira princip imenovanja. Ne postoji tako nešto kao hijerarhija izabranih činovnika u istom smislu kao i hijerarhijska organizacija imenovanih činovnika. U prvom slučaju izbor onemogućava da se ma i približno postigne tako stroga disciplina kao u slučaju imenovanja. Jer potčinjeni činovnik može se natjecati za izborne

počasti na ravnoj nozi s nadređenima, a njegovi izgledi ne ovise o sudu nadređenih« (21, 307). Drugim riječima, lojalnost funkcionera prestaje da bude vezana prema gore i hijerarhijska struktura tendira da se raspadne.

Primjena »principa imenovanja« na sam vrh birokratske piramide postavlja jedan interesantan problem. Piramida može biti krnja, tj. organizacijom može rukovoditi kolegijum kooptiranjem novih članova. To kolektivno rukovodstvo imat će obično jednog člana koji djeluje kao primus inter pares i koji dolazi na taj položaj *izborom* od strane svojih drugova (inicijativa može da potekne bilo od njih, bilo od njega samoga, bilo da je propisana pravilima). Krnja piramida je čist tehnički tip autoreproduktivne birokracije. Iskustvo pokazuje da sve birokracije tendiraju da razviju elemente tog tipa. No postoje dvije daljnje važne modifikacije. U privatnom kapitalizmu vlasnici imovine legalno, i u velikoj mjeri stvarno, imenuju vrhovne funkcionere privrednih organizacija. U državnom kapitalizmu tu funkciju obavljaju nosioci političke vlasti. I tako prelazimo u sferu političke organizacije.

Moderni politički sistemi, koji se tehnički označavaju kao demokracije, rješavaju problem vrhovnog imenovanja četvrtom metodom: povezivanjem dvaju odrješinih krajeva u redovnim intervalima od toliko i toliko godina. Ta se procedura naziva *izborima* i ona proizvodi partije, parlamenat i vladu, tj. izbor vrhovne vlasti. Nema sumnje da, što je efikasnija ta procedura, veća je vjerojatnost da će djelovanje hijerarhijskog principa biti podvrgnuto nekoj društvenoj kontroli. Međutim, isto tako može biti malo sumnje da je potencijalna efikasnost te procedure veoma ograničena. Da bi bila efikasna, vlada mora biti na vlasti neko vrijeme, tj. mora biti stabilna. Da bi bila stabilna, intervali između izbora moraju biti dovoljno veliki a broj partija reduciran. Prvo po definiciji isključuje česta odašiljanja naredbi prema gore, drugo implicira formiranje ogromnih partijskih birokracija. Već je Weber istakao da birokratizacija partijske organizacije čini člana parlamenta »agentom vođa partijske organizacije« (21, 387). Tu je tezu razradio R. H. S. Crossman, koji u nekoliko riječi uopćava moderno iskustvo zapažanjem da odgovornost ministara parlamentu »rapidno postaje ustavna fikcija« nastavljajući: »Zajedno s ministarskom od-

govornošću odumrla je i odgovornost individualnih članova parlamenta... Sada poslanik nije više prvenstveno odgovoran biračima, već partiji. On ne može biti izabran, a da ne prihvati partijsku disciplinu; a ako se opre toj disciplini, on riskira političku smrt« (18, 18).

Zbog velike udaljenosti, linija prema gore od osnovice prema vrhu spaja više formalno nego stvarno dva odriješena kraja društvene piramide. Očigledan lijek tome sastoji se u presijecanju te udaljenosti, u formiranju nezavisnih samopovezanih struktura kroz čitav sistem, u stvaranju — ovdje već možemo upotrebiti novu jugoslavensku političku terminologiju — samoupravnih komuna. Prostiže rečeno, lijek se sastoji u decentralizaciji vlasti. Postoji vrlo malo društvenih djelatnosti koje zahtijevaju krutu centralnu kontrolu. Striktno govoreći jedino djelatnosti usmjerene na obranu interesa zajednice prema vanjskom svijetu pripadaju toj kategoriji. Vanjska politika jedna je od njih, narodna odbrana je druga. Praktički sve ostale izvršne funkcije mogu se ostaviti unutar kompetencije komuna, koje predstavljaju elementarne jedinice ekonomsko-političkih asocijacija. Međutim, jedva da je potrebno istaći da tehničko rješenje, decentralizacija, postaje mogućim tek u određenim društvenim uvjetima, naime u uvjetima koji dovode do razaranja uzroka stvaranja osnovnog društvenog sukoba.

Federacija samoupravnih asocijacija — političkih, ekonomskih i u svim ostalim društvenim djelatnostima — to je bila Marxova vizija socijalizma inspirirana kratkom historijom Pariske komune iz 1871 (40). Kao što gornja analiza pokazuje, te je moguća i efikasnija alternativa birokratskoj društvenoj organizaciji.

Važno je da se uvidi da birokratizacija znači više od proste koordinacije i diferencijacije administrativnih funkcija. Birokracija je instrumenat *imperativne koordi-*

¹ Ta je jednostavna istina gotovo potpuno zanemarena u modernoj političko-ekonomskoj literaturi — kako zapadnoj tako i istočnoj — koja stoji pod tako dubokim utjecajem postojanja, i prividne neizbježnosti, divovskih birokratskih organizacija. Svatko tko se usuđi da stane u njenu obranu, riskira da bude proglašen anarhistom ili fantomom. U tome osvježavajući izuzetak — a vjerovatno i znak intelektualne hrabrosti — predstavlja stav W. H. Morris Jonesa: »Naša je... teza u tome da najmoćniji doprinos rješenju problema birokracije leži u oživljavanju lokalne uprave rekonstrukcijom njenih funkcija i određivanjem njenog područja na osnovi društvenih veza i lojalnosti stanovništva« (39, 26—7).

nacije — da upotrebimo Weberov termin još jednom — koja se zasniva na prinudi i, na nacionalnom nivou, personificirana je državom. U uslovima postojanja osnovnog društvenog sukoba prinuda je bitan element društvene organizacije, neophodan ukoliko želimo sprečiti rasulo. Funkciju prinude vrši specijalan aparat čija se lojalnost zasniva na interesima koji su različiti od interesa većine stanovništva prema kome prinudu treba primijeniti. Proces se, jasno, sam pojačava. Racionalizirajući iskustvo pruske države, Weber je — slično kao i njegov zemljak Hegel prije njega — implicirao da ona predstavlja završetak mogućeg razvoja društvenih institucija. Kad se problem jednom ovako formulira, pogreška postaje očiglednom. Nije potrebno da *svaka* vlast ili autoritet budu zasnovani na prinudi. T. Parsons je istakao da profesionalni autoritet — liječnika ili sveučilišnog profesora — to nije (21, 52). I to nam daje ključ za rješenje.

U upravljanju komunom, isto kao i u upravljanju tvornicom, postoje dva tipa odluka. Jedan od njih predstavlja političke odluke, odluke koje se tiču vrednovanja, tj. uspostavljanja hijerarhije društvenih vrednota. Drugi tip predstavlja tehničke odluke; kad je jednom donesena odluka o politici (ili »cilju«), tehnički stručnjaci preuzimaju na sebe da tu odluku sprovedu na najefikasniji način (sredstva). Birokratska vlast donosi stvarno, a često i formalno — obje vrste odluka *no actu*. Ako se, međutim, ta dva tipa odluka mogu odvojiti tada će, bez ikakvog gubitka u efikasnosti, koordinacija tehničkog izvođenja biti zasnovana na tehničkom autoritetu. A izabrana samoupravna tijela zanimat će se pronalaženjem sistema vrednota koji najviše odgovaraju postojećim vrednovanjima članova zajednice. U toj shemi ne postoji potreba za prinudom. Jer alternativa prinudi nije anarhija, već sistem koji uživa nepodijeljenu osnovnu lojalnost, privrženost istim osnovnim društvenim vrednotama. Opće slaganje u osnovnom omogućava slobodno neslaganje u svemu ostalom. Ljudi prestaju biti »predstavnicima« birokratskih organizacija i umjesto toga počinju predstavljati sebe kao slobodno razvijene ličnosti. Razbijanjem koncentracije vlasti omogućava se stvaranje društva »u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve« (Marx, 36, 63).

Odumiranje države polagan je proces koji prvenstveno zavisi od stope povećavanja materijalnog bogatstva koje zajednici stoji na raspolaganju. No kad jednom taj proces započne, proces klasne polarizacije završava se i obrće u suprotnom smjeru. Klasno društvo nastalo je kao rezultat povećane proizvodnosti rada. Uslijed istog uzroka ono će i nestati.

5. RADNIČKO SAMOUPRAVLJANJE U HISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI

Nakon veoma općih generalizacija u prethodnim poglavljima, bit će potrebno da se razmotre *konkretni* historijski događaji. U prvom odjeljku ograničit ćemo se uglavnom samo na registriranje određenog broja historijskih događaja. No čak i tako ograničeno razmatranje pokazat će se dovoljnim za našu svrhu. U drugom odjeljku ući ćemo u analizu suvremene situacije.

Prva tri talasa

Kad se ispituje unutar pojmovnog okvira obrađenog u prethodnim poglavljima, amorfnu historijsku kontinuum posljednjih dvaju stoljeća počinje da dobiva određenu strukturu i pojavljuju se pravilnosti koje su od izvanrednog značenja za naš problem. Možemo razlikovati četiri talasa događaja koji su djelomično sukcesivni a djelomično superponirani jedan na drugi. Naša historijska skica započinje s prvim talasom koji je dao grupu proroka novog društvenog uređenja.

Druga polovina XVIII stoljeća bila je svjedokom pojavljivanja novog, kapitalističkog društva. To novo društvo rodilo je novi klasni sukob i uskoro je eksploatirana klasa dobila svoje prve intelektualne branitelje. Treba biti načistu da to nisu bili sasvim svjesni branitelji jer, kako Engels zapaža, oni isprva nisu tvrdili da žele emancipirati neku određenu klasu, već odjednom cijelo čovječanstvo. Najrazvijenije zemlje toga vremena dale su i najznačajnije od tih proroka. Za našu svrhu bit će dovoljno da se odaberu trojica, ona trojica koje Schum-

peter (41) spretno označuje kao asocijativne¹ socijaliste. To su Robert Owen (1771—1858), Britanac velškog podrijetla, te Charles Fourier (1772—1837) i Louis Blanc (1811—1882), dva Francuza. Sva trojica propovijedali su reorganizaciju društva na bazi asocijacija proizvođača.

Owen, najslavniji od te trojice, zamišljao je buduće društvo kao federaciju komuna kojima upravljaju proizvođači. Do tog je gledišta došao nakon što je dva decenija proveo kao direktor velike tekstilne tvornice u škotskom selu New Lamark, gdje je poboljšao stambene uslove svojih radnika, organizirao je obrazovanje za njihovu djecu, skratio je radno vrijeme i, općenito, anticipirao je za više od jednog stoljeća tretman koji će radnici jednom dobiti u nacionalnim razmjerima. Owenove ideje inspirirale su zadrugarski pokret. A početkom tridesetih bio je vodeća ličnost u sindikalnom pokretu, koji se razvijao i koji je tek izronio iz ilegalnosti, a koji će stimulirati formiranje samoupravnih radionica. Pod utjecajem Owena novi sindikat građevinara pretvoren je u ceh građevinske industrije, čime su anticipirane buduće sheme francuskih sindikalista i britanskih cehovskih socijalista. Međutim, nakon što je bio obrazovan Veliki nacionalni ujedinjeni sindikat (1833—34), poslodavci i vlada reagirali su brzo i u nekoliko mjeseci ovenski sindikalizam bio je uništen.

Fourier je konstruirao *falansterije* u kojima bi zajedno živjeli kapitalisti, radnici i učenjaci u harmonijskoj zajednici zasnovanoj na radu koji bi bio tako organiziran da bi odgovarao ličnim sklonostima i sposobnostima pojedinaca. Louis Blanc, najmanje originalan ali vjerovatno najrealističniji od trojice, predložio je da država poduzme obrazovanje društvenih radionica — *ateliers sociaux* — kojima bi upravljali radnici. Kad ga je revolucija od 1848. neočekivano dovela u Provizornu vladu u Parizu, Blanc je pokušao da ostvari nešto od programa. No, sasvim prirodno, njegove buržoaske kolege brzo su ga uklonili iz vlade i zatim su spretno sterilizirali njegovu djelatnost. Blancov ideal bilo je egalitarno društvo u kom bi se lični interes stopio s općim dobrom. To je on sumirao uzrečicom *à chacun selon ses besoins, de chacun selon ses facultés* — svakome prema potrebama,

¹ Taj je termin već ranije upotrebio F. A. Neff, u 1956 (42), a prije njega L. H. Haney, u 1911 (43).

od svakog prema sposobnostima — koja je kasnije u Marxovim rukama postala glasovita kao formula komunizma.

Asocijacionisti su bili utopijski socijalisti: umjesto da analiziraju stvarne uslove razvoja oni su bili preokupirani konstruiranjem idealnih planova za preuređenje društva. Zbog toga, kad se pokušalo s ostvarenjem tih planova — a osnovan je niz owenovskih, furijerističkih i drugih sličnih zajednica — neuspjeh je bio manje ili više neizbježan. No ideje asocijacionista ostavile su trajan efekat na razvoj kulture novog društva.

Pojava gorostasne figure Marxa na intelektualnoj pozornici označuje početak drugog talasa u historijskom procesu koji ispitujemó. Marksizam je prvenstveno društvena teorija već *emancipirane* radničke klase. Zbog toga se bitna oznaka novog talasa sastoji u zamjenjivanju izoliranih pojedinaca i njihovih sljedbenika širokim pokretima: razvijena kapitalistička proizvodnja druge polovine XIX vijeka rađa sindikate i političke partije radničke klase. Oni se u pojedinostima razlikuju, ali njihovi su programi jednaki; oni zahtijevaju uklanjanje privatne kapitalističke kontrole proizvodnog procesa.

Dubok uticaj Marxove misli — koja je, međutim, bila različito interpretirana — na radničke pokrete dobro je poznat i nema potrebe da se ovdje opisuje. No s obzirom na našu glavnu temu, praćenje razvoja institucije radničkog upravljanja, bit će korisno spomenuti posebno tri pokreta, od kojih se jedan smatrao marksističkim, a ostala dva ne. Iako su ti pokreti imali ozbiljne nedostatke, bavili se ponekad besmislenim idejama i bili prigradice prilagođeni stvarnosti na donkihotski način, ipak su oni dobro izražavali fundamentalne težnje radničke klase.

Krajem prošlog stoljeća francuski sindikalni pokret, tada još uvijek u svom djetinjstvu, dospio je pod jak uticaj ideje *revolucionarnog sindikalizma*. Sindikalisti su htjeli da upravljanje industrijom preuzmu sindikati. Sindikate je trebalo lokalno udružiti u *burze rada* koje bi uspostavile monopol nad radom, a kasnije bi u zgodnom trenutku preuzele vlasništvo industrije i nastavile da njome upravljaju preko lokalnih samoupravnih komuna. Sindikalisti su odbacivali parlamentarnu aktivnost, oslanjali se na »svjesnu manjinu« umjesto na brižljivo organizirane velike sindikate i nadali su se da će postići svoj cilj

generalnim štrajkom. Te četiri karakteristike pokreta odmah objašnjavaju zašto su sindikalisti postali jednako mrski poslodavcima kao i ortodoksnim sindikalnim vođama, zašto su — dezorganizirajući ga — u stvari nanijeli štetu radničkom pokretu¹ i zašto nisu uspjeli da ostvare svoj cilj radničkog samoupravljanja. Industrijska borbenost francuskih sindikalista dostigla je vrhunac u periodu 1902—6, kasnije se smanjila, a nakon prvog svjetskog rata njihov je program bio bitno modificiran. U tom procesu nemalu ulogu igrala je činjenica da su, kao rezultat rata, sindikati uvišestručili svoje članstvo i razvili se u velike birokratske organizacije.

Iz Francuske sindikalizam se proširio na Sjedinjene Američke Države gdje se razvio pod okriljem Američke socijalističke radničke partije, koju je vodio Daniel De Leon, i gdje je postao poznat kao *industrijski sindikalizam*. Američki se pokret zalagao za organizaciju svih radnika u jedan veliki sindikat sa sekcijama za svaku industriju. Industrijski sindikalizam na taj je način prevladao osnovnu slabost revolucionarnog sindikalizma: koristio se političkom akcijom i snažnom sindikalnom organizacijom. Međutim, pokret je imao drugih slabosti, nikad nije vršio velik uticaj na američke radnike i nakon prvog svjetskog rata se raspao.

Revolucionarni i industrijski sindikalizam proširili su se na Australiju, Kanadu, Meksiko i neke druge zemlje uključiv Britaniju, gdje se uticaj tih pokreta odrazio u glasovitom manifestu velških rudara, 1912, *The Miners' Next Step* (Naredni korak rudara), koji je zahtijevao ukidanje kapitalističkog vlasništva u rudarstvu i potpunu kontrolu od strane radnika. No u Britaniji se u to vrijeme počeo razvijati i jedan autohtoni pokret, *cehovski socijalizam* (guild socialism). Cehovski socijalisti suprotstavljali su se državnom upravljanju industrijom uz obrazloženje da bi to vodilo u birokraciju i da se time društveni položaj radnika ne bi promijenio. No oni su shva-

¹ I tako je sindikalizam, ili anarho-sindikalizam, kako ga ponekad zovu, postao pogrdna riječ u rječniku radničke klase. Od interesa je uočiti kako protivnici radničkog samoupravljanja stalno upotrebljavaju taj termin da bi njime označili — i ocrnili — njegove pobornike iako ovi nemaju nikakve veze sa sindikalizmom. U tom pogledu poučno je analizirati rječnik sovjetsko-kineske kritike jugoslavenskog radničkog upravljanja, kao i rječnik slične kritike ortodoksnih sindikalnih vođa u zapadnim zemljama.

tili da je država veoma važna institucija koja bi se mogla veoma dobro upotrebiti: radnička klasa treba osvojiti državu i upotrebiti je da industriju prevede u javno vlasništvo. Nakon toga parlament bi predao dužnost upravljanja nacionalnim cehovima (ranijim sindikatima) na osnovu parlamentarne povelje. Cehovi, kao i komune i druge političke i društvene asocijacije, trebale su biti tako organizirane da omoguću svakom pojedincu da učestvuje i na efikasan način izražava svoje gledište. Sve je to oštro odudaralo od suvremene teorije demokracije koja, kako to reče G. D. H. Cole, vodeći teoretičar pokreta, »daje običnom građaninu nešto malo više od privilegija... da bira svoje upravljače, a ne poziva ga... da on sam upravlja« (44, 13).

Nacionalna liga cehova, osnovana 1915, izvršila je veliki utjecaj na pokret radničkih povjerenika po tvornicama (shop stewards' movement) i na nekoliko sindikata. Za vrijeme i poslije rata stvoren je čitav niz malih cehova. Najvažniji u tom pogledu bio je pokret da se reorganizira građevinska industrija kao ceh u nacionalnim razmjerima u kome su poslodavci trebali postati plaćeni činovnici podložni izboru od strane zaposlenih radnika. No kriza u 1922—3. slomila je pokret, a godinu dana kasnije cehovski socijalizam kao organizirani pokret bio je mrtav.

Ako je prvi historijski talas donio individualne socijalističke ideologe i izolirane grupe, a drugi organizirane pokrete, s trećim se pojavljuju i prva ostvarenja. Općenito govoreći evropske revolucije od 1848. označuju vrijeme kad se radnička klasa emancipirala i potvrdila kao posebna društvena klasa. Moglo bi se pretpostaviti da će u narednim revolucijama radnička klasa pokušati uspostaviti industrijsku samoupravu. Ispitajmo tu hipotezu u svjetlu događaja koji su se stvarno desili.

Epoha proleterskih revolucija započela je s Pariskom komunom u 1871. Komuna je izdala dekret kojim se industrija reorganizira na zadržanoj osnovi, a poduzeća pređaju na upravljanje radnicima.

Slijedeća po redu, ruska revolucija iz 1905, rodila je tvorničke savjete koji su pokušali da upravljaju poduzećima. No i pariska i ruska revolucija bile su razbijene, a radničko upravljanje nije ih preživjelo.

Drugačija je bila sudbina druge ruske revolucije, velike oktobarske socijalističke revolucije iz 1917. Bila je to prva uspješna proleterska revolucija. Ponovno uskrslí radnički savjeti iz 1905. igrali su vodeću ulogu u anticipiranju i provođenju te revolucije¹. Već u novembru 1917. dekretom o fabričkoj kontroli tvornički komiteti dobili su pravo da u potpunosti kontroliraju poduzeća. Međutim, građanski rat, s nestašicom i sabotazama koje su ga pratile, zahtijevao je striktnu centralizaciju i vojničku organizaciju čitavog društvenog života, uključiv privredu. U 1918. komiteti su bili pretvoreni u organe sindikata, a 1920. izgubili su pravo učestvovanja u upravljanju. Nakon toga ostaci radničke kontrole održali su se još izvjestan broj godina, isprva kroz praksu imenovanja *crvenog direktora* (radnik), a kasnije kroz upravljački trokut: direktor — partijski sekretar — sekretar sindikalne podružnice. Koncem dvadesetih godina Staljin je uklonio i te posljednje ostatke proklamirajući u pravom veberijanskom stilu da se bitan uvjet discipline i efikasnosti sastoji u tome da direktor ima apsolutnu i potpunu kontrolu poduzeća i da je podložan samo narednjima viših organa. *Jedinonačalije* — uprava jednog čovjeka — usvojeno je kao osnovni princip društvene organizacije. Simptomatično je da je kratko vrijeme poslije toga raspon između radničkih nadnica i direktorskih plaća povećan nekoliko puta. Radničke kontrole nestalo je za dogleđno vrijeme.

Ruska revolucija snažno je utjecala na revolucionarna previranja u ostalim evropskim zemljama i kao rezultat radnici su iznuđivali ustavne i pravne reforme, a ponekad su preuzimali — privremeno, dakako — i upravu tvornica u svoje ruke. Najdramatskija od svih bila je mađarska revolucija koja je rodila mađarsku sovjetsku republiku u 1918. Ovdje su radnički savjeti najprije formirani kao politički organi, koji su se kasnije počeli baviti i upravom nacionaliziranih poduzeća. Međutim, uskoro je re-

¹ Savjeti radničkih deputata, zajedno sa Savjetima vojničkih deputata, zadobili su političku vlast i u stvari dali su ime novoj, *sovjetskoj*, državi. Zanimljivo je svjedočanstvo G. Gurviča koji je još prije oktobarske revolucije u 1917. g. učestvovao u formiranju radničkih savjeta u ruskim poduzećima (npr. u poznatoj fabrici Putilov). Gurvič tvrdi da je Lenjin tada stao na stanovište da su nemogući planiranje i društvena revolucija ako se ne zasnivaju na direktnom učestvovanju radnika, na radničkom samoupravljanju. Taj je stav ušao i u drugi program boljševičke partije koji je, međutim, nakon štampanja uništen. (66,6).

volucija bila slomljena, a umjesto radničke kontrole Mađarska je dobila fašističku diktaturu.

Ista je bila sudbina narednog, španskog građanskog rata, kao što je jednak bio i odnos prema radničkom upravljanju. U Kataloniji su poduzeća s više od stotinu radnika (kao i neke druge kategorije poduzeća) bila socijalizirana. Dekretom od 1936. uvedeno je radničko upravljanje u tim poduzećima.

Ako revolucije rođene u suprotnostima privatnoga kapitalizma tako nepromjenjivo¹ proizvode pokušaje uspostavljanja radničke kontrole u poduzećima, moglo bi se očekivati da će u zemljama, u kojima je privatno vlasništvo likvidirano, slične društvene eksplozije pokazivati istu tendenciju još jasnije. Događaji u Poljskoj i Mađarskoj u 1956, u kojima su tako istaknutu ulogu igrali radnički savjeti, potvrđuju takvo očekivanje.

Često se konstatira — na Zapadu jednako kao i na Istoku — da je radničko upravljanje propalo svuda gdje se s njime pokušalo. U izvjesnom smislu to je tačno. No zaključak da zbog toga radničko upravljanje treba smatrati neostvarivom utopijom — potpuno je pogrešan. Ni u jednom historijskom periodu nove društvene institucije nisu bile uspostavljene odjedanput, bez ogorčene borbe s reakcionarnim snagama i bez mnogih neuspjeha. Ono što je značajno u događajima koje smo prikazali nisu neuspjesi u postizavanju postavljenog cilja, već njihovo stalno ponavljanje usprkos svim neuspjesima.

Posljednji talas

Tri do sada opisana talasa nužno su izvršila velik uticaj i pripremila mijenjanje onog relativno stabilnog i posvećenog obrasca društvenog života koji nazivamo društvenim poretom. I sam društveni poredak počeo se mijenjati, čime dolazimo do četvrtog, površinskog sloja historijskog trenda koji istražujemo.

Različite vrste radničkih i tvorničkih savjeta — prvi su sastavljeni samo od radnika i češći su, dok drugi

¹ Taj potpuno uniforman obrazac karakterističan je za evropske revolucije. Azijske revolucije odvijaju se nešto drukčije. To se može objasniti malom radničkom klasom u tim zemljama i činjenicom da imaju druge kulturne tradicije.

uključuju i predstavnike poslodavca — stare su koliko i sindikalni pokret. Ti savjeti ili odbori bave se žalbama, socijalnim radom i uvjetima zaposlenosti; uvijek su savjetodavni, jer poslodavac zadržava sebi pravo konačne odluke. No veoma dugo oni su se javljali samo sporadično¹, nisu predstavljali instituciju. Na sličan način radničko zakonodavstvo u vezi s nekim oblicima radničkog učestvovanja u organizaciji rada u tvornici — gotovo isključivo ograničenog na probleme socijalne zaštite — može se u nekoliko zemalja (u Prusiji i Austriji, na primjer) pratiti unatrag do kraja prošlog stoljeća². To su također bili sporadički događaji, a stepen radničkog upravljanja bio je neznatan. Prvi miljokaz u historiji radničkog učestvovanja u upravljanju predstavljaju prvi svjetski rat i ruska revolucija.

Za vrijeme rata, u cilju povećanja ratne proizvodnje, britanska i njemačka vlada tražile su od sindikata da surađuju — i ovi su pristali. Kao rezultat razvile su se različite forme suradnje radnika i uprave poduzeća. Događaji koji su se zbili u obje³ zemlje, toliko su značajni da opravdavaju jedan kratak opis.

Tri godine koje su prethodile izbijanju rata, predstavljale su jedan od najnemirnijih perioda u historiji britanske industrije, piše J. B. Seymour, historičar tzv. Whitleyjevih savjeta. Na početku rata oko stotinu štrajkova bilo je u toku (48, 9). Bio je to period kad je sindikalistički uticaj u Britaniji bio najjači i kad su, 1912, rudari i četiri najjača željeznička sindikata, usvojili zahtjev za potpunom kontrolom industrije od strane

¹ U Britaniji najstariji tvornički savjet koji još djeluje jest, koliko sam mogao ustanoviti, onaj u Bournvilleskom pogonu firme Cadbury Brothers Ltd. koja proizvodi čokoladu. U toj firmi tvornički savjeti osnovani su početkom ovog stoljeća. Cilj uprave definiran je kao približavanje poslodavca i radnika (45, 2).

² U cilju potpunosti navodim i jedan zanimljiv rani njemački pokušaj. Industrijska komisija Revolucionarne narodne skupštine, koja se sastala u Frankfurtu 1848, predložila je rezoluciju kojom se traži da tvornički komiteti, sastavljeni od predstavnika radnika i poslodavaca, izdaju tvornička pravila podložna potvrdi kotarskih tvorničkih savjeta izabranih od strane tvorničkih komiteta u kotaru. Ta rezolucija nije nikada bila ozakonjena, jer se uskoro poslije toga revolucija slomila (46, 1).

³ Zahtjev za radničkom kontrolom bio je u britanskoj industriji najenergičnije postavljen u dvanaestogodišnjem periodu 1910—1922. Za veoma detaljnu analizu događaja tog vremena vidi rad B. Pribičevića (47). Za standardno djelo o sličnom njemačkom pokretu vidi C. W. Guillebaud (46).

radnika. Bio je to također period kad su se pojavili i prvi znaci budućeg pokreta radničkih povjerenika (štrajk inženjerskih radnika u Glasgowu).

Prije rata radnički povjerenici u tvornicama (shop stewards) bili su niži funkcioneri koje je imenovao sindikat između radnika iz tvorničkih pogona sa zadatkom da se brinu o članarini i organiziranju novodošlica. Oni nisu imali nikakvo ovlaštenje da pregovaraju o žalbama radnika, a niti su ih uprave poduzeća službeno priznavale (48, 10). I tada je došao rat koji su, kako nam to C. G. Renold kaže na osnovu svog neposrednog iskustva kao poslodavac, »široki slojevi smatrali kapitalističkim ratom i zbog toga su bili veoma ozlojeđeni ograničenjima, kontrolom i raznim teškoćama« (49, 16).

Dovoljno je da se doda da je, nakon što su se 1915. jednim sporazumom s vladom sindikalni funkcioneri obavezali da neće odobravati štrajkove za vrijeme rata — neposlušnost sindikalnog članstva postala neminovna. Veliki štrajk inženjerskih radnika Clydea u 1915, kad je štrajkaški komitet dobio štrajk ignorirajući nadležne sindikalne funkcionere, postavio je obrazac i inicirao je pokret koji je uskoro postao poznat kao pokret radničkih povjerenika¹. Taj je pokret veoma razvio tvorničke komitete.

Sindikalizam, cehovski socijalizam, pokret tvorničkih povjerenika, povećavanje broja dana izgubljenih u štrajkovima usprkos svim ograničenjima — 2 milijuna u 1915, 2 1/2 milijuna u 1916, 5 1/2 milijuna u 1917 — alarmiralo je vladu. U oktobru 1916. imenovan je odbor (poznat kao Whitleyjev odbor) sa zadatkom da ispita metode za obezbeđenje stalnog poboljšanja u industrijskim odnosima.

¹ Karakteristična za raspoloženje radnika bila je slijedeća objavljena izjava Clydeskih štrajkaša: »Mi smatramo da su sindikalni funkcioneri sluge, a ne gospodari, članstva, i da je od vremena do vremena potreban izvjestan pritisak da ih se usmjeri na put kojim članstvo želi da se ide« (50, 131). D. Kirkwood, jedan od vodećih članova Clydeskog radničkog komiteta, rekao je na zboru u decembru 1915. predsjedniku vlade Lloydu Georgeu, koji je došao u posjete, da su organizirali štrajk »usprkos Vama, usprkos vladi... i usprkos sindikalnim funkcionerima« (47, 568).

Sličan britanskom pokretu tvorničkih povjerenika bio je njemački pokret tvorničkih savjeta poslije 1918. A sličan proglasu Clydeskih štrajkaša bio je slijedeći proglas metalaca koji su štrajkali u Düsseldorfu u 1924: »U velikom broju gradova sindikati su pristali uz generalni štrajk koji su proglasili tvornički savjeti. Gdje se to još nije dogodilo, radnici ih moraju prisiliti da se pridruže pokretu. Vođe sindikata, koji se usprotive, treba izbaciti iz njihovih kancelarija« (46, 70).

Iduće godine Whitleyjev odbor izradio je svoju shemu suradnje radnika i poslodavaca. Za svaku industrijsku granu trebalo je formirati zajednički nacionalni savjet i oblasne savjete u cilju okupljanja poslodavačkih organizacija i sindikata, a u pojedinim tvornicama zajednički tvornički komiteti trebali su postati priznati instrumentom savjetovanja uprave i radnika. Međutim, shema nije funkcionirala osim u državnim nadležstvima. »Poslodavci, kao organizacija, nisu nikad simpatizirali sa shemom... Sindikalisti, koje je uplašio pokret tvorničkih povjerenika, zgražali su se od pomisli da daju vlast pokretu članstva nezavisno od centralnih organizacija« (48, 191). Od otprilike stotinu tvorničkih komiteta formiranih na osnovu Whitleyjevih preporuka, do 1929. ostalo je u životu jedva jedna polovina. Nakon rata vlada je energično odbacila zahtjeve rudara i željezničara za nacionalizacijom i samoupravom. Prva poslijeratna kriza, koja je započela 1921, uništila je pokret tvorničkih povjerenika i cehovske socijaliste. Situacija je opet bila normalizirana i kapitalistička mašina mogla je da funkcionira kao i ranije. Ali ipak ne sasvim; sjeme je bilo posijano.

Za razliku od Britanije, Njemačka je bila poražena u ratu i događaji su se odvijali na drugi mogući način. Poraz i ogroman utjecaj ruske revolucije proizveli su njemačku revoluciju (1918). Radnički i vojnički savjeti pojavili su se po cijeloj zemlji. Nasmrt uplašeni poslodavci bili su spremni da pođu veoma daleko samo da izbjegnu potpuni socijalizam. I tako se desilo da je Njemačka postala prva kapitalistička zemlja u čiji je ustav (juli 1919) u »osnovna prava« građana uključeno i slijedeće pravo: »Da bi zaštitili svoje društvene i ekonomske interese radnici i namještenici imaju pravo da budu zastupljeni u radničkim savjetima u svakoj tvornici, kao i u regionalnim radničkim savjetima organiziranim za svako industrijsko područje, i u saveznom radničkom savjetu« (član 165; 46, 10).

Na osnovu ustava donesen je 1920. zakon kojim tvornički savjeti (*Betriebsträte*) postaju obavezni u svim poduzećima s 20 ili više zaposlenih. Savjeti su trebali nadzirati funkcioniranje kolektivnih ugovora, sklapati sporazume o uvjetima rada i problemima koji nisu bili regulirani širim sporazumima, paziti da namještanja i otpuštanja; oni su također trebali savjetovati poslodavca

kako da poveća efikasnost i organizaciju proizvodnje. Međutim, ustavni zakoni predstavljaju mrtvo slovo na papiru ako ih ne podupiru aktivne društvene snage. Njemački radnički pokret tog vremena bio je duboko rascijepljen i u svojoj sindikalnoj i u svojoj političkoj grani. Većina, koja je držala vlast, bila je neodlučna, kompromisna, oklijevala je. Državna birokracija bila je neprijateljski raspoložena. U takvoj su situaciji poslodavci dobili vremena za predah. Rezultati revolucije bili su postepeno potkopani — u čemu je kriza od 1924. igrala nemalu ulogu — i zatim likvidirali. Taj se proces završio u maju 1933, kad su sindikati i radnički savjeti ukinuti, što je označavalo dolazak fašizma. U današnje vrijeme neuspješne ili poluuspješne socijalističke revolucije — kako izgleda da nas uči iskustvo Mađarske, Njemačke i Španije — završavaju u fašizmu.

Što se tiče ostalih evropskih zemalja, dovoljno je spomenuti da su u periodu 1919—1922. iz sličnih razloga slični zakoni bili doneseni u Austriji, Čehoslovačkoj, Norveškoj i drugdje. U Jugoslaviji zakon o zaštiti radnika (1922) predviđao je izbor radničkih povjerenika u poduzećima sa zadatkom da štite radničke interese i surađuju s poslodavcem. Stav poslodavaca i sindikata sveo je tu odredbu vrlo brzo na prostu formalnost (10, 22). Nakon jednog razdoblja štrajkova do sličnog rješenja došla je vlada narodnog fronta u Francuskoj u 1936; radničkim delegatima (*délégués ouvriers*) priznato je pravo da se sastaju s upravom svaki mjesec. U Sjedinjenim Američkim Državama sindikat i uprava započeli su nešto drugačiju suradnju u vezi s problemima proizvodnje na jednoj od željeznica u 1920. kad je sindikat nastojao da se smanje troškovi poslovanja kako bi se obezbijedio rad za željezničke radionice. Druge firme i sindikati eksperimentirali su sa sličnim idejama do 1919, kad je kriza uništila eksperimente te vrste. Decenij kasnije sindikat metalaca izradio je sasvim uspješne planove suradnje u izvjesnom broju manjih poduzeća za proizvodnju i obradu čelika. Te sheme preživjele su rat i dalje su funkcionirale u nekih tridesetak firmi (51, 55).

Drugi miljkaz u razvoju radničkog učešća u upravljanju predstavlja drugi svjetski rat. Slično kao i prvi rat, on je inicirao ciklus, samo u znatno većim razmjerima. Opet su vlade tražile suradnju s radnicima da bi

povećale ratnu proizvodnju te su zajednički proizvodni komiteti formirani u raznim zemljama (Britaniji, Sjedinjenim Državama, Kanadi). I opet je Britanija bila pobjednik, a Njemačka poražena, uz spontani razvoj u prvoj zemlji i zakonodavne mjere u drugoj. I opet su britanski rudari očekivali samoupravu; a dobili su zajedničko savjetovanje umjesto toga. Međutim, bilo je i nekoliko sasvim novih momenata od kojih je najvažniji velike nacionalizacije u nekim zemljama i potpune nacionalizacije u izvjesnom broju drugih (u istočnoevropskim i dalekoistočnim zemljama). A u svim nacionaliziranim industrijama zajedničko savjetovanje između radnika i uprave zavedeno je kao nešto što se samo po sebi razumije.

U Britaniji dva nacionalna sporazuma za vrijeme rata dali su obrazac za formiranje tvorničkih komiteta: komiteti su trebali da budu savjetodavni i da pruže mogućnost za redovnu razmjenu gledišta između poslodavaca i namještenika o socijalnim i proizvodnim problemima uz ograničenje da o uslovima zapošljavanja pregovara sindikat u ime radnika. U 1947. zajedničko nacionalno savjetodavno vijeće preporučilo je poslodavačkim organizacijama i sindikatima da uspostave savjetodavnu mašineriju gdje ona još ne postoji. Preporuka je naišla na odaziv i nekoliko godina kasnije bilo je više stotina tvorničkih komiteta u Britaniji¹.

U Njemačkoj ne samo da je bilo ponovno oživljeno zakonodavstvo weimarskog perioda, već se otišlo i korak dalje: od zajedničkog savjetovanja k suodlučivanju (*Mitbestimmung*). U dvije bazične industrije — industriji uglja i čelika — sindikati su postigli paritet za radničke predstavnike u nadzornom odboru (*Aufsichtsrat*), tijelu koje imenuje upravni odbor. Štaviše, jednog od obično tri člana upravnog odbora, personalnog direktora (*Arbeitsdirektor*), imenuje sindikat (zakon iz 1951). U drugim industrijama radnički predstavnici još su u manjini, iako ta manjina (jedna trećina) može biti veća nego u weimarskom periodu. Tvornički savjeti (*Betriebsräte*), koji predstavljaju i radnike i službenike, moraju se izabrati u svim

¹ Istražujući problem zajedničkog savjetovanja u britanskoj industriji, Nacionalni institut za industrijsku psihologiju poslao je upitnike u 4.719 industrijskih poduzeća koja su zapošljavala preko 250 ljudi. Odgovori su dobiveni od 751 poduzeća, od kojih su 545 imali zajedničko savjetovanje (52, 21).

poduzećima koja stalno imaju 5 ili više zaposlenih (zakon iz 1952). U svrhu promicanja suradnje između tvorničkog savjeta i poslodavca u poduzećima s više od stotinu zaposlenih moraju se osnovati privredni odbori (*Wirtschaftsausschuss*), u koje svaka strana imenuje polovinu članova.

U Francuskoj zakonom iz 1946. obavezana su poduzeća s više od 50 zaposlenih da formiraju tvorničke komitete (*comité d'entreprise*) koji zastupaju manuelne radnike i tehničko osoblje. Svaku značajniju odluku mora odobriti komitet. Ako dođe do neslaganja, predmet se šalje arbitraži. Slični zakoni doneseni su u Belgiji 1948. i u Holandiji 1950. U 1946. švedski sindikati i poslodavačka udruženja postigli su sporazum kojim se sve firme s više od 25 namještenika obavezuju da formiraju savjete poduzeća. Zadatak ovih savjeta može se u najširem smislu označiti kao zajedničko savjetovanje o svim važnijim problemima. Bit će od interesa napomenuti da, kad je u 1923. godini jedan kraljevski komitet predložio formiranje sličnih zajedničkih proizvodnih komiteta, i sindikati i poslodavci su se usprotivili i od prijedloga nije ispalo ništa. Nakon drugog rata od 1950. poduzetni savjeti formirani su u 2.650 poduzeća koja zapošljavaju 600.000 radnika (42, 56—8). Slični zajednički savjetodavni komiteti uvedeni su u Norveškoj (1945) i Danskoj (1947) na osnovu sporazuma sindikata i poslodavaca, a u Finskoj posebnim zakonom (1946).

U nizu drugih zemalja predratna praksa zajedničkog savjetovanja nastavljena je i poslije rata, a tamo gdje ranije nije postojala uvedena je po prvi puta. U 1951. Međunarodni ured rada registrirao je više od 30 zemalja sa *stalnim* organima radničkog učešća u upravljanju. Konkretna praksa mijenja se od zemlje do zemlje, ali postoji jedna važna zajednička oznaka: osim nekoliko izuzetaka učešće radnika ograničeno je na zajedničko savjetovanje.

Karakteristike razvoja nakon prvog svjetskog rata

Bit će korisno da sada pokušamo dati sumarnu ocjenu zajedničkog savjetovanja kako se ono razvilo u posljednja četiri decenija. Slijedećih pet aspekata problema izgledaju mi važnim.

(1) *Motivacije* za formiranje zajedničke savjetodavne mašinerije mogu se svrstati u tri kategorije. Revolucionarni pritisak odozdo prisiljava poslodavce i vladu da ublaže diktaturu. Kako se radi o oštrom sukobu interesa, rezultat borbe mora biti pravno sankcioniran da bi ostao stalnim (iako se pravne sankcije često pokazuju kao fikcije). Njemački slučaj tipičan je za ovu situaciju.

Nadalje, za vrijeme modernih totalitarnih ratova vlade su vitalno zainteresirane da povećaju proizvodnju te zbog toga konstruiraju i pomiču sheme zajedničkog savjetovanja da bi premostile jaz između poslodavaca i radnika. Taj je slučaj tipičan za britansku i američku praksu. Što se tiče ove posljednje, jedna studija Međunarodnog ureda rada kaže: »Opća svrha radničko-upravnih proizvodnih komiteta bila je da se poveća količina i kvaliteta ratne proizvodnje zajedničkim naporom radnika i uprave u svakom postrojenju« (53, 197). U kojoj je mjeri taj cilj bio postignut vidi se iz slijedeće ocjene iste studije: »Iako ima malo sumnje da su komiteti dali značajan doprinos proizvodnji pogona, izvjestan broj komiteta nije pomogao u onom stepenu u kom se to očekivalo...« (53, 257). Nekih 5.000 komiteta bilo je osnovano po pogonima s ratnim narudžbama. Najveći dio od njih nestao je po završetku rata.

Treći tip motivacije srećemo kod individualnih poslodavaca koji nisu prisiljeni zakonom da usvoje zajedničko savjetovanje. Oni ga usvajaju prvenstveno iz ekonomskih razloga. To dobro ilustrira izjava C. G. Renolda, koji je i sam poslodavac s uspješnim zajedničkim savjetovanjem u svom poduzeću: »U prvom redu treba istaći da je čitav razvoj imao svoje porijeklo u veoma praktičnoj potrebi — potrebi koju je uprava osjećala za užom vezom sa svojim ljudima u svrhu glatkog funkcioniranja posla« (49, 100). Prilikom moje posjete Renoldu ispostavilo se da on niti jest niti se smatra socijalistom, ali da je duboko svjestan činjenice da se u novim uvjetima nekadašnji zapovjednički stav u poduzeću može održati samo pod cijenu smanjenog poslovnog uspjeha. Potreba za regularnim kontaktom s radničkim predstavnicima pojavljuje

se npr. kad poduzeće preraste upravu jednog čovjeka¹. Ona postaje prešna u uzburkanim vremenima rata i industrijskog nemira. A kad je jednom tvornički savjet osnovan, vjerojatno je da će nastaviti da djeluje i u kasnijim vremenima vojničkog i industrijskog mira. Još jedan efekat rata valja zapaziti: rat povećava samosvijest eksploatirane klase i humanizira članove viših društvenih slojeva stvarajući tako psihološki most između ta dva svijeta². Zatim, pojavljuje se i izvjestan mali broj poslodavaca³ koji su zainteresirani za zajedničko savjetovanje kao takvo, budući da ga smatraju institucijom koja humanizira. Taj ovenski tip poslodavaca, koji ranije praktički nije postojao, vjerojatno će se povećavati u omjeru u kom se suprotni društveni pritisak — njima socijalno jednakih i društvenog sistema u cjelini — smanjuje. Primjer pojedinih poslodavaca, ponavljane intervencije vlade, stalno poboljšavanje obrazovnog standarda radnika, stvaraju postepeno atmosferu u kojoj zajedničko savjetovanje postaje neophodan dio upravne rutine. Izgleda da se upravo to događa u današnjoj Britaniji, kako to pokazuje pojava još jednog tipa poslodavaca. U većini poduzeća koja je posjetila istraživačka ekipa Nacionalnog instituta za industrijsku psihologiju »izgledalo je da se zajedničko savjetovanje smatra modernom tehnikom za poboljšavanje odnosa između radnika i uprave« (52, 59). Konkurencija je suština kapitalizma; dosljedno tome ništa neće spriječiti kapitalistička poduzeća da konkuriraju čak i u oblasti poboljšanja odnosa s radnicima. To zvuči paradoksalno, ali isto tako su paradoksalni i uvjeti pune zaposlenosti pod kapitalizmom. Naravno, ako se bude provodila dosljedno, takva konkurencija mora konačno dovesti do razbijanja kapitalističkih odnosa, no to neće

¹ »U mnogim slučajevima ta se ideja oformila u glavama pojedinih poslodavaca i direktora kad su se sučelili s brojem osoblja koji se brzo povećavao. Isprva je to trebalo da bude samo neka vrsta supstituta za direktan lični kontakt koji se tako lako gubi kad se platni spisak produljuje i kad se omjer između kvalificiranih i polukvalificiranih povećava.« To je svjedočanstvo G. S. Walpolea, također jednog poslodavca (54, 39).

² Istraživačka ekipa Nacionalnog instituta za industrijsku psihologiju bilježi: »Niz mladih rukovodilaca rekli su nam da je njihovo odobravanje zajedničkog savjetovanja stečeno kroz iskustvo u vojsci za vrijeme rata« (52, 69).

³ U Francuskoj oni su osnovali vlastitu organizaciju pod nazivom *Union des Chefs d'Entreprises — Action pour les Structures Humaines* (UCEFACT).

biti ništa više do paralela pojavi koju je još Marx tako dobro opisao: razaranju profita konkurencijom koja je bila započeta sa svrhom da se povećaju profiti.

Nacionalizirane industrije i nacionalizirane privrede predstavljaju poseban slučaj. Tu je zajedničko savjetovanje neophodan minimum da bi takvi sistemi uopće funkcionirali, tj. da bi bili društveno prihvatljivi. Jedini daljnji razvoj koji ja mogu da zamislim jest stalno povećavanje učešća radnika u upravljanju, bilo da im to vladajuća birokracija dobrovoljno omogući, bilo da to radnici izbore revolucionarnim sredstvima.

(2) Što se dešava s *disciplinom* u organizaciji u kojoj je izvršna vlast potkopana time što svako ima pravo i mogućnost da postavi pitanje ispravnosti naređenja odozgo pozivom na svoj vlastiti skup kriterija? To je upravo prvo pitanje koje će naša weberijanski nastrojena generacija postaviti u vezi s praktičnom ostvarljivošću shema radničkog upravljanja. Ta zar nije tačno da efikasna organizacija zahtijeva poslušnost, kod čega se poslušnost može definirati kao odabiranje »takvog postupka da se sadržaj zapovijedi može smatrati da je kao takav postao osnova za akciju« (Weber, 21, 300)?

U stvari, međutim, literatura o zajedničkom savjetovanju i radničkom upravljanju¹, uključujući i najdetaljnije empirijske studije, ne pokazuje svjesnost o postojanju nekog »problema discipline«. Ne mogu da učinim bolje nego da citiram svjedočanstvo dvaju poslodavaca²: »Kad sam prvi put odlučio da uvedem zajedničko savjetovanje na veoma širokoj osnovici u svojoj vlastitoj tvornici — piše G. D. Walpole — meni su mnogi od mojih drugova poslodavaca rekli da prodajem propusnicu neprijatelju, i da će kao prvi rezultat tvornička disciplina otići do

¹ Up. W. H. Scott (55; 56), E. Jaques (30), G. S. Walpole (54), C. G. Renold (49), dvije studije Međunarodnog ureda rada (53; 57) i studiju Nacionalnog instituta za industrijsku psihologiju (52) za zajedničko savjetovanje, a P. Kovač i Đ. Miljević (10), Kongres radničkih savjeta Jugoslavije (59) i jednu studiju MUR-a (58) za radničko upravljanje.

² Što se tiče jugoslavenskog iskustva, može se citirati zaključak veoma serijozno pisane studije Međunarodnog ureda rada: »... dok je samoupravna mašinerija za radne odnose smanjila raniju moć rukovodećeg personala, ne izgleda da je nanijela štetu njihovom autoritetu... Ona je nesumnjivo ojačala položaj kolektiva u odnosu na rukovodstvo, ali ne izgleda da je potkopala radnu disciplinu« (58, 203).

đavola. Nakon dvogodišnjeg iskustva ustanovio sam, na protiv, da se tvornička disciplina poboljšala da se gotovo ne da prepoznati i da se o svim ostalim legitimnim interesima vlasništva vodilo računa u stepenu za koji prije četiri godine ne bih vjerovao da je moguć: proizvodnja je porasla, izostanaka je manje, škart je smanjen, a dragocjeno vrijeme uštedeno« (54, 166). C. G. Renold objašnjava misteriju tog fenomena: »Potreba da se direktorski autoritet zasniva na razumu, a ne na arbitrarnoj vlasti — što je implicirano u cijeloj filozofiji zajedničkog savjetovanja — povećala je taj autoritet« (49, 119).

Jedva je potrebno dodati da isto vrijedi u još većem stepenu za filozofiju samoupravljanja. U nedostatku citata — jer još nijedna empirijska studija ne postoji — bit će mi vjerovatno dozvoljeno da poduprem tu tezu vlastitim iskustvom kao bivšeg člana jednog radničkog savjeta. Samouprava supstituira razumijevanje za poslušnost, sporazumijevanje za vršenje arbitrarne vlasti. Eliminirajući kapitalističku ili birokratsku dualnost ili polarizaciju interesa ona smanjuje društvene napetosti i poboljšava koordinaciju.

(3) *Uspjeh* zajedničkog savjetovanja bio je do sada prilično ograničen, a razloge za to nije teško utvrditi. Uspjeh njemačkih tvorničkih savjeta weimarskog perioda Mc Kitteric i Roberts ocjenjuju zapažanjem da su savjeti »bili korisni u šticeanju radničkih interesa, ali da nisu postigli stvarno ništa na putu istinskog učešća u upravljanju« (60, 9). Za poslijeratni razvoj isti autori kažu: »Gdje radnički savjeti postoje opće je iskustvo da su namještenici bili veoma zainteresirani za njihovu djelatnost...« (60, 20). U Britaniji široke mase radnika još su uvijek apatične, ali četiri petine radničkih predstavnika u savjetima podržavaju tu instituciju i živo se za nju interesiraju (52, 64). Također je značajno da je iskustvo u zajedničkom savjetovanju navelo direktore, više rukovodioce i radničke predstavnike da zauzmu povoljnije gledište u 37, 48 odnosno 58% slučajeva, a nepovoljnije samo u 9, 5 odnosno 1% slučajeva, u poređenju s gledištem koje su isprva imali o zajedničkom savjetovanju (52, 65).

(4) Nadalje, tu je i problem *osnovnog odnosa* između kapitala i rada. Te dvije suprotne strane odražavaju se u

samom terminu *zajedničko* savjetovanje. Inicijativa poslodavaca da uvedu zajedničko savjetovanje u svom poduzeću predstavlja dosta često smišljen pokušaj da se anticipira ili sputa razvoj sindikalne organizacije¹. Pa čak i kad to nije cilj, zajedničko savjetovanje povećava lojalnost prema poduzeću, a ta lojalnost i lojalnost prema vlastitoj klasi dvije su različite lojalnosti koje se čak i sukobljavaju². Ta institucija proizvodi radničke vođe koji nisu sindikalni funkcioneri i koji se na taj način nalaze van dohvata sindikalne mašinerije. Prirodno je da sindikati neće biti entuzijastički raspoloženi prema prijedlozima o ortakluku i često će im se suprotstavljati³. S druge strane, ako sindikat ili tvornički povjerenici traže da učestvuju u zajedničkim komitetima, poslodavci će se uplašiti da njihovi prerogativi ne budu okrnjeni. Beznadnost situacije leži u činjenici što su *obje* strane u pravu kada se plaše. Kako se poslodavci u osnovi protive predavanju svoje arbitrarne vlasti, a sindikati u osnovi nisu voljni da preuzmu odgovornost organizacije proizvodnje — jer ništa ne dobivaju, a gube svoju nezavisnost zajedno s kontrolom lojalnosti članstva — vjerovatno je da će se status quo produžiti i da će potencijalne promjene biti sprečene. Logika je situacije takva da sindikati zajedno s poslodavcima kuju zavjeru protiv radnika, zavjeru

¹ Opisujući prilike u Sjedinjenim Državama već citirana studija Međunarodnog ureda rada kaže: »Znatan broj predratnih planova za zajedničke komitete u tvornicama izradila je prvenstveno uprava u cilju da zainteresira radnike za uspješan rad tvornice, a u mnogim slučajevima smjeralo se na potkopavanje razvoja sindikalnog pokreta« (53, 185).

² Dubok psihološki sukob koji se javlja kod radnika, dobro je analiziran u ranije citiranoj studiji Tavistock instituta: »...izgledalo je kao da članovi savjeta mogu držati svoje glave uspravno samo onda kada je u toku bio sukob između uprave i radnika; kada sukoba nije bilo oni su se osjećali krivima, kao da ne rade ono što se od njih očekuje« (30, 122). »...poželjnost zaposlenja u odnosom poduzeću navodila je radnike da se oslanjaju na upravu, a ne na sindikate, u pogledu sigurnosti zaposlenja, a kod radničkih vođa izazvala je akutan sukob lojalnosti podijeljene između poduzeća i sindikata« (30, 179).

³ Slijedeća statistika izgleda značajnom. U Britaniji je inicijativa za započinjanje zajedničkog savjetovanja u tri četvrtine slučajeva dala uprava, a u svega 4% odnosno 4% radnici odnosno sindikati (52, 161). Ti se postoci ne mogu objasniti na jednostavan i direktan način, ali u osnovi, izgleda, pokazuju da sindikati *nisu* zainteresirani da forsiraju radničko učešće u upravljanju.

koja postaje sasvim otvorena u uzburkanijim periodima¹. To baca novo svjetlo na događaje koje smo prikazali: strahovite društvene snage suprotstavljale su se i suprotstavljat će se radničkom učestvovanju u upravljanju.

(5) Sindikalni paradoks predstavlja još jednu ilustraciju funkcioniranja birokratskih struktura. Da bi se zaštitili u jednom svijetu polariziranih interesa, svijetu čije su institucije protiv njih, radnici izgrađuju snažne birokratske organizacije: sindikate i partije. Kad su jednom te organizacije izgrađene, one zadobivaju separatne interese koji su različiti od interesa onih na kojima se čitava struktura zasniva. U tome nema ništa etički lošega, to se ne događa zbog toga što su vođe pokvareni; uz dane institucije takav je razvoj događaja neizbježan. Izlaz iz ćorsokaka logički je lagan. Organizaciju treba najprije upotrijebiti za uklanjanje osnovnog uzroka polarizacije interesa — u ovom slučaju za uklanjanje privatne kontrole proizvodnje. A zatim birokratski princip organizacije treba zamijeniti samoupravom. Međutim, nije vjerojatno da će stvarni sindikati i socijalističke partije poći tim putem direktno i po svojoj vlastitoj inicijativi. Nakon što su postali dio društvenog sistema s jasno definiranom ulogom u njemu, oni nisu skloni da napuste rutinski život i da se bace u neizvjesnosti potpune socijalizacije. Samoupravljanje, s druge strane, predstavlja ideju koja je

¹ Taj je zaključak generaliziran, ali, naravno, nije teško ukazati na konkretne historijske situacije koje taj proces direktno odražavaju. Odabrat ću njemačke tvorničke savjete weimarskog perioda da ilustriram tezu. U vezi s tim C. W. Guillebaud, njihov historičar, ima da kaže sljedeće: »Za njemačke mase... radnički savjeti zastupali su demokracizaciju industrijskog sistema i postizavanje, u ekonomskoj sferi, istih prava samoupravljanja i samoopredjeljenja koja su, kako su to mase mislile, one postigle revolucijom iz 1918. u političkoj sferi... No kad je došlo do praktičnog izvođenja osnovnog i, za individualne radnike, najvažnijeg dijela zgrade — radničkih savjeta, oni su ustanovili da se glavnina političkih vođa radnika udružila s poslodavcima u cilju sprečavanja prevelikog proširenja ovlaštenja tih savjeta« (46, 212—3). Sindikati su se bojali da će izgubiti vodstvo (s. 41) i zbog toga su nastojali da osiguraju da radnički savjeti ne postanu stvarno efikasni; njih i njihove političke saveznike, većinske socijaliste, »podupirali su do krajnjih granica poslodavci, koji su se bar isto toliko mnogo brinuli da okuju radničke savjete i da ih ograniče na djelovanje unutar sindikalnih organizacija. Ovih posljednjih poslodavci se nisu plašili...« (s. 11).

toliko strana duhu birokracije, da je jasno da će naići na žestok otpor¹.

Međutim, situacija ne može ostati potpuno nepromijenjena. Nema razloga vjerovati da su privredni ciklusi izumrli. Ali ima nekoga razloga vjerovanju da vlade industrijskih zemalja u drugoj polovini našeg stoljeća ne mogu sebi dozvoliti da toleriraju veliku nezaposlenost, a da ne riskiraju velike društvene erupcije. Liječenjem krize u proces se unosi prvi odlučni elemenat promjene: povećana društvena kontrola. Država blagostanja njen je simbol. Međutim, neprekinuta puna zaposlenost ima temeljito antikapitalistički efekat: ona rađa konkurenciju u poboljšanju odnosa između uprave i radnika. Jer, poslodavci su vitalno zainteresirani da izbjegnu fluktuaciju radnika, da umaknu štrajkovima i da prebrode otpor prema uvođenju nove tehnike, dok se radnici osjećaju sigurnima i zbog toga su aktivno svjesni svojih prava i mogućnosti². Podižući status radnika poslodavci postepeno

¹ Kao empiričku ilustraciju odabirem dva autoritativna izlaganja gladišta radničkih sindikata i partije u Britaniji, iako bi se ekvivalentni primjeri mogli naći bez velikih teškoća i u drugim zemljama. Slijedeću izjavu g. Guntera u parlamentarnoj debati o zajedničkom savjetovanju u 1950. Nacionalni institut za industrijsku psihologiju ocjenjuje kao »veoma dobro izraženo sindikalno gledište«: »U izvjesnim dijelovima radničke klase došlo je do zapanjujućeg oživljavanja starih sindikalističkih ideja o direktnoj radničkoj kontroli. Po mom mišljenju nemoguće je predvidjeti ma kakav značajan razvoj u sferi zajedničkog savjetovanja ako zamišljamo da se ta stara, nebulozna ideja o radničkoj kontroli može ostvariti. U krajnjoj instanci upravi treba dozvoliti da upravlja i donosi odluke, a ona mora prihvatiti odgovornost. Ono što mi tražimo jest da njihove odluke i politika budu prevedene radnicima tako da bi mogli razumjeti njihove ciljeve i time pomoći da se osigura suradnja koja bi rezultirala u mnogo boljoj i većoj proizvodnji. Ne mogu ostaviti sindikalnu stranu a da ne izrazim svoje vjerovanje da većina sindikalista ne želi da vidi uspostavljanje radničke kontrole, kako se ona ponekad zove« (52, 82). Laburistička partija u svom političkom dokumentu iz 1957. o nacionaliziranim industrijama u poglavlju o radničkom učestvovanju postavlja pitanje: Direktno predstavništvo? i odgovara na njega negativno: »Sindikalističko gledište o industriji kojom upravljaju radnici, ili putem sindikata ili putem izabranih uprava, odbacio je laburistički pokret prije mnogo godina« (61, 39). Neka se uočiti pozivanje na »sindikalizam« u oba slučaja.

² Up. H. A. Clegg: »U svim industrijama današnja industrijska disciplina nešto je sasvim drugo nego u predratnom periodu teške nezaposlenosti. Često se kaže da je to jedna od najvećih teškoća britanske industrije danas. U isto vrijeme puna zaposlenost učinila je više da industrija postane demokratskijom i da se podigne status radnika — nego što bi ma kakvo zakonodavstvo ili mašinerija zajedničkog savjetovanja mogli učiniti« (62, 78). Neka se, međutim, uočiti da je zaključna antiteza Hegga lažna, jer je uzročnost različita od implicirane. Demokratizacija industrijske organizacije rađa zajedničko savjetovanje, a ne obrnuto. Ako je tako, onda slijedi još jedan direktan zaključak. Kad

izručuju svoju autokratsku vlast, čime njihova društvena funkcija gubi svoj sadržaj. Na taj se način drugi element uključuje u proces: povećavanje stepena radničkog upravljanja. Nije vjerojatno da će se proces uvijek odvijati glatko. No u slučaju revolucije trend razvoja je, kako smo vidjeli, još jasniji.

U sto pedeset godina proteklih od prvog ovenovskog eksperimenta u New Lamarku odnosi između poslodavaca i radnika stalno su se mijenjali. Te promjene u odnosima dobro su izražene promjenama u karakteru sastanaka između poslodavaca i posloprimaca, karakteru koji se, kako to tačno zapaža britanski Nacionalni institut za industrijsku psihologiju, »u toku posljednjih 150 godina pokazuje historijski razvoj od izaslanstva i pregovaranja do konzultiranja« (52, 29) i, mogli bismo još sa svoje strane dodati, do direktnog upravljanja na koncu. Ova posljednja faza razvoja prevazilazi dvostrani karakter sastanaka i ujedinjuje interese svih partnera u instituciji samoupravljanja. Četiri posljednja decenija već su dala prve pokušaje da se pođe dalje od prostog savjetovanja. Njemačko suodlučivanje jedan je od primjera. A prve

je jednom opće primijenjeno, zajedničko savjetovanje postaje društvena institucija i ne može se ukinuti bez društvenih potresa. Ali isto se tako ne može petrificirati u svojoj sadašnjoj formi kojom se pažnja radnika usmjeruje na pitanje socijalnog staranja, dok uprava zadržava pravo da sama donosi ključne odluke. Vrlo brzo radnici će početi da inzistiraju da se ta »klozetska demokracija« zamijeni »pravom demokracijom«. C. A. Myers nenamjerno opisuje nešto slično u švedskoj kad kaže: »No ako komiteti ne počnu da se bave stvarnim problemima... 'stagnacija' se može pretvoriti u nezadovoljstvo i odvratnost. 'Klozetska demokracija', kako je jedna osoba opisala tekuću brigu za bolje praonice, rasvjetu itd., može doštajati za neko vrijeme, ali teško da je to 'industrijska demokracija', za koju je radnički pokret tvrdio da je traži« (51, 71).

Uzged, ako je gornja analiza tačna, ona daje dvije jednostavne konzervatorske formule za protagoniste status quo. Da bi se sačuvao privatni kapitalizam, država treba da prizna sindikate i da im pomogne da se razvijaju u stabilne birokratske organizacije. Dalje, ona mora izbjeći velike ratove, jer oni razaraju kapitalističku društvenu disciplinu. Konačno, ona mora sačuvati izvjestan ograničeni obim nezaposlenosti da bi se disciplina održala neokrnjena. Analogan skup uslova vrijedi za državno-kapitalističke sisteme. Da bi se održao takav sistem, država mora također izbjeći velike ratove i to iz istih razloga. Ona, zatim, mora proširiti unutrašnju birokratsku strukturu prema dolje stavljajući se u veću birokratsku strukturu koja se naziva »taborom«. Konačno, treba se opskrbiti i sigurnosnim ventilom u nekoj blagoj formi zajedničkog savjetovanja. Međutim, oba lijeka imaju samo kratkoročne efekte.

pojedinačne firme već su počele da se kreću čak i dalje prema stanju istinskog radničkog samoupravljanja¹.

Vidimo da je u vrijeme završetka drugog svjetskog rata ideja radničkog samoupravljanja već visila u zraku; još nije bila shvaćena kao nešto izričito novo, još nije bila sistematizirana i uključena u univerzitetske programe², ali je svejedno već bila čvrsto utemeljena, kao sve one velike ideje koje označavaju epohu, a čije se značenje uvažava tek kasnije. U svjetlu onoga što smo naučili iz historije te ideje mogli bismo biti ponukani da zamislimo slijedeću hipotetičku situaciju. Pretpostavimo da negdje dođe do društvene revolucije koja očisti sve tradicionalne zapreke i — kao i prethodne revolucije — postavi pitanje radničkog upravljanja. Pretpostavimo, zatim, da se u odnosnoj zemlji radničko upravljanje razvilo prije nego što je proces birokratizacije, koji proizlazi iz socijalizacije privrede, otišao tako daleko da polarizira društvo dijeleći revolucionarnu elitu od širokih masa. Ako se te dvije okolnosti dese, veoma je vjerojatno da će radničko samoupravljanje postati permanentna društvena institucija. U stvari opisana situacija nije tako hipotetička. Ona se materijalizirala u poslijeratnoj Jugoslaviji.

Odlučujući period bio je prvih pet godina poslije revolucije. Zakonom iz 1945. predviđalo se da radnički povjerenici, kao legalni predstavnici radnika, uspostave kontakt s upravom poduzeća, državnim organima i sindikatom sa

¹ Duisburger Kupferhütte, gdje je predsjednik radničkog savjeta član upravnog odbora firme — jedan je njemački primjer. Glacier Metal Company predstavlja izvanredni britanski primjer. U statutu tvorničkog savjeta ovog poduzeća stoji: »Funkcije savjeta jesu: ... da preuzme odgovornost u odlučivanju o principima i politici kojima treba da se rukovodi uprava poduzeća u svjetlu mišljenja proizvođača i rukovodstva, u svjetlu interesa potrošača, dioničara i naroda u cjelini i u svjetlu čitave politike kompanije« (30, 155). U nastojanju da se postigne taj cilj — uprava da izruči arbitrarnu izvršnu vlast, a radnici da umjesto toga razvijaju odgovorno i efektivno kolektivno odlučivanje — i uprava i radnici morali su savladati ogromne poteškoće koje su proizlazile iz njihovih vlastitih naučenih stanovišta i iz potpuno neusklađenog institucionalnog sistema u kom su morali djelovati. Te poteškoće indiciraju duboke promjene u društvenim odnosima do kojih dolazi samoupravljanjem. Društveni i psihološki preobražaj kroz koji je prošla Glacier Company izvanredno je opisan u studiji Tavistock instituta koja ima rječit naslov: *Mijenja se kultura jedne fabrike*. (30)

² U stvari akademski ekonomisti, jednako lijevi kao i desni, još uvijek nisu svjesni njenog značenja. Up. karakteristično zapažanje J. Schumpetera dano u jednoj bilješci: »Divlje socijalizacije — termin koji je zadobio službeni status — jesu pokušaji radnika svakog pogona da istisnu upravu i da stvari preuzmu u vlastite ruke. To predstavlja mđru za svakog odgovornog socijalista« (63, 226b).

zadatkom šticenja društvenih i ekonomskih interesa radnika i pomaganja u unapređenju proizvodnje. Slijedeće godine najveći dio privrede bio je nacionaliziran, a u 1948. nacionalizacija je završena (izuzev poljoprivredu i zanatstvo). U međuvremenu radnički povjerenici prestali su da postoje i umjesto njih sindikalne podružnice dobile su legalno pravo da izlaze s prijedlozima pred upravu. To je bio korak natrag od kontrole k savjetovanju, pomalo opasan korak koji je podsjećao na sovjetski razvoj u periodu 1917—1920. Međutim, već u 1949. dolazi do nove promjene: u izvjesnom broju poduzeća savjetovanje između uprave — većinom ljudi koji su i sami aktivno učestvovali u revoluciji — i radnika bilo je spontano uvedeno. Paralelno, brutalni napad Kominforma, započet sredinom 1948. i nastavljen kroz nekoliko idućih godina, djelovao je kao snaga koja je kočila polarizacioni proces. U jesen 1949. godine Politbiro CK KPJ usvojio je orijentaciju na neposredno prelaženje na samoupravljanje proizvođača u privredi (65). U decembru iste godine vlada i sindikati zajedno izdaju instrukciju za formiranje radničkih savjeta kao savjetodavnih tijela. Savjeti su izabrani u 215 većih poduzeća, ali uskoro su i druga poduzeća zahtijevala da se mogu koristiti istom privilegijom i do sredine 1950. već je postojalo 520 savjeta. U junu 1950. Narodna skupština donijela je zakon kojim se savjeti iz savjetodavnih pretvaraju u upravljačka tijela. Radni kolektiv svakog poduzeća izabire radnički savjet koji, tako dugo dok uživa povjerenje birača, predstavlja vrhovni organ za formiranje politike poduzeća. Savjet izabire svoj izvršni komitet, upravni odbor, čija je dužnost da se stara o svakodnevnom sprovođenju politike savjeta; stvarno izvršavanje direktiva, kao i posao rutinske koordinacije djelatnosti poduzeća, prepušteno je direktoru i stručnom tehničkom i administrativnom osoblju. Tim zakonskim aktom davnašnja antiteza uprava-radnik nije odjednom iščezla, ali su stvoreni uvjeti da bude razriješana. Do 1950. već je postalo prilično jasno da, općenito, birokratska organizacija dovodi do neefikasnosti i neželjenih društvenih odnosa te je tako uvođenje radničkog upravljanja očistilo teren za niz institucionalnih promjena koje

su slijedile¹. Daljnji razvoj u drugim sferama društvenog života pridonio je daljnjem učvršćenju nove organizacije industrije. Samoupravljanje proizvođača prošireno je i van okvira neposrednog radnog mjesta time što su svi predstavnički organi od lokalnih pa do Savezne skupštine dobili drugi dom, vijeće proizvođača. U 1953. promjena ustava registrirala je nove institucije. *Radničko upravljanje postalo je dio društvenog sistema.*

Citirana literatura

1. J. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes*, Blackwell, Oxford, 1951.
2. F. Engels, »Principi komunizma«, u K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953.
3. K. Marx, F. Engels, »Predislovie k ruskomu izdaniju Manifesta Komunističeskoj partii«, *Sočinenija*, tom XV, Partizdat, Moskva, 1935.
4. K. Marx, *Kritika Gotskog programa*; F. Engels, *Kritika nacrtu Erfurtskog programa*, Kultura, Beograd, 1959.
5. E. F. M. Durbin, »The Case for Socialism«, u *Problems of Economic Planning*, Routledge, London, 1949.
6. Jugoslavensko udruženje za sociologiju, *Društveno samoupravljanje u Jugoslaviji*, Beograd, 1966.
7. M. Novak, *Uvod u političku ekonomiju socijalizma*, Ekonomski pregled, Zagreb, 1955.
8. N. Pašić, *Javne Korporacije u Velikoj Britaniji i drugim zapadnim zemljama*, Kultura, Beograd, 1957.
9. A. Dragičević, *Potrebna rad i višak rada*, Kultura, Zagreb, 1957.
10. P. Kovač, Đ. Miljević, *Samoupravljanje proizvođača u privredi*, Savremena administracija, Beograd, 1958.
11. F. Engels, *Anti-Dühring*, Naprijed, Zagreb, 1946.
12. V. Stanovčić, A. Stojanović, ur., *Birokratija i tehnokratija*, I knjiga, Sedma sila, Beograd, 1966.
13. V. Stanovčić, A. Stojanović, ur., *Birokratija i tehnokratija* II knjiga, Sedma sila, Beograd, 1966.
14. M. Pečujlić, *Klase i savremeno društvo*, Savremena administracija, Beograd, 1967.
15. S. Stojanović, »Etatistički mit socijalizma«, *Praxis* 1—2/1967.

¹ Za industrijsko samoupravljanje vidi Kovač i Miljević (10). Za opće razmatranje institucije samoupravljanja i opis samoupravnih shema u ostalom dijelu sistema vidi L. Geršković (64).

16. B. Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede*, Kultura, Beograd, 1961.
17. K. Marx, »Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844« u K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1954.
18. R. H. S. Crossman, *Socialism and the New Despotism*, Fabian Tract 258, London, 1956.
19. R. McKenzie, *British Political Parties*, Heinemann, London, 1955.
20. W. A. Lewis, »The Administration of Socialist Enterprises«, u *Overhead Costs*, Allen and Unwin, London, 1949.
21. M. Weber, *The Theory of Social and Economic Organization*, Hodge, London, 1947.
22. T. Bottomore, »Higher Civil Servants in France«, u *Transactions of the Second World Congress of Sociology*, Vol. II, International Sociological Association, London, 1954.
23. R. K. Kelsall, *Higher Civil Servants in Britain*, Routledge and Kegan, London, 1955.
24. R. Bendix, *Higher Civil Servants in American Society*, Univ. of Colorado Press, Boulder, Col., 1949.
25. J. D. Kingsley, *Representative Bureaucracy*, Antioch Press, Yellow Springs, Ohio, 1944.
26. H. H. Gerth, C. W. Mills, »A Marx for the Managers«, preštampano u R. K. Merton i dr. (ur.), *Reader in Bureaucracy*, Free Press, Glencoe, Ill., 1952.
27. S. M. Lipset, *Agrarian Socialism*, Univ. of California Press, Berkeley, 1950.
28. A. K. Davis, »Bureaucratic Patterns in the Navy Officer Corps«, preštampano u R. K. Merton i dr. (ur.), *Reader in Bureaucracy*, Free Press, Glencoe, I 11, 1952.
29. R. K. Merton, »Bureaucratic Structure and Personality«, *ibid.*
30. E. Jaques, *The Changing Culture of a Factory*, Dryden Press, New York, 1952.
31. W. R. Sharp, *The French Civil Service: Bureaucracy in Transition*, Macmillan, New York, 1931.
32. B. Horvat, *Ekonomika jugoslavenske naftne privrede*, Tehnička knjiga, Beograd, 1962.
33. E. Devons, *Planning in Practice*, Cambridge Univ. Press, 1950.
34. W. Eucken, »On the Theory of Centrally Administered Economy: An Analysis of the German Experiments«, *Economica*, 1948.
35. K. Marx, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, V. Masleša, Sarajevo, 1960.
36. K. Marx, F. Engels, *Manifest Komunističke partije*, Kultura, Zagreb, 1948.
37. W. F. Oakeshott, *Commerce and Society*, Clarendon Press, Oxford, 1936.
38. L. von Mises, *Bureaucracy*, Hodge, Glasgow, 1945.
39. W. H. Morris Jones, *Socialism and Bureaucracy*, Fabian Tract 277, London, 1949.
40. K. Marx, *Gradanski rat u Francuskoj*, Kultura, Zagreb, 1947.
41. J. A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, Oxford Univ. Press, New York, 1955.
42. F. A. Neff, *Economic Doctrines*, McGraw-Hill, New York, 1950.
43. L. H. Haney, *History of Economic Thought*, Macmillan, New York, 1911.
44. G. D. H. Cole, *Guild Socialism Re — Stated*, London, 1920.
45. *A Works Council in Being. An Account of the Scheme in Operation at Bournville Works*, Publication Department Bournville Works, 1921.
46. C. W. Guilleband, *The Works Council*, Cambridge Univ. Press, 1928.
47. B. Pribičević, *Demand for Workers' Control in the Railway, Mining and Engineering Industries 1910—1922*, D. Phil. Thesis, Nuffield College, Oxford, 1957.
48. J. B. Seymour, *The Whitley Councils Scheme*, King, London, 1932.
49. C. G. Renold, *Joint Consultation over Thirty Years*, Allen and Unwin, London, 1950.
50. H. Wolfe, *Labour Supply and Regulation*, Clarendon Press, Oxford, 1923.
51. C. A. Myers, *Industrial Relations in Sweden*, Technology Press, Cambridge, Mass., 1951.
52. National Institute of Industrial Psychology, *Joint Consultation in British Industry*, Staples Press, London, 1952.
53. International Labour Office, *Labour — Management Co-operation in United States War Production*, Studies and Reports, New Series, No. 6, Montreal, 1948.
54. G. S. Walpole, *Management and Men*, Jonathan Cape, London, 1945.
55. W. H. Scott, *Joint Consultation in a Liverpool Manufacturing Firm*, Univ. Press of Liverpool, 1950.
56. W. H. Scott, *Industrial Leadership and Joint Consultation*, Univ. Press of Liverpool, 1952.
57. International Labour Office, *British Joint Production Machinery*, Studies and Reports, Series A, No. 43, Montreal, 1944.
58. International Labour Office, *Workers' Management in Yugoslavia*, Geneva, 1962.
59. A. Deleon, Lj. Mijatović (ur.), *Kongres radničkih savjeta Jugoslavije*, Rad, Beograd, 1957.

60. T. E. M. McKitterick, R. D. V. Roberts, *Workers and Management*, Fabian Research Series No. 160, London, 1953.
61. *Public Enterprise, Labour's Review of the Nationalised Industries*, London, 1957.
62. H. A. Clegg, *Industrial Democracy and Nationalization*, Blackwell, Oxford, 1950.
63. J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper, New York, 1950.
64. L. Geršković, *Društveno upravljanje u Jugoslaviji*, Savremena administracija, Beograd, 1957.
65. R. Čolaković i dr., *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963.
66. J. Duvignaud, »Georges Gurvitch: une théorie sociologique de l'autogestion«, *Autogestion*, 1/1966.

II

PRELAZNI PERIOD I DIKTATURA PROLETARIJATA

U prvom dijelu ovog ogleada ispitivane su historijske pretpostavke društva i stoga su širokim potezima slikane opće tendencije društveno-ekonomskog razvoja. Stigavši tako do naše današnje situacije pojavljuje se potreba da se promijeni metoda analize. Ona treba da postane mnogo detaljnija i minucioznija, a široke generalizacije bit će sve više zamjenjivane ispitivanjem konkretnih tokova događaja i njihove uslovljenosti. U tom kontekstu bliže razmatranje zahtijevaju prije svega teorija i praksa prelaznog perioda i diktature proletarijata. A zatim ćemo, u svrhu ispravne orijentacije daljnjeg istraživanja, pokušati ukratko sistematizirati etape našega konkretnog poslijerevolucionarnog razvoja koji se, kako će se vidjeti, poklapa s Marxovim prelaznim periodom.

6. PRELAZNI PERIOD

Kad jednom pobjedonosna revolucija razruši stari, kapitalistički poredak, ne može se očekivati da će trenutno biti izgrađen novi, socijalistički poredak. Između ta dva poretka pojavit će se prelazni period u kom će jednom sukcesijom revolucionarnih preobražaja kapitalistički sistem biti ukinut, prevaziđen i nadomješten socijalističkim. To je čuveni Marxov *prelazni period*. Prelazni period trebalo je da traje kratko i da izvrši samo osnovne, ključne preobražaje kao što su zauzimanje vlasti, smjena upravljačkog aparata, ukidanje privatnog vlasništva, izgradnja novog pravnog poretka i sl. Nakon toga socijalizam, prirodno, još ne bi bio izgrađen, ali bi bila izgrađena njemu svojstvena osnova na kojoj bi mogao da se razvija. A taj sistem koji bi se razvijao na socijalističkoj osnovi, morao bi već imati karakteristike socijalističkog sistema o kojima su govorili Marx i Engels: odumiranje države, nestajanje klasa i eksploatacije, slobodni razvoj čovjekove ličnosti i nesmetano stvaralačko ispoljavanje njegove individualnosti i tako dalje. Kad sistem koji se u stvarnosti razvio nije odgovarao tim karakteristikama, izvršen je bio jedan quid pro quo i on je proglašen socijalističkim ne zato jer je to bio, već zato jer je, npr., ukinuto privatno vlasništvo. U isto vrijeme pojavila se tendencija da se socijalizam tretira kao *prelazni period*. Na taj način postalo je moguće da se Marxove teze o revolucionarnoj diktaturi proletarijata primjene ne na prelazni period, već na socijalizam u cjelini. Završni čin ove revizije Marxove misli sastojao se u interpretiranju *diktature* proletarijata kao oblika vladavine, tj. kao nasilne nedemokratske, političke diktature (a ne kao klasni sadržaj, države tog perioda). Time je marksizam definitivno postavljen na glavu i kao socijalistička mjera moglo je da prođe sve što je utvrđivalo vlast birokracije, a socijalizam je nakon ovih pragmatičkih obrta često poprimao sadržaj potpuno tuđ i u mnogočemu antitetičan izvornom Marxovom socijalizmu.

Iz tih razloga bit će korisno da ukratko ispitamo izvorne stavove Marxa, Engelsa i Lenjina o problemu prelaznog perioda.

Marx, Engels i Lenjin o prelaznom periodu

Da bi se mogla pravilno interpretirati, Marxova i Engelsova postavka o prelaznom periodu, trebalo bi prije toga potpuno i iscrpno obraditi njen historijski razvitak. Zbog ograničenog prostora taj će historijski razvitak biti samo skiciran.

Još u *Njemačko-francuskim godišnjacima* Marx nosiocem socijalizma označava proletarijat. A misao o osvajanju vlasti od strane proletarijata naročito je jasno izražena već u *Komunističkom manifestu*. Tu se već posve jasno određuje ne samo klasna borba u kapitalističkom društvu, nego i njene nužne konzekvence. Marx i Engels pišu da se:

»... prvim korakom radničke revolucije javlja pretvaranje proletarijata u vladajuću klasu«. »Proletarijat iskorištava svoje političko gospodstvo zato da korak po korak buržoaziji istrgne sav kapital, da centralizira sva oruđa proizvodnje u rukama države, tj. proletarijata organiziranog kao vladajuće klase, i da što je moguće brže uveća sumu proizvodnih snaga.« (1, 27)

Tu se (kao ni drugdje u *Manifestu*) još ne govori konkretno o tom budućem komunističkom društvu, već se samo u najopćijim crtama postavljaju neposredni zadaci, određuje se u najopćijim konturama perspektiva budućeg razvitka društva. Još ne postoje uslovi da se kaže nešto konkretnije.

U gornjem citatu (kao i drugdje u *Manifestu*), iako još nije izrečena ta riječ, radi se stvarno o diktaturi proletarijata. U međuvremenu izbija u Francuskoj revolucija (1848. g.) i širi se po cijeloj Evropi. Marx i Engels aktivno učestvuju u revoluciji i brižljivo je analiziraju. I tada se konačno iskristalizirao taj pojam koji je još nedostajao. U svom radu *Klasne borbe u Francuskoj od 1848. do 1850. g.* završenom u 1850-toj godini Marx je napisao.

»Buržoazija je prisilila pariški proletarijat na junski ustanak... Tada... se pojavila smjela revolucionarna borbena parola: *Obaranje buržoazije! Diktatura radničke klase!*« (podvukao Marx) (1, 133). »Taj socijalizam (revolucionarni, H. B.) jest objava permanentne revolucije, klasna diktatura proletarijata kao neophodni prelazni stepen k uništenju klasnih razlika uopće, k uništenju svih pro-

izvodnih odnosa na kojima se te razlike temelje, k uništenju svih društvenih odnosa koji odgovaraju tim proizvodnim odnosima, k prevratu u svoj ideologiji koja proističe iz tih društvenih odnosa.« (1, 133)

A u svom glasovitom pismu Weydemeyeru 5. marta 1852. Marx piše:

»To novo što sam ja uradio sastojalo se u dokazu sljedećeg: 1) da je postojanje klasa vezano samo s određenim historijskim fazama razvitka proizvodnje, 2) da klasna borba neophodno vodi k *diktaturi proletarijata* (podvukao Marx), i 3) da ta diktatura sama čini tek *prijelaz* (podvukao H. B.) k uništenju svih klasa i društvu bez klasa.« (3)

Tu se, dakle, prvi put jasno i tim riječima postavlja pitanje prelaznog perioda i njemu odgovarajuće političke organizacije, diktature proletarijata, u najopćijim crtama određuje se sadržaj tog prelaznog perioda.

Nešto konkretnije o prelaznom periodu — a da to ne bude puko izmišljanje — moglo se reći tek na osnovu analize praktičkog iskustva. Kako je poslije 1848. g. nastupio 20-godišnji period relativno mirnog razvitka kapitalizma, Marx u to vrijeme ne razrađuje dalje problem prelaznog perioda.

Godine 1871. izbija u Francuskoj nova revolucija, njeni praktički rezultati — prije svega Pariska komuna — daju bogati materijal za daljnja teoretska uopćavanja. Marx i Engels, sasvim jasno, pažljivo prate i analiziraju tok događaja. Neposredni rezultat te analize su Marxove »Adrese« izdane pod naslovom: *Građanski rat u Francuskoj*. Karakterizirajući Komunu, Marx u tom svom radu piše:

»Stvarna njena tajna bila je u tome, da je ona u suštini bila vlada radničke klase, rezultat borbe proizvodne klase protiv klase prisvajajuća, ona je na koncu bila politička forma, kod koje se moglo izvršiti ekonomsko oslobođenje rada«, tj. da svi »postanu radnici, a proizvodni rad da prestane pripadati izvjesnoj klasi.« (1, 481)

Dekreti Komune pokazuju koje konkretne praktičke mjere treba poduzeti u svrhu ostvarenja tog cilja: radi se o komunalnom uređenju države, fabrike se predaju na upravljanje radničkim asocijacijama, staru ugnjetavačku

državnu mašinu treba slomiti i odstraniti i postaviti vlastite činovnike i deputate, a od te vlastite birokracije treba se osigurati time, što će ona biti stalno pod kontrolom masa, što su svi činovnici smjenjivi u svako doba i što ni najviše činovničke plaće ne prelaze visinu radničke najamnine. A sama birokracija, čitava ta autoritativna državna mašinerija, postaje zatim polako sve više nepotrebna. »U toj mjeri u kojoj iščezava anarhija društvene proizvodnje — dopunjava Engels nekoliko godina kasnije svoju i Marxovu analizu — odumire i politički autoritet države.« (1, 145)

Problem prelaznog perioda bio je tim već potpuno određen. No svoju klasičnu obradu dobio je on tek nekoliko godina kasnije u Marxovoj *Kritici Gotskog programa*, napisanoj 1875. godine a izdanoj 1891. godine. Citati upravo iz toga rada s neobičnom se upornošću krivo interpretiraju.

Marxova klasična definicija prelaznog perioda glasi ovako:

»Između kapitalističkog društva i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Njemu odgovara i politički prelazni period i država tog perioda ne može biti ništa drugo osim *revolucionarna diktatura proletarijata*«. (4, 35)

Ovaj se citat često interpretira tako da se pod komunizmom razumijeva njegova druga faza pa je prema tome period između kapitalizma i komunizma — socijalizam. Međutim, Marx pod komunizmom razumijeva društveno-ekonomski sistem različit od kapitalističkog sistema, pa je prema tome i socijalizam komunizam, upravo njegova niža faza, kako ga Marx definira nekoliko strana ranije (str. 24). Komunizam i socijalizam razlikuju se samo po »stepenu svoje ekonomske zrelosti« (Lenjin), a nisu različiti sistemi. Možda bi se moglo reći da se oni razlikuju otprilike tako kao kapitalizam slobodne konkurencije od kapitalizma monopola. I kao što bi bilo besmisleno suprotstavljati monopolni kapitalizam feudalizmu i reći da je kapitalizam slobodne konkurencije prelazni period od feudalizma k monopolističkom kapitalizmu, isto tako bilo bi besmisleno Marxu podmetnuti sličnu distinkciju u vezi s komunizmom. Marx u *Kritici Gotskog programa* sasvim jasno *stalno* suprotstavlja kapitalizmu komunizam kao

sistem i zatim objašnjava da se u tom budućem sistemu mogu nazrijeti dvije faze: socijalizam i komunizam, a da između tog sistema i kapitalizma leži prelazni period sa državom koja je diktatura proletarijata. Odatle jasno izlazi da u socijalizmu nema više diktature proletarijata, nema klasa, klasne eksploatacije itd., kao i to da je Staljinova postavka o diktaturi proletarijata u socijalizmu, samo jedna antimarxistička teza više u njegovoj reakcionarnoj državno-kapitalističkoj ideologiji u kojoj diktatura proletarijata ima realno značenje diktature birokracije.

Međutim, neka mjesta u *Kritici* mogu ipak izazvati izvjesne nejasnoće. Tako na str. 22 Marx piše:

»Ovdje imamo posla s komunističkim društvom ne ovakvim kakvo se ono *razvilo* na svojoj vlastitoj osnovi, nego obrnuto, onakvim kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo *izlazi*; s komunističkim društvom, dakle, koje u svakom pogledu, u ekonomskom, moralnom, duhovnom, nosi na sebi tragove starog društva iz čije utrobe izlazi.«

I sad se taj stav tumači: u socijalizmu treba da se izbrišu ti tragovi, socijalizam je, dakle, prelazni period. Međutim, Marx nekoliko redaka više govori o *tom* društvu, koje »iz kapitalizma upravo izlazi«, kao o društvu koje »počiva na zadružnim načelima«, gdje »proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode«, gdje ne postoji kategorija vrijednosti. A što se tiče tragova, njih će biti i onda kad društvo zađe već duboko u komunizam. Iz kasnijeg teksta se vidi da se ekonomski tragovi kapitalizma sastoje u nedovoljno razvijenom proizvodnom kapacitetu da zadovolji sve potrebe. Moralni tragovi su u tome, što ljudi neće »odjednom naučiti da rade za društvo bez ikakvih normi prava« (Lenin, *Sočinjenja* t. 25, 439), pa će se postojanje države otegnuti daleko u komunizam, jer joj ostaje funkcija čuvanja »buržoaskog prava« (»svakome prema radu«), što opet znači da je za »potpuno odumiranje države nužan i potpuni komunizam« (Lenin, *ibid.*). Duhovni tragovi sastoje se u tome, što i dalje postoji suprotnost između intelektualnog i manuelnog rada, koja je »jedan od najvažnijih izvora suvremene društvene nejednakosti« i koja će također iščeznuti tek u drugoj fazi komunističkog društva (Lenin, *ibid.* 440). Izlazi da se radi

faktički o komunističkom društvu, a ne o prelaznom periodu. O tome veli Lenin u svojoj *Državi i revoluciji* slijedeće:

»To, što se obično naziva socijalizmom, Marx naziva prvom ili nižom fazom komunističkog društva. Ukoliko sredstva za proizvodnju postaju zajedničko vlasništvo, utoliko je riječ komunizam i tu primjenjiva, ako se ne zaboravi da to *nije* potpuni komunizam. Veliko značenje Marxovog razjašnjenja sastoji se u tome, što on dosljedno primjenjuje i ovdje materijalističku dijalektiku, učenje o razvitku, razmatrajući komunizam kao nešto što se razvija iz kapitalizma... U prvoj svojoj fazi... komunizam ne može biti ekonomski još potpuno zreo, *potpuno slobodan od tradicija ili tragova kapitalizma* (podvukao H. B.). Odatle takva interesantna pojava kao sačuvanje 'uskog horizonta *buržoaskog prava*' — u komunizmu u njegovoj prvoj fazi«... itd. (T. 25, 442)

A šta je onda s prelaznim periodom? Zašto se on u Marxovom općem razmatranju ne ističe, već je preskočen, ili se možda misli implicite? Jer prema gornjim citatima i Leninovoj interpretaciji vidi se da je Marx jednostavno mislio na socijalizam, a da prethodno nije govorio o prelaznom periodu.

Čini se da su Marx i Engels držali prelazni period daleko kraćim nego što ga pokazuje današnja praksa. Razlika je u toliko veća, što su socijalističke revolucije buknule u relativno zaostalim zemljama, gdje je taj prelazni period objektivno morao biti još mnogo duži: trebalo je naime pod diktaturom proletarijata izgraditi onaj industrijski potencijal i onu organizaciju proizvodnje koju su naprednije zemlje izgradile pod diktaturom buržoazije. I zato nije slučajna slijedeća razlika u terminologiji između Engelsa i Lenjina. U svom predgovoru jednom Marxovom radu, koji je napisao 1891. g., Engels veli:

»Ostvarljivo je novo društveno uređenje, u kome će nestati današnjih klasnih razlika, i u kom će — *možda poslije kratkoga* (podvukao H. B.), vezanoga s izvjesnim lišavanjima, no u svakom slučaju u moralnom pogledu vrlo korisnog prelaznog vremena — sredstva za život, sredstva za uživanje, za razvijanje i primjenu svih tjelesnih i duševnih sposobnosti u sve većem izobilju biti stavljena na sveopće

raspolaganje, zahvaljujući planskom iskorištavanju i daljnjem razvijanju već postojećih ogromnih proizvodnih snaga svih članova društva uz za sve jednaku obavezu rada.« (1, 52)

I dok Engels govori otprilike u tom smislu kako socijalistička ekonomika, ako i neće biti izgrađena odmah, a ono svakako poslije kratkog perioda, evo sad Lenjinove interpretacije iz 1919. g., tj. nakon dvije godine praktičkog postavljanja prelaznog perioda:

»Taj cilj (socijalizam, tj. uništenje klasa i eksploatacije, H. B.) ne može se ostvariti odjednom, on zahtijeva *dovoljno* trajan prelazni period od kapitalizma k socijalizmu — i zato, jer je preorganizacija proizvodnje teška stvar, i zato, jer je potrebno vrijeme za korjenite promjene u svim oblastima života, i zato, što velika sila navike na buržoasko i sitnoburžoasko gospodarstvo može biti prevladana samo u *dugoj*, upornoj borbi. Stoga Marx govori o *cijelom periodu* diktature proletarijata, kao periodu prijelaza od kapitalizma u socijalizam.« (6, 401)

A godinu dana ranije, u januaru 1918. g., Lenjin piše da:

»...prijelaz od kapitalizma k socijalizmu zahtijeva *duge* porođajne muke, *dug period* diktature proletarijata, lomljenje svega staroga, bespoštedno uništenje svih formi kapitalizma, suradnju radnika svih zemalja, koji treba da ujedine sve svoje napore, da osiguraju pobjedu do konca.« (Treći sveruski kongres Sovjeta, t. 26, 429) (podvukao H. B.).

Slično Lenjin govori i u drugim svojim radovima — kadšto čak i o »epohi diktature proletarijata«, što će biti istaknuto i u nekoliko kasnijih citata. — U gornjim Lenjinovim citatima ujedno je određen i okvir prelaznog perioda. Dakako, sve to iz perspektive jako zaostale zemlje kakva je bila Rusija.

Ovaj kratki prikaz najvažnijih Marxovih i Engelsovih stavova o prelaznom periodu ne bi bio potpun, kad ne bismo posebno spomenuli i Lenjinovu interpretaciju tih stavova, o čemu je, uostalom, tokom izlaganja već bilo govora. Najpotpunije je svoj stav prema tim postavkama izrazio Lenjin u svojoj knjizi *Država i revolucija*, koja upravo ima taj zadatak da da jednu pravilnu interpretaciju stavova klasika. Nije potrebno ovdje iznositi sve te

Lenjinove stavove — neki su osim toga već izneseni, a neke ćemo navesti nešto kasnije — već ćemo konstatirati samo to, da je Lenjin zbog pravilnijeg objašnjavanja preokrenuo Marxov redoslijed izlaganja iz *Kritike Gotškog programa* te najprije govori o »prelaznom periodu između kapitalizma i komunizma« (kod Marxa taj stav dolazi posljednji), a tek onda govori o tome da u tom budućem komunizmu možemo razlikovati dvije faze.

I u ostalim svojim radovima Lenjin sasvim precizno govori o prelaznom periodu kao onom historijskom periodu koji leži između pobijeđenog ali još ne uništenog kapitalizma i nastajućeg ali još ne izvojevanog socijalizma. Da navedem samo neke stavove. Godine 1918. u članku »Naredni zadaci sovjetske vlasti« Lenjin je pisao:

»Ako nismo anarhisti, moramo prihvatiti neophodnost države, tj. prisile za period od kapitalizma k socijalizmu.« (t. 26, 238)

U već citiranom pasusu iz »Pozdrava mađarskim radnicima« iz 1919. g. Lenjin piše da se uništenje klasa i klasne eksploatacije »ne može ostvariti odjednom« i da »zahtijeva dovoljno trajan prelazni period od kapitalizma k socijalizmu!« (6, 401). Prema tome socijalizam je već besklasno društvo, a zadatak prelaznog perioda jest da likvidira klasnu eksploataciju. To isto veli Lenjin i u svom članku »Ekonomika i politika u epohi (!) diktature proletarijata« kad piše:

»I klase su ostale i ostat će u toku epohe (!) diktature proletarijata. Diktatura neće biti potrebna kad iščeznu klase. One neće iščeznuti bez diktature proletarijata.« (6, 449)

Na Trećem sveruskom kongresu Sovjeta Lenjin je rekao:

»Nema ni jednog socijalista... koji ne bi priznavao tu očevitnu istinu da među socijalizmom i kapitalizmom leži dugi (!), više ili manje težak prelazni period diktature proletarijata, i da će taj period u svojim formama u mnogome zavisiti od toga, prevladava li sitno vlasništvo ili krupno, sitna kultura ili krupna.« (tom 26, 415)

I na koncu jedan citat gdje se kristalno jasno odbacuje kao nemarksističke tvrdnje da između kapitalizma i socijalizma *nema* prelaznog perioda (do čega se mora

doći ako se sam socijalizam identificira s prelaznim periodom). Kritizirajući Rikova Lenjin je na jednoj partijskoj konferenciji u 1917. g. izjavio:

»Dalje drug Rikov govori da između kapitalizma i socijalizma nema prelaznog perioda. To nije tačno. To je raskid s marxizmom.« (tom 24, 216)

Kod Lenjina nema nedosljednosti u vezi s tim pitanjem. I u *svim ostalim* svojim radovima Lenjin zastupa gore izneseno mišljenje, pa je nepotrebno daljnje citiranje.

Aktuelna pitanja

U dosadašnjem izlaganju radilo se uglavnom o pravilnoj interpretaciji Marxovih postavki. Sad bi trebalo postaviti na diskusiju i nekoliko problema koji izviru iz današnje stvarnosti.

Da postavimo još jednom osnovno pitanje: Što je Marxov prelazni period? — To je period društvenog razvitka koji leži između kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema i komunističkog društveno-ekonomskog sistema.

Kad počinje i dokle traje taj prelazni period? — Čini mi se da bi se na to pitanje moglo odgovoriti ovako: prelazni period počinje političkom revolucijom, u kojoj radnička klasa osvaja vlast, a završava ekonomskom revolucijom¹, tj. potpunim preuređenjem ekonomike na »zadružnim načelima« (Marx). Naravno, to što ja nazivam političkom i ekonomskom revolucijom samo su dvije strane jednog te istog procesa »permanentne revolucije« (Marx — Lenjin), pretvaranja klasnog društva u besklasno, stihijne anarhične ekonomike u svjesno upravljano i plansku.

Kad kao rezultat društveno-ekonomskog razvitka dolazi do socijalističke revolucije u jednoj zemlji u kojoj radnička klasa osvaja vlast, ona tu vlast sada upotrebljava za provođenje revolucionarnih promjena u ekonomici svoje zemlje, čime stvara uslove za svoju vlastitu

¹ To je u stvari Engelsov termin. U svom pismu Turatiju 6. II 1892. Engels se dotiče tog pitanja: »Na koji će se način izvršiti ova ekonomska revolucija? To će zavisi od uslova u kojima će naša partija osvojiti vlast, od momenta i načina kojim će se to postići.« (7, 134).

likvidaciju i ostvarenje komunističkog društva. To je, dakle, zadatak diktature proletarijata. Lenjin je 1922. g. rekao o tome slijedeće:

»Dok postoje klase neizbježna je klasna borba. U prelaznom vremenu iz kapitalizma u socijalizam neizbježno je postojanje klasa i program R. K. P. govori s najpotpunijom određenosti da mi činimo tek prve korake od kapitalizma k socijalizmu. Zato i kompartija i sovjetska vlast, kao i sindikati, dužni su otvoreno priznati postojanje ekonomske borbe i njenu neizbježnost do tog vremena, dok ne bude završena, makar u osnovi, elektrifikacija industrije i poljoprivrede, dok time ne budu podrezani svi korijeni sitnoga gazdinstva i gospodstva tržišta.« (8, 746)

Prelazni period je period žestoke borbe s ostacima staroga, kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema, borbe u kojoj će *pobjeda novog društvenog uređenja biti osigurana tek nakon potpunog preuređenja ekonomike društva. Samim zahvaćanjem vlasti još nije osigurana pobjeda socijalizma i onemogućena restauracija*, kako to pokazuje slučaj SSSR-a, slučaj koji klasici nisu predvidjeli (naime mogućnost da radnička partija osvoji vlast i ostane na vlasti, a da ipak dođe do restauracije, ili možda tačnije, do perpetuiranja klasnog sistema). Smatralo se — a mnogi tako misle još uvijek — da kontrarevoluciju mogu započeti i povesti jedino snage srušenog poretka i u cilju restauracije tog poretka. Zbog toga se isključiva pažnja posvećivala borbi s elementima srušenog poretka. Međutim, pokazalo se da pobjedonosnoj revoluciji glavna opasnost prijeti s druge strane. U tom smislu, kako primjećuje Lj. Tadić, »historija staljinizma je klasičan obrazac moderne kontrarevolucije u *socijalizmu*« (podvukao B. H.; 15). A maoizam, kako izgleda, produbljuje taj obrazac.

A koji je onda kriterij za to da li se poslije političke revolucije u nekoj zemlji stvarno izgrađuje komunizam?

Ako diktatura proletarijata u nekoj zemlji pokazuje tendenciju konzerviranja države i čak njenog jačanja, fetišiziranja političkog autoriteta, onda ona očito ne izvršava svoju zadaću, koja se sastoji u odumiranju političkih funkcija, i pretvara se iz diktature proletarijata u svoju suprotnost, diktaturu nad proletarijatom, diktaturu birokracije nad narodom.

Marx, a prema njemu i Lenjin, govore o prelaznom periodu samo u vezi s proleterskom državom, znači samo u toliko, *ukoliko je potrebna organizirana, tj. državna prisila za interveniranje u ekonomici koju ona rješava kapitalističkih okova*. Odatle jasno izlazi slika takve ekonomike u kojoj ta organizirana prisila u borbi protiv kapitalističkih ostataka postaje nepotrebna. Poslije uspješno završene političke revolucije država uzima u svoje ruke osnovni dio sredstava proizvodnje i u kratkom periodu državnog socijalizma stvara uslove za njihovo predavanje u ruke asocijacija neposrednih proizvođača, za »pretvaranje državne svojine u općenarodnu imovinu« (Kidrič, 9, s. 6). U isto vrijeme putem stalnog jačanja planskih elemenata u razmjerima cjelokupne privrede počinje proces brzog savladavanja anarhičnosti proizvodnje i njenog rezultata, disproporcionalnosti u ekonomici naslijeđene iz kapitalizma. U vezi s tim piše Engels:

»U istoj mjeri u kojoj iščezava anarhija društvene proizvodnje slabi i politička vlast države.« (10, 300)

Ukoliko taj proces dalje napreduje, država se sve manje mijša u privredni život zemlje, asocijacije neposrednih proizvođača preko viših udruženja proizvođača počinju neposredno da rukovode privredom, klasnih razlika nestaje, proizvodnost rada ogromno raste, cijela je privreda organizirana tako da politička prisila države gubi svoj objekt i odumire.

»Društvo — veli Engels u svom klasičnom stavu o odumiranju države — koje će po novome organizirati proizvodnju na osnovu slobodne i ravnopravne asocijacije proizvođača, poslat će državnu mašineriju tamo, gdje će joj tada biti pravo mjesto: u muzej starina zajedno s preslicom i brončanom sjekinom.«

Eto, to znači da je izvojevana i ekonomska revolucija, da je završen prelazni period, da su u ekonomici postali dominantni elementi jednoga novog društvenog uređenja, besklasnog društva, komunizma. Sad je restauracija društva klasnog izrabljivanja isto tako nemoguća kao i npr. restauracija robovlasničkog sistema u kapitalizmu.

Zemlja u kojoj je bila izvršena prva socijalistička revolucija, Sovjetski Savez, pošla je gore ocrtanim putem,

ali se kod prvog koraka, podržavljenja sredstava za proizvodnju, zaustavila i zbog toga se prelazni period razvio u jedan nov klasni sistem. Partijsko-državni aparat, koji je inicirao reforme, izdvojio se i osamostalio u odnosu na proletarijat i druge društvene slojeve. »A ukoliko državni izvršni aparat uopće postaje jači i nezavisniji od radničke klase i radnih masa — generalizira E. Kardelj — utoliko se više pretvara u samostalnu društvenu snagu koja teži da sačuva i dalje razvija državno-kapitalističke društvene forme i odnose. Drugim riječima, u takvim uslovima proleterska revolucija sama proizvodi snagu koja je degradira na stepen despotije državno-kapitalističke birokracije« (11, 284). Tako su u SSSR-u neizvršavanjem ekonomske revolucije likvidirane do daljnjea i tekovine političke revolucije, a ta činjenica vrlo lijepo izražava njihov međusobni odnos.

Gornjim prikazom rješavaju se i sva ona pomalo sklastička pitanja o tome što je izgradnja socijalizma, izgrađeni socijalizam, prijelaz u komunizam i sl. Socijalistička revolucija skida s vlasti buržoaziju i društvo počinje graditi socijalizam. *U tom smislu, tj. budući da se više ne radi o daljnjem razvitku starog društvenog sistema, kapitalizma, već o počinjanju izgradnje novog društvenog sistema, socijalizma, možemo termin socijalizam proširiti i na taj period;* tu se doduše radi o socijalizmu koji tek nastaje, ali upravo zato i govorimo o socijalizmu, a ne više o kapitalizmu. O tome je Lenjin na Trećem sveruskom kongresu Sovjeta rekao slijedeće:

»...mi smo tek započeli period *prelaza* k socijalizmu, do socijalizma još nismo došli. No vi ćete pravilno postupiti ako kažete da je naša republika socijalistička republika Sovjeta. Vi ćete postupiti isto tako pravilno kao i oni, koji mnoge buržoaske republike Zapada nazivaju demokratskim, iako je svakome poznato da nema ni jedne od najdemokratskijih republika koja bi bila potpuno demokratska... Tako i mi sada. Mi smo daleko čak i od toga da bismo makar završili prelazni period od kapitalizma k socijalizmu. Mi se nikad nismo varavali nadom da ćemo ga moći završiti bez pomoći međunarodnog proletarijata. Mi nikada nismo bili u zabludi na račun toga i znamo kako je težak put koji vodi od kapitalizma k socijalizmu, no mi smo obavezni reći da je naša republika Sovjeta *socijalistička zato što smo mi na taj put stupili...*« (t. 26, 422; podvukao H. B.)

U tom smislu, po mom mišljenju, i Marx je pod socijalizmom razumijevao implicite i prelazni period, kako je to spomenuto u formi pitanja kod jednog ranijeg citata. Samo, naravno, takvo je shvaćanje potpuno različito od onoga, po kom se socijalizam iscrpljuje u prelaznom periodu, tj. identificira se s njim.

Što znači »izgrađeni socijalizam« vidjeli smo gore. Isto je tako jasno i pitanje prelaza na višu fazu komunizma. Socijalizam je, naime, prosto komunizam u kom se još zbog nedovoljno razvijenog proizvodnog potencijala ne može prići direktnom prisvajanju predmeta potrošnje, već postoji potreba da se mjeri rad i utvrđuje njegov efekat, kako bi se dobio kriterij za raspodjelu životnih sredstava. I sad, ukoliko proizvodne snage više rastu, utoliko se sve više stvaraju uslovi — ne samo ekonomski, već i drugi — za prijelaz na raspodjelu po potrebama, tj. za komunističku raspodjelu.

Da postavimo sada još jedno pitanje. Zašto uopće govorimo o prelaznom periodu od kapitalizma u komunizam, a ne govorimo o prelaznim periodima i između drugih društvenih sistema?

Radi se o tome što mi prelazni period vežemo neraskidivo uz pitanje diktature proletarijata. U svim dosadašnjim društvenim sistemima nova klasa dolazila je na vlast tek nakon što je prethodno ovladala ekonomikom zemlje, nakon što je postala vlasnik sredstava proizvodnje. A u socijalističkoj revoluciji proletarijat dolazi na vlast upravo zato što *ne posjeduje* sredstva za proizvodnju. U svim dosadašnjim sistemima ekonomska revolucija prethodi političkoj. Razlika je na koncu u tome, što se predsocijalistički razvitak društva odvijao *potpuno* stihijski, biće je anticipiralo svijest, a s izgradnjom socijalizma počinju ljudi upravljati svojim društvenim razvitkom; to su u početku tek nesigurni pokušaji, ali se oni nužno razvijaju u tom pravcu da svijest sve više anticipira biće, kada će, kako veli Engels, »ljudi sami i s punom sviješću praviti svoju historiju«, kada će »društveni uzroci koje ljudi budu stavljali u pokret imati kao posljedicu pretežno i u sve većoj mjeri one učinke koje oni žele.« (10, 300). Te korjenite razlike ne smiju se nikad ispustiti iz vida kad se određuje Marxov termin prelaznog perioda iz kapitalizma u komunizam. Faktično, između svih društvenih sistema postoje prijelazi, nigdje

ne postoji oštra granica, no bilo bi sasvim pogrešno poistovetiti te prelaze s Marxovim prelaznim periodom. Ne radi se prosto o prijelazu, već o sasvim osobitom prijelazu.

Teoretski smisao Marxovog prelaznog perioda bio bi otprilike slijedeći:

U prelaznom periodu ostvaruje se skok iz klasnog društva u besklasno društvo, što, međutim, ne znači da se brišu svi tragovi klasnog društva, do čega dolazi tek u socijalizmu. I baš zato što je socijalizam već besklasno društvo, on nije *prijelaz* na komunizam, već je sam komunizam, njegova prva faza. Likvidiranje i posljednjih ostataka klasnog društva — »ekonomskih, moralnih i duhovnih« (Marx) — nije više skok, jer je osnovna klasna kategorija, eksploatacija, likvidirana već u prelaznom periodu, kao što je likvidirana osnovna ekonomska kategorija svih pretkomunističkih sistema: stihijnost i anarhičnost proizvodnje. Iako do *potpune* likvidacije stihijnosti ekonomike, što bi značilo da svijest potpuno anticipira biće, neće nikada doći, tj. to je vječan proces koji će se nastaviti i u potpunom komunizmu, kao i poslije njega, ipak mi možemo govoriti o njenoj likvidaciji utoliko, što je *već* (ovdje »već« označava i tendenciju trajanja) počeo proces njene likvidacije i utoliko to znači skok koji se izvršava u prelaznom periodu.

Još jedna primjedba. Ako se na komunizam ne gleda kao na sistem koji dolazi na smjenu kapitalizmu, »koji upravo iz kapitalizma izrasta« (Marx), koji je naredna etapa razvitka ljudskog društva, već ga se kao završnu epohu razvitka suprotstavlja bivšoj klasnoj epohi, onda tu i socijalizam dobiva drugo značenje, on onda prestaje biti nižom fazom komunizma i postaje prelazni period od klasnog društva u besklasno. No to su statičke apstrakcije, koje totalnom klasnom suprotstavljaju totalno besklasno društvo i koje su Marxu i marxizmu, po mom mišljenju, tuđe. Za jednu teoriju razvitka, kakva je Marxova, nikad se ne postavlja pitanje o totalitetu bez izuzetaka i tragova prijašnjeg stanja, pa da se tek tada određuje nov kvalitet, već se kod pojave u razvitku, dakle, gdje postoje i elementi staroga i elementi novoga, fiksiraju samo *dominantne karakteristike*, ono što je osnovno. Promjena tog osnovnog *već* znači promjenu kvaliteta, bez obzira na to što tragovi ranijeg stanja *još*

nisu totalno izbrisani. I, dosljedno tome, socijalizam uza sve »tragove« već jest besklasno društvo, komunizam, a ne prijelaz na komunizam.

Ovaj Marxov pojam prelaznog perioda Lenjin je dopunio time što je državni kapitalizam (pod sovjetskom vlašću!) odredio kao prelazni stepen organizacije društvene proizvodnje u pravcu socijalizma. Kako je Lenjin zamišljao taj državni kapitalizam, koji bi trebao biti ekonomskom stranom prelaznog perioda, kao što je diktatura proletarijata politička strana, vidi se iz nekoliko narednih stavova.

Polemizirajući s Buharinom na zasjedanju VCIK-a 29. IV 1918. g. Lenjin je rekao:

»Buharin govori da pri sovjetskoj vlasti ne može biti državnog kapitalizma. To je očita besmislica. Cijeli niz poduzeća i zavoda koji se nalaze pod kontrolom sovjetske vlasti i pripadaju državi, već samo to pokazuje prijelaz od kapitalizma k socijalizmu... Sada mi ne možemo a da ne postavimo pitanje o državnom kapitalizmu i socijalizmu, o tome kako se vladati u prelaznom periodu — tu kod sovjetske vlasti postoje zajedno komadić kapitalizma i komadić socijalizma.« (t. 27, 275)

Tri godine kasnije, u članku »O porezu u naturi« Lenjin je pisao:

»Ukoliko mi još nismo u stanju ostvariti neposredni prijelaz od sitne proizvodnje k socijalizmu, utoliko je kapitalizam neizbježan u izvjesnoj mjeri kao stihijski proizvod sitne proizvodnje i razmjene i utoliko smo mi dužni iskoristiti kapitalizam (posebno usmjeravajući ga u korito državnog kapitalizma), kao posredujuću kariku između sitne proizvodnje i socijalizma, kao sredstvo, put, način... povišenja proizvodnih snaga.« (8, 700—1)

Iste godine Lenjin govori da »na ličnom interesu, ličnoj zainteresovanosti, na privrednom računu« treba »izgraditi najprije čvrste skele, koje vode u sitnoseljačkoj zemlji kroz državni kapitalizam k socijalizmu«. (8, 736).

Karakteristično je da ti Lenjinovi stavovi s kojima on upotpunjuje i konkretizira Marksov pojam prijelaznog perioda padaju u vrijeme oktobarske revolucije. Lenjin nam to sam objašnjava u svom referatu na XI kongresu RKP(b) 1922. g., kad veli:

»...tamo (u starijim knjigama, H. B.) je napisano o tom državnom kapitalizmu koji biva pri kapitalizmu, no nema nijedne knjige o tom državnom kapitalizmu koji biva pri komunizmu. Čak se ni Marx nije dosjetio da napiše ijedno slovo o tome i umro je ne ostavivši nijednog tačnog citata i neopovržljive upute. Zato se mi moramo sada snalaziti sami.« (8, 765)

U to je vrijeme već i Buharin postao svjestan mogućnosti formiranja državnog kapitalizma, a s njim i klasne eksploatacije, pri sovjetskoj vlasti. Veoma je ilustrativan slijedeći odlomak:

»Mnogo je teže pitanje *prelaznog perioda* od kapitalizma ka socijalizmu tj. perioda diktature proletarijata. Radnička klasa u trenutku kad pobjeđuje ne predstavlja jedinstvenu masu... Ona dolazi do pobjede u uslovima opadanja proizvodnih snaga i materijalne nesigurnosti širokih masa. Stoga mora da se pojavi i *tendencija* ka 'degeneraciji', tj. izdvajanju jednog rukovodećeg sloja u vidu klice klase.« (12, 182)

Buharin je očekivao da će tendencija restauriranja klasnog društva biti paralizirana porastom proizvodnih snaga i ukidanjem monopola u obrazovanju. Međutim, desilo se da se birokracija konsolidirala mnogo brže nego što su se razvile snage koje su bile u stanju da je kontroliraju ili spriječe njeno formiranje. Osam godina kasnije, 1930. godine, poznati sovjetski revolucionar K. Rakovski — koji je i sam uskoro zaglavio u Staljinovim čistkama — mogao je još jedino da konstatira:

»Od proletherske države — sa birokratskim deformacijama, kao što je Lenjin definisao politički oblik naše države... — mi se razvijamo u birokratsku državu — sa prolethersko-komunističkim ostacima. Pred našim očima se obrazovala i obrazuje velika klasa vladajućih, koja ima svoje unutrašnje potpodjele koje stalno rastu, koja se množi putem zainteresirane kooptacije i pomoću neposrednog i posrednog imenovanja... Kao oslonac ove originalne klase nalazi se isto tako originalna privatna svojina, tj. posjedovanje državne vlasti.« (12, 196)

Navedeni citati zanimljivi su i kao svjedočanstvo da su vodeći sovjetski revolucionari bili svjesni opasnosti degeneracije diktature proletarijata u diktaturu nad proletarijatom, opasnosti perpetuiranja klasnog društva. Oni

su pokušali i da se bore protiv te opasnosti, ali nisu uspjeli. Pritisak nerazvijene privrede i, njoj odgovarajuće, nerazvijene društvene svijesti, bio je suviše velik. Ogroman valjak objektivnog uslovljenog etatizma pregazio je subjektivne snage koje su pokušale da ga kontroliraju.

Prelazni period i državni kapitalizam

Mogli bismo zaključiti ovo naše razmatranje. Historija pokazuje da je državni kapitalizam doista »najpunija materijalna priprava socijalizmu... taj stupanj historijske ljestvice između koga i stupnja koji se zove socijalizam... nema nikakvih međustupnjeva« (Lenjin, 5, t. 25, s. 333). I zato zemlje koje su izvele revoluciju, prije nego što su prešle taj stupanj, preživljavaju »državni kapitalizam pri komunizmu«. S druge strane, zemlje koje su došle ili dolaze do punog »državnog kapitalizma pri kapitalizmu« — a to su danas najrazvijenije kapitalističke zemlje — te zemlje već prije revolucije preživljavaju svoj »prelazni period« i pod svojom kapitalističkom ljuskom pokazuju mnoge začetke budućeg socijalističkog društva. U prvom slučaju politička revolucija priprema ekonomsku, u potonjem ekonomska evolucija priprema političku. U oba slučaja karakteristično je da obje nužne komponente zasnivanja socijalizma *nisu* komprezentne. Zbog toga je u takvim slučajevima vjerojatno ispravnije ne govoriti o prelaznom periodu, već o razvoju jednog posebnog međusistema, državnog kapitalizma, etatizma. Međutim, u slučaju kad je neka zemlja dostigla istovremeno potrebnu ekonomsku i političku zrelost, tako da u relativno kratkom roku — svakako unutar života jedne generacije — može simultano izvršiti ekonomsku i političku transformaciju ranijeg kapitalističkog u novi socijalistički poredak — u tom slučaju možemo govoriti o prelaznom periodu. Mislim da se može tvrditi da tom klasičnom slučaju prelaznog perioda odgovara upravo završeno razdoblje poslijerevolucionarnog razvoja naše zemlje.

Test razlikovanja državnog kapitalizma od Marxovog prelaznog perioda sastoji se u utvrđivanju procesa odumiranja države. Ukoliko se neko društveno uređenje razvija u pravcu državnog kapitalizma, onda, prirodno, ne može biti ni govora o odumiranju države; naprotiv država

jača i prožima sve pore društvenog života. Državni kapitalizam, kao i svaki klasni sistem, ima svoju vladajuću klasu. To je birokracija. U analizi nastanka birokracije, vidjeli smo da se državna birokracija nikada ne svodi samo na činovnički aparat. U tom je i bila osnovna slabost Weberove analize. Birokracija je uvijek klasno obojena, činovnici su uvijek *nečiji* činovnici. U potpuno razvijenom državnom kapitalizmu dolazi do potpunog stapanja dviju inače različitih grupa — profesionalnih političara, kao nosioca vlasti, i činovnika — u jednu jedinstvenu birokraciju. To je poznati proces srašćivanja državnog i partijskog aparata u jedan totalni birokratski monopol.

Državni kapitalizam, iako možda ne u svojim ekstremnim formama, izgleda da predstavlja nužni razvojni stupanj u evoluciji društvenih sistema. Zbog toga su se pioniri socijalističke revolucije (i kapitalističke evolucije) zaglavljivali u tom sistemu i tek zemlje koje su se kasnije pojavljivale — kao npr. Jugoslavija — mogle su da ga eventualno preskoče. No ni državni kapitalizam nije neki okamenjeni sistem. I on, kao i liberalni kapitalizam, ima svoj motor unutrašnje destrukcije. To nije neka nova klasa koja će mu biti grobarom, već je to gubitak funkcionalnosti birokracije kao vladajuće klase uslijed čega će ona u toku razvoja biti prosto eliminirana ili apsorbirana. Ovu evolutivnu činjenicu uočava Mihajlo Marković i u jednom efektном odlomku zaključuje: »Borba birokratije za održavanje njenog privilegiranog statusa u post-kapitalističkom društvu istovremeno je pripremanje uslova za njeno iščezavanje. Kako bi održala iluziju da istupa u ime progresivnih snaga društva, ona u najvažniji *cilj* revolucionarnog pokreta pretvara ono što je bilo *sredstvo* njegove realizacije — industrijalizacija, povećanje produktivnosti, materijalno blagostanje. Ma kakvim deformacijama to vodilo, tako se u sve većoj meri stvara jedno stanje društva u kome će birokratija izgubiti i poslednji razlog svog opstanka.« (13, 65)

A nakon ukidanja birokracije na već stvorenoj osnovici ne-privatnog vlasništva može da se razvije jedino samoupravno društvo, to jest socijalizam.

7. DIKTATURA PROLETARIJATA

Započnimo naše razmatranje s već citiranim klasičnim Marxovim stavom iz *Kritike Gotskog programa*:

»Između kapitalističkog društva i komunističkog društva leži period revolucionarnog preobražaja prvog u drugo. Njemu odgovara i politički prelazni period, i država tog perioda ne može biti ništa drugo osim *revolucionarna diktatura proletarijata*.« (4, 36)

Taj stav predstavlja kondenzirano ponavljanje analize koje su Marx i Engels izvršili još u *Komunističkom manifestu*, odakle uzimam još dva dodatna odlomka:

»Proletarijat će svoju političku vlast iskoristiti zato da postepeno oduzme buržoaziji sav kapital... Iz početka se to može dogoditi naravno samo pomoću despotskog posezanja u pravo vlasništva i u buržoaske odnose proizvodnje.«

»Kad u toku razvitka budu iščezle klasne razlike i cijela proizvodnja bude koncentrirana u rukama udruženih individuuma, javna vlast izgubit će politički karakter... Kad proletarijat... kao vladajuća klasa nasilno ukine stare odnose proizvodnje, on će s tim odnosima proizvodnje ukinuti i uvjete opstanka klasne suprotnosti, klasa uopće, a s time i svoju vlastitu klasnu vladavinu.« (1, 27)

Navedeni odlomci treba da nas podsjetu na Marxovu teoriju diktature proletarijata i prelaznog perioda, a koja se može svesti na slijedeća četiri stava.

1. Ukoliko do rušenja kapitalističkog poretka dolazi nasilno, revolucijom — što je Marxu izgledalo najvjerojatnije — socijalizam ne nastaje ni odmah ni automatski.

2. Prelazni period između kapitalizma i komunizma, odnosno socijalizma kao njegove niže faze, karakterizira posebni tip države.

3. To je država revolucionarne diktature proletarijata, što znači:

- (a) da ta država zastupa klasne interese proletarijata, i
- (b) da je režim revolucionaran, tj. da se zasniva na prisili, na »despotskom posezanju«, na ograničenju političkih sloboda.

4. Revolucionarna diktatura proletarijata je privremeni režim čija je jedina svrha da »ukine stare odnose proizvodnje«, a time i proletarijat kao klasu s posebnim interesima.

U ovom analitičkom okviru i u našem historijskom kontekstu moći ćemo sada razmotriti odgovarajući stav iz *Programa SKJ*:

»Antagonističke snage još nisu oslabljene do te mjere da bi prestale biti opasnost za opstanak socijalizma. Zato se radnička klasa ne može odreći oružja svoje klasne borbe, diktature proletarijata i rukovođeće uloge Saveza komunista Jugoslavije u borbi za prevazilaženje ovih socijalnih i materijalnih faktora, koji u različitim oblicima još vrše pritisak na društvene odnose u našoj stvarnosti u smislu kapitalističke restauracije odnosno birokratsko-državnokapitalističkih tendencija.« (14, 235)

Ova ocjena dana je prije osam godina, u razdoblju poslije prve ekonomske i društvene afirmacije radničkog samoupravljanja. Osam godina nije dug period, ali u vremenima brzih društvenih transformacija on je dovoljno dug da opravda preispitivanje te ocjene u svjetlu današnje historijske situacije.

1. Prije svega kominformovski antagonizmi danas su donekle prevladani. Evropske socijalističke zemlje, s izuzetkom Albanije, danas su naši prijatelji, iako mogućnost iznenađenja i dalje postoji.

2. Štaviše, sve te zemlje već izvjesno vrijeme intenzivno provode reforme koje imaju mnoge elemente puta koji smo mi već prošli. Prema tome, radi se o neospornoj historijskoj tendenciji približavanja.

3. Opći vanjskopolitički položaj zemlje je povoljan. Na unutrašnjem planu brz privredni razvoj doveo je do znatnog povišenja životnog nivoa, koji je sada dvostruko viši nego prije osam godina.¹

¹ Korisno je trenutak porazmisliti šta zapravo znači ova konstatacija. Decenije, su, pa i vijekovi, prošli prije no što je zemlja postigla društveni proizvod od oko 340 dolara po glavi stanovnika, čime je još uvijek ostajala u grupi nerazvijenih zemalja. A sada je za svega osam godina dohodak povećan na oko 650 dolara (po cijenama 1965. g.) i privreda je poprimila karakteristike srednje razvijenih privreda. Jugoslavija je danas znatno razvijenija no što su bile najrazvijenije zemlje u vrijeme kad su živjeli Marx i Engels. Za mnoge će vjerovatno biti veliko iznenađenje kad budu obaviješteni da se Jugoslavija po stepenu privrednog razvoja približila predratnoj Francuskoj, da je razvijeni dio zemlje sustigao predratnu Francusku, a Slovenija ju je osjetnije prestigla. Prema proračunima S. Stajića društveni proizvod po glavi stanovnika

Ekonomski i politički zemlja je stabilnija nego ikada ranije. Ovo posljednje naročito se ispoljilo u lakoći kojom je likvidirana politička policija. Očigledno je da sistem ima *svenarodnu* podršku.

4. Radničko i društveno samoupravljanje definitivno su se afirmisali i postali neuništiv pokretač društvenih kretanja u zemlji.

Na osnovu ovih četiriju konstatacija trebalo bi izvesti zaključak da je restauracija kapitalizma danas u našoj zemlji nezamišljiva. To, naravno, ne znači da je put u socijalizam sad očišćen od svih prepreka. Naprotiv, očigledno je da sam razvoj stvara nove prepreke. Birokratizacija je jedna od njih i to izvanredno opasna. Ali to je *deformacija koja nastaje na tlu socijalizma* i nema nikakve veze s ranijim klasnim neprijateljem. Prema tome *diktatura proletarijata nemoćna je da tu ma šta učini*. Proletarijat nije imun od birokratizacije, štaviše, njegova vlastita država i partija mogu postati nosioci birokratskih tendencija, kako to pokazuje iskustvo niza zemalja.

Nadalje, i na čisto teorijskom planu izgleda da nije sve u redu. Proletarijat je klasa najamnih radnika. Postoje li danas najamni radnici u Jugoslaviji? Očigledno da ne postoje. Prema tome nekvalificirano upotrebljavanje termina »diktatura proletarijata« u današnjim jugoslavenskim uslovima lišeno je historijskog smisla.

Izgleda da se postojanje diktature proletarijata veže s postojanjem rukovodeće uloge Saveza komunista. Takva je interpretacija moguća, ali ona sasvim izlazi van okvira Marxove analize. Ma kakva bila uloga Saveza komunista,

iznosi u Jugoslaviji u 1966. godini 650 dolara, u Francuskoj u 1938. godini 880 dolara, (cijene iz 1965. g.). Neki podaci o poljoprivrednoj i industrijskoj proizvodnji tu činjenicu lijepo ilustriraju:

	Francuska 1938.		Jugoslavija
	Stvarno	Uporedivo	1965.
Elektroenergija, mrd. kwh	20,8	9,9	15,5
Čelik, mln tona	6,2	3,0	1,8
Cement, mln tona	4,1	2,0	4,0
Zito, mln tona	17,7	8,4	10,6

Francuski podaci u drugom stupcu direktno su uporedivi s jugoslavenskim jer su reducirani faktorom 2,11 za razliku u broju stanovnika (prema *SGJ-1966*, i *Statistical Yearbook of UN*, 1951).

Mogli bismo također reći da je po proizvodnji Jugoslavija danas tamo gdje su Italija i Austrija bile prije deset godina.

ona se ne sastoji u sprečavanju kapitalističke restauracije — ukoliko smo se jednom složili da je ta mogućnost prestala biti historijski aktuelnom. Zbog toga bi bilo dobro da se uloga Saveza komunista ubuduće precizno definiira s obzirom na zadatke koji stoje pred nama, a ne s obzirom na probleme koje smo riješili.

Naš zaključak u pogledu ocjene historijske situacije mogao bi biti ovaj. U protekloj četvrti stoljeća u Jugoslaviji je ostvaren prijelaz od kapitalizma u socijalizam. Osvojena je politička vlast, izvršeno je »despotsko posezanje u pravo vlasništva i u buržoaske odnose proizvodnje«, a »cijela proizvodnja je koncentrirana u rukama udruženih individuuma«. ¹ Diktatura proletarijata izvršila je svoju historijsku misiju i treba da bude zamijenjena nečim što bismo mogli nazvati »državom radnog naroda« ili »općenarodnom državom«. ²

Naredni je zadatak da se malo detaljnije ispita kada je izvršen ovaj prijelaz iz kapitalizma u socijalizam.

8. TRI ETAPE JUGOSLAVENSKE SOCIJALISTIČKE REVOLUCIJE

Obično se govori o jednoj revoluciji kojom se ostvaruje prijelaz od kapitalizma na socijalizam. Ako, međutim, pažljivo analiziramo proteklih četvrt vijeka našeg društvenog razvoja, ustanovit ćemo da smo mi prošli

¹ Može se na prvi pogled činiti da individualna proizvodnja seljaka i zanatlije tome protivuriječi. U stvari tome nije tako, ne radi se ni o kakvom »stranom« elementu. Vidi poglavlje 15.

² Budući da pojedini termini s vremenom uđu u svakodnevnu rutinsku upotrebu, javlja se velik psihološki otpor njihovom mijenjanju čak i onda kad su se sadržaji, koje označavaju, već bitno promijenili. Ljudi i dalje *upotrebljavaju iste termine*, ali *misle* na potpuno različite sadržaje. Tako npr. pažljivo ispitivanje jezika naše dnevne štampe, nedovoljno kritične publicistike i istupanja političkih ličnosti pokazuje da su tri ključna stara termina zadobila ove nove sadržaje: *radničku klasu* predstavljaju svi radni ljudi koji su objektivno ili subjektivno zainteresirani za izgradnju socijalizma, dakle ogromna većina Jugoslavena; *klasni neprijatelj* je neprijatelj izgradnje socijalističkog društva u Jugoslaviji, a to su politički emigranti te birokratski i deklasirani elementi u zemlji; *diktatura proletarijata* je država radničke klase kako je gore definirana. Iz ovih definicija proizlazi da je u zemlji ostvaren jednoklasni sistem. Što je to kontradikcija po sebi i što je diktatura proletarijata nespojiva sa socijalizmom u okviru Marxovog misaonog sistema, jesu određene logičke teškoće, koje, međutim, iščekavaju pred psihološkom ravnotežom koju omogućuju.

kroz tri revolucionarna prijeloma odnosno kroz tri etape revolucije, tačnije: treća je upravo započela. Naravno te revolucije nisu bile sasvim iznenadne i promjene su se neprestano odigravale. Međutim, nema nikakve sumnje da postoje tri »kvalitativna skoka« u tim promjenama.

Prva revolucija poklopila se većim dijelom s narodno-oslobodilačkom borbom. Ona je očistila zemlju od okupatora, srušila stari društveno-ekonomski poredak i eliminirala eksploatatorske klase. Neprijatelj u toj revoluciji bio je jasno definiran. I ciljevi su bili precizni: državni socijalizam sovjetskog tipa. Tom razdoblju u političkoj sferi odgovara monolitna, centralistička revolucionarna komunistička partija.

Konsolidacija tokova prve revolucije bila je u 1948. godini iznenada prekinuta napadima Kominforma. Ispostavilo se da staljinizam i socijalizam nisu identični i da državni socijalizam, izuzev kao kratkotrajna prelazna etapa, predstavlja *contradictio in adjecto*. Odjednom se utvrdilo da recept za izgradnju socijalizma ne postoji i da tek mi sami treba da ga izmislimo za svoje potrebe. Neprijatelj više nije bio tako jasno definiran kao nekada, ali se ipak mogao prilično lako utvrditi. To su bili nosioci staljinističke dominacije izvana i deklarirani pristalice staljinizma iznutra, ovi potonji bili su objektivno u danoj situaciji izdajice svoje zemlje. Međutim, *neposredni* ciljevi bili su sve prije nego jasniji; trebalo je kritički analizirati cjelokupni dotadašnji prilaz izgradnji socijalizma. U tom procesu došlo je i do pogrešnih akcija, kao što je npr. administrativno forsirana kolektivizacija.¹ No veoma brzo, osloncem na revolucionarnu intuiciju masa, pronađena je orijentacija za cjelokupni daljnji razvoj: radničko samoupravljanje. Partija tog perioda je partija transformacije. Na šestom kongresu 1952. godine donosi se historijska odluka o pretvaranju do-

¹ U januaru 1949. g. II plenum CK KPJ donio je zaključak da se težište rada baci na stvaranje seljačkih radnih zadruga i da se u tom poslu priđe sa više smjelosti i bržim tempom. Usprkos sovjetskim iskustvima od te akcije očekivalo se povećanje poljoprivredne proizvodnje, smatralo se da je to put izgradnje socijalizma na selu i htjelo se pokazati da autori Rezolucije Informbiroa nemaju pravo kad tvrde da jugoslavenski komunisti nisu spremni da sprovedu kolektivizaciju (18, 473). Uskoro su se u praksi počele osjećati štetne posljedice tog kursa i on je početkom 1953. g. radikalno revidiran. »Kritika prakse — primijetio je jednom prilikom desetak godina kasnije V. Bakarić — bila je brža nego naša teoretska kritika« (19, 10).

tada klasične kompartije u Savez komunista. Isprva je promjena bila mala, ali se s vremenom povećavala. Partija je i dalje bila monolitna i ne mnogo manje centralizirana nego ranije. U stvari centralistička partija — a to je jedna od protivrječnosti tog razdoblja, protivrječnost koja je izazivala stalne nesporazume i nerazumijevanja — bila je zalog konzekventne i efikasne decentralizacije u svim ostalim sferama društvenog života. Poredak s radničkim i društvenim samoupravljanjem nije postojao nigdje u svijetu, nije bilo tuđeg iskustva, obrazaca ni udžbenika. Išlo se u nepoznato. Da se eliminiiraju rizici ekscesa i kaotičnosti, procesom je morala rukovoditi dobro organizirana, jedinstvena i autoritativna politička organizacija. To je bila partija odnosno Savez komunista razdoblja druge revolucije.

Nije potrebno posebno isticati da gore opisana shema razvoja predstavlja *ex post* racionalizaciju. Nema sigurno nikoga ko bi tvrdio da je takav razvoj očekivao 1945. godine, a da ne govorimo u 1941. Međutim, potrebno je da otkrijemo logiku u događajima, makar i *ex post*, da bismo dobili elemente za ekstrapolacije u budućnost. Da ta logika — u operativnom smislu — nije na vrijeme bila otkrivena, pokazuje IV plenum. I upravo zbog toga taj politički događaj možemo uzeti kao formalni početak naše treće revolucije. U jednom širem okviru lanac događaja pokrenula je reforma koja je sad u toku. Ta je reforma po svim intencijama započeta kao *privredna*, no ubrzo je prerasla u veoma dalekosežnu društveno-političku reformu. Brionski plenum samo je najmarkantniji politički faktor u transformaciji privredne reforme u opće-društvenu.

Ta treća i, vjerojatno, najteža i najsloženija od tri etape revolucije, razlikuje se bitno od prethodne dvije. Moguće alternative razvoja postale su veoma složene i više nije a priori jasno koja je najpoželjnija. Osim toga sada više ni neprijatelj nije jasno definiran. To više nije prvenstveno ni klasni neprijatelj ni inostrana dominacija. To su sad naš vlastiti konzervatizam, reakcionarni dogmatizam i birokracija ponikli na našem vlastitom, socijalističkom tlu.

Njihove drastične manifestacije očitovale su se u zloupotrebama Službe državne bezbjednosti. Izvještavajući Skupštinu o tim zloupotrebama Avdo Humo je naveo:

»Cjelokupni rad i metod rada bio je montiran tako da sprečava samoupravljanje i neposrednu demokraciju izgrađivanja ravnopravnih odnosa među našim narodima i narodnostima i afirmaciju privredne i društvene reforme. Sjitali su sumnju u sve što je progresivno i sumnjali su u svakoga koji nije mislio kao oni. Tako su razarali mnoge državne organizme i društveno-političke organizacije da bi stvorili nemoć i demoralizaciju i na taj način paralizirali žarišta progresivne demokratske misli i akcije.«¹ Služba državne bezbjednosti formirana je kao organ *socijalističke* države sa zadatkom da obezbjeđuje izgradnju *socijalizma*. Međutim, *obezbjeđujući državu* ta je služba, kako se vidi iz Humovog izvještaja, *podrivala socijalizam*. Ova podrivačka aktivnost nije imala nikakve veze ni sa stranom intervencijom ni sa predratnom buržoazijom, ona je bila autohtoni produkt *poslijerevolucionarnog* razvoja. Naravno, deformacije SDB nisu bile ni slučajne ni jedine. One se mogu razumjeti jedino u širem sklopu društvenih i političkih zbivanja u zemlji što ćemo podrobnije analizirati kasnije.

Antisocijalističke tendencije i aktivnosti nisu se ispoljile jedino unutar državnog aparata, kako to pokazuje slučaj SDB. One su se pokazale i u rukovodećem političkom tijelu, unutar Saveza komunista. U općoj predodžbi SKJ je bila monolitna organizacija koja je jedin-

stvenom voljom ostvarivala socijalizam i isto tako jedinstveno se borila protiv neprijatelja socijalističke izgradnje, koji su, očigledno, bili *izvan* SKJ. Pokazalo se da je ta predodžba postala pogrešna. SKJ se našao u začaranom krugu formalnog jedinstva (E. Kardelj, 16, 430), pojavile su se konzervativne koncepcije u vrhu partije i došlo je do raskoraka između proklamiranih principa i prakse (K. Crvenkovski, 16, ss. 238 i 245), rukovodeća politička tijela došla su u krizu (V. Vlahović, 16, 729) i uslijed svega toga poljuljano je povjerenje narodnih masa u Savez komunista (Tito, 16, 136). Do takve situacije nije došlo iznenada; ona je pripremana nedovoljno kontroliranim razvojem događaja u posljednjih desetak godina. Anticipirajući kasniju analizu, zadržat ćemo se ovdje samo na nekim važnijim momentima.

Od uvođenja radničkog upravljanja u 1950. godini može se pratiti jedna prilično kontinuirana linija izgradnje socijalizma u našoj zemlji, linija orijentirana na decentralizaciju, samoupravljanje i afirmaciju ljudske ličnosti. Isprva je glavna pažnja bila usmjerena na ekonomsku sferu. Od 1958. godine, s donošenjem *Programa* SKJ, koji — po uzoru na *Komunistički manifest* — proklamira slobodni razvoj svakog pojedinca kao preduslov slobodnog razvoja za sve, akcenat socijalističke izgradnje sve više prelazi u političku sferu. Osim toga samoupravne reforme se intenzificiraju. Slijedi pokušaj privredne reforme u 1961. godini¹, novi Ustav 1963. godine, zatim VIII Kongres SKJ godinu dana kasnije s intencijama ozbiljne reforme unutar SKJ, ali koja je bila osuđena;² u 1965. godini ponavlja se reforma iz 1961. go-

¹ *Borba*, 10. decembra 1966. SDB je naročito razorno djelovala na Kosmetu. U izveštaju o odgovornosti članova Pokrajinskog komiteta Kosova i Metohije u Službi bezbjednosti kaže se: »... Služba bezbjednosti... imala je... negativan stav i prema življu i kadrovima srpske i crnogorske nacionalnosti koji su... također bili praćeni, klevetani i maltretirani i za koje su otvarani dosjei, pogotovo kad se radilo o ljudima progresivnih stavova i shvatanja« (*Borba*, 14. okt. 1966, podvukao H. B.). Drastičan je bio slučaj tzv. »prizrenskog procesa« na kom je, uz isključenje javnosti, u 1956. g. osuđeno devet lica na kazne strogog zatvora od dvije do dvanaest godina za krivična djela protiv naroda i države. U izvještaju komisije Izvršnog vijeća Kosmeta jedanaest i po godina kasnije traži se revizija prizrenskog procesa i konstatira se sljedeće: »Proces je vešto i perfidno aranžiran od strane nekih pripadnika i funkcionera Državne bezbjednosti... Nedozvoljenim i nezakonitim sredstvima i metodama koje su primjenjivali u krivičnom postupku protiv otkrivenih, pripadnici Državne bezbjednosti su nastojali da obezbjeđe i pribave iskonstruirane dokaze protiv većeg dijela političkih i državnih rukovodilaca izraslih i odanih kadrova iz redova Šiptara u Pokrajini, kako bi ove diskreditirali u očima Partije i naroda, s ciljem da stvore nepovjerenje među narodima Kosova i Metohije i da razbiju jedinstvo u Savezu komunista. Organizatori procesa su u istrazi koristili lažne svedoke, poznate neprijateljske elemente, inače svoje suradnike, a prema otkrivenjima su primjenjivali drastične metode mučenja, obmane, ucjena i montiranja iskaza da bi iznudili lažna priznanja.« (*Borba*, 11. februara 1968).

¹ Ta reforma uglavnom nije uspjela i to djelomično zbog političkih otpora, no većim dijelom zbog neznanja i nepoznavanja funkcioniranja mehanizma decentralizirane privrede, uslijed čega je reforma rdavo pripremljena i loše sprovedena. Up. (17). Neuspjeh reforme doveo je do opetovanih napuštanja petogodišnjeg plana i — ta konsekvencija stalno izmiče pažnji — do ozbiljnih političkih komplikacija.

² K. Crvenkovski — da navedem jedno autoritativno svjedočanstvo — ističe kako su u pripremanju za VIII kongres dane »vrlo oštre i u mnogo čemu opravdane kritike, pre svega na račun rada CK SKJ. Prilikom koncipiranja normi za Statut SKJ... bile su uzete u obzir te kritike, iako ne do kraja. Ali kasnije, ukoliko se Kongres približavao, počele su da dolaze do izražaja druge tendencije i druge snage u Savezu komunista, tako da je platforma šire demokratije u SK i koncepcija o njegovoj ulozi u narednom periodu svedena na minimum«. Crvenkovski zatim govori o tome kako su jedni principi proklamirani u partijskim dokumentima, a sasvim nešto drugo je sprovedeno u praksi, i zaključuje: »Razume se, teško se ta stvar može pripisati

dine; ovaj puta s više dosljednosti,¹ a godinu dana kasnije Brionski plenum raščistio je put reorganizaciji SKJ. Valja imati u vidu da je slično koincidiranju revolucije s narodnooslobodilačkom borbom i proces samoupravne izgradnje koincidirao s otporom kominformovskoj intervenciji. Obje koincidencije pojačavale su jedinstvenost koja je unutar Partije dugo vremena bila stvarna. Čak i birokratski orijentirani pojedinci provodili su samoupravne reforme. Međutim, kad je nakon desetak godina pripremanja i uhadavanja samoupravljanje počelo savim opipljivo da djeluje, pojavile su se nelagodnosti i otpori. A kad su se samoupravne reforme od 1958. godine na dalje po logici događaja intenzivirale, otpori su se pojačali, unutar Saveza komunista došlo je do diferenciranja na progresivne i samoupravne snage na jednoj strani i konzervativne, birokratske pa čak i otvoreno kontrarevolucionarne na drugoj strani. Započela je borba.² Ishod te borbe je poznat i na Brionskom plenumu prvi put je u jednom partijskom dokumentu eksplicitno konstatirano: »U Savezu komunista postoje snage koje otvoreno zastupaju politiku 'čvrste ruke', koje pokušavaju da uspostave vlast nad Savezom komunista i da preko njega vladaju.« Te snage su zatim bliže određene kao birokratske, cehovske i monopolističke sve do snaga otvorene kontrarevolucije. (16, 11)

Postavlja se pitanje kako se boriti protiv takvih neprijatelja efikasno, kakvim političkim sistemom eliminirati opasnosti od takvih neprijatelja u budućnosti? Odgovor na to pitanje tek treba pronaći. Očigledno je jedino da

samo jednoj izrazito konzervativnoj koncepciji na vrhu, iako tu koncepciju i taj otpor ne treba potcenjivati. Ona je bila moćna i uticajna. Vrh se zbog tog otpora nije mogao reorganizovati, pa je to imalo odraza i dolje. Ali, i konzervativizam je prodirao u organizaciju, hijerarhijski postavljenu, i onemogućavao da se baza suprotstavi takvim tendencijama u vrhu« (16, 238).

¹ Ali još uvijek s nedovoljnim ekonomskim znanjem, uslijed čega dolazi do naglog usporenja rasta proizvodnje, a u 1967. g. i do stagnacije, što neminovno mora izazvati političke komplikacije.

² »Borba se morala neminovno zaoštravati — konstatira V. Vlahović — između onih snaga koje su nastojale da se radni ljudi drže što dalje od donošenja odluka, da se svedu na običnu klijentelu... i onih snaga koje su težile dubljim promjenama, počev od načina formiranja rukovodećih organa i načina rukovođenja političkim životom, pa do jasnog sagledavanja suštine političkog rukovođenja u sistemu samoupravljanja« (16, 729).

se politička partija razdoblja u koje upravo ulazimo mora bitno razlikovati od partije iz prethodna dva razdoblja. To više nije partija koja se u nesocijalističkoj sredini bori za ostvarenje socijalizma. To je partija — da je zasad uslovno tako zovemo — koja se u socijalističkoj sredini bori za punu afirmaciju socijalizma, a protiv raznih deformacija i devijacija. U tom smislu likvidiranje političke policije na Brionskom plenumu predstavlja simbolički završetak jedne epohe predsocijalističkog razvoja.

Na taj način određen je opći prilaz problemima jugoslavenskog društva. Sada prelazimo na podrobniju analizu svakog od tri posebna aspekta tog društva: ekonomskog, društvenog u užem smislu riječi i političkog.

Citirana literatura

1. K. Marx, F. Engels, *Izbrannye proizvedenija*, tom I, OGIZ, Moskva, 1948.
2. Isto, tom II.
3. K. Marx, F. Engels: *Izbrannye pisjma*, OGIZ, Moskva, 1948.
4. K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, Kultura, Zagreb, 1948.
5. V. I. Lenin, *Sočinenija*, IV izdanje.
6. V. I. Lenin, *Marks, Engels, marksizam*, OGIZ, Moskva, 1946.
7. *Druga internacionala*, Rad, Beograd, 1951.
8. V. I. Lenin, *Izbrannye proizvedenija v dvuh tomah*, IV izdanje, tom II, OGIZ, Moskva, 1946.
9. B. Kidrič, »Teze o ekonomici prelaznog perioda u našoj zemlji«, *Komunist*, 6/1950.
10. F. Engels, *Anti-Düring*, Naprijed, Zagreb, 1946.
11. V. Stanovčić, A. Stojanović, *Birokratija i tehnokratija*, II knjiga, Sedma sila, Beograd, 1966.
12. Isto, I knjiga.
13. M. Marković, »Socijalizam i samoupravljanje«, u *Smisao i perspektive socijalizma*, Praxis, Zagreb, 1965.
14. *Program Saveza komunista Jugoslavije*, Kultura, Beograd, 1958.
15. Lj. Tadić, »Aktuelni problemi teorije komunističke partije«, *Marx i Savremenost*, knjiga II, IDN, Beograd, 1964.
16. M. Nikolić, ur., *Savez komunista Jugoslavije u uslovima samoupravljanja*, Zbornik tekstova, Kultura, Beograd, 1967.

17. B. Horvat, *Ekonomska nauka i narodna privreda*, Naprijed, Zagreb, 1968.
18. R. Čolaković i dr., *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963.
19. V. Bakarić, *O poljoprivredi i problemima sela*, Kultura, Beograd, 1960.

III

EKONOMSKA ORGANIZACIJA

Kako treba da bude organizirana socijalistička privreda? Kao organizacioni principi suprotstavljaju se centralizacija i decentralizacija. Diskusija o centralizaciji i decentralizaciji već se duže vrijeme vodi u našoj zemlji. Od skora, ona se vodi i u drugim evropskim socijalističkim zemljama. Šire posmatrano, to je u stvari permanentna diskusija koju rađa svaka društvena organizacija. Centralizacija i decentralizacija međusobno se prožimaju i imaju veoma različite aspekte, tako da ovi termini ne bi trebalo da zavode svojom jednostavnošću. Jedno grubo historijsko poređenje dovoljno je da upozori na tu činjenicu. U feudalizmu su, na primjer, uporedo postojali najstriktnija centralizacija na lenima feudalnih gospodara i krajnja decentralizacija i nepovezanost u privredi određene zemlje — ma kako je definirali — u cjelini. Kapi-

talistički razvoj je potpuno obrnuo ove odnose. Feudalni centralizmi su slomljeni i zamijenjeni individualizmom koji je u privredi našao svoj karakterističan izraz u slobodnoj konkurenciji. Taj individualizam, međutim, doveo je, putem tržišta, do čvrstog povezivanja privrede unutar nacionalnih granica, a zatim sve više do svjetske privredne integracije.

No, decentralizacija liberalnog kapitalizma se nije pokazala kao trajna organizaciona forma. Slobodna konkurencija spontano i stalno dovodi do koncentracije i centralizacije kapitala i tako do krajnje centralističkih privrednih struktura kao što su monopoli. Društvo se zatim od monopola brani još totalnijim centraliziranjem privrednih funkcija u rukama države.

Postavlja se pitanje: kakve se tendencije razvoja mogu očekivati u planskoj socijalističkoj privredi? Odgovor na to pitanje bio je prilično unison: centralističke. Socijalisti su superiornost centralizma objašnjavali ekonomskom efikasnošću centralizirane planske privrede. Protivnici socijalizma su inferiornost socijalizma dokazivali centralizacijom koja negira ličnost.

Razlike između socijalista i ne-socijalista javljale su se, dakle, u oblasti interpretacije i vrednovanja. U pogledu privrednih činjenica slaganje je bilo prilično potpuno. Rezoniranje je otprilike ovakvo. Autonomne privredne jedinice i slobodna konkurencija na tržištu dovode do privrednih ciklusa. Što se privreda više razvija, to je složenija; a što je složenija, to su ciklusi žešći i veća je nužnost državne intervencije. Ukoliko se privredna kolebanja žele potpuno da izbjegnju, treba uvesti centralizirano planiranje. Po usklađenom centralnom planu sve privredne jedinice dobivaju proizvodne zadatke otprilike na isti način kao što integrirana poduzeća rade po programu koji izgrađuje centrala nekog trusta. Privreda je zamišljena kao jedno ogromno poduzeće, a upravljanje privredom kao upražnjavanje administrativnih funkcija poduzeća.

Kad je poslije oktobarske revolucije u Sovjetskom Savezu zaveden takav sistem planiranja, on je uglavnom primljen i sa lijeve i sa desne strane kao nešto što se očekivalo. I praktično, do danas je to ostalo jedno od veoma rijetkih osnovnih pitanja u kome se socijalistički i nesocijalistički ekonomisti slažu. Postoje dva čista siste-

ma: kapitalistički s privatnim vlasništvom, tržištem i slobodnom konkurencijom i socijalistički s državnim vlasništvom, planiranjem i centralnim određivanjem proizvodnih zadataka privrednim jedinicama. U posljednje dvije decenije pojavili su se i različiti oblici miješanja ovih čistih komponenti. U mješovitim sistemima dolazi do veće ili manje državne intervencije (nacionalizacije, sveopće socijalno osiguranje i sl.) u sferi kapitalističkih privrednih odnosa u svrhu ostvarivanja »države blagostanja«.

Od tri navedena tipa ekonomike, nas ovdje interesuje samo socijalistički, a u tom okviru samo pitanje karaktera planiranja. U diskusijama povodom tog pitanja često se vrše pozivanja na stavove klasika marksizma. Biće stoga korisno da se najprije navedu fragmenti iz radova Marxa i Engelsa, koji se odnose na pitanje o kome se raspravlja.

9. MARX I ENGELS O SOCIJALISTIČKOJ PRIVREDI

Prva grupa stavova

Poznato je da su Marx i Engels uporno odbijali da ma šta sistematski napišu o socijalističkoj ekonomiji. Smatrali su — očigledno s punim pravom — da bi u njihovo vrijeme svaki pokušaj raspravljanja o tom pitanju bio nenaučan, utopijski, »konstruiranje po hegelijanskom maniru« (1, 421). Zbog toga u čitavom njihovom velikom opusu ima samo nekoliko fragmenata koji se odnose na pitanja socijalističkog planiranja, a u njima se daju samo veoma opći stavovi. Karakteristično je, osim toga, da su najpotpuniji fragmenti dani u dva izrazito kritičarska rada — *Kritici Gotskog programa* i *Anti-Düringu* — što pokazuje da su njihovi autori bili izazvani na diskusiju prije svega tuđim teorijskim pogreškama, a ne željom da sami razviju određene teze. O tim ogradama u citiranju i interpretaciji citata koji se više navode, često se ne vodi dovoljno računa.

U Osnivačkom manifestu I internacionale Marx u najopćijem obliku suprotstavlja kapitali-

stičku i socijalističku ekonomiju govoreći »...o velikom sporu između slijepe vladavine zakona ponude i potražnje, u kome se sastoji politička ekonomija buržoazije, i društvene proizvodnje kojom upravljaju društvena predviđanja, u čemu se sastoji politička ekonomija radničke klase« (2, 52). Međutim, kapitalistička privreda priprema socijalističku, i tu ideju razrađuje Engels:

»U trustovima se konkurencija pretvara u monopol, a neplanska proizvodnja kapitalističkog društva kapitulira pred planskom proizvodnjom socijalističkog društva na pomolu... Ovako ili onako oficijelni reprezentant kapitalističkog društva, država, mora da preuzme upravu nad proizvodnjom... Moderna država, ma kakav bio njen oblik, u suštini je kapitalistička mašina... idealni ukupni kapitalist. Ukoliko više produktivnih snaga preuzima u vlastitu svojinu, utoliko više postaje ukupni kapitalist... Odnos kapitala se ne ukida, naprotiv, on se sad još više zaoštava. Ali to zaoštavanje dovodi do prekreta. Pretvaranje produktivnih snaga u državnu svojinu ne rješava sukob, ali ono skriva u sebi formalno sredstvo, ključ za rješavanje. To rješenje može se sastojati samo u tome da se stvarno prizna društvena priroda modernih produktivnih snaga, dakle da se način proizvodnje, prisvajanja i razmjene dovede u sklad s društvenim karakterom sredstava za proizvodnju. A to se može postići samo na taj način što će društvo otvoreno i bez zaobilaženja prisvojiti sredstva za proizvodnju koja su prerasla svaki drugi način primjene osim društvenog« (3, 291—93).

Preostaje da se pobliže odredi smisao tog društvenog prisvajanja:

»Prisvajanjem sredstava za proizvodnju od strane društva uklanja se robna proizvodnja (podvukao H. B.), a s njom i vladavina proizvođača nad proizvođačima. Anarhija u društvenoj proizvodnji zamjenjuje se svjesnom organizacijom« (3, 298).

Time je određen i način raspodjele:

»Kad se s današnjim produktivnim snagama bude postupalo shodno njihovoj najzad spoznatoj prirodi, onda namjesto anarhije u proizvodnji dolazi društveno i plansko reguliranje proizvodnje prema potrebama kako cjeline tako i svakog pojedinca. Onda kapitalistički način prisvajanja, u kome proizvod zarobljava najprije proizvođača, pa zatim i samog prisvajajuća, ustupa mjesto načinu prisvajanja proizvoda zasnovanom na samoj prirodi modernih

sredstava za proizvodnju: s jedne strane, direktno društveno prisvajanje proizvoda kao sredstva za održavanje i proširivanje proizvodnje, s druge strane, direktno individualno prisvajanje proizvoda kao sredstva za život« (3, 294).

Proizlazi da će biti ukinuti tržište i kategorija vrijednosti, a s njim i robna proizvodnja:

»Jedina vrijednost koju poznaje ekonomija, jeste vrijednost robe. Šta je roba? Proizvodi izrađeni u društvu više ili manje izoliranih privatnih proizvođača, dakle, prije svega privatni proizvodi« (3, 323).

Marx dijeli to mišljenje: prometna vrijednost je forma ispoljavanja proporcijalne podjele društvenog rada u sistemu privatne razmjene individualnih proizvoda rada (4). Ukoliko se želi izbjeći anarhija robnog tržišta, potrebna je direktna kontrola alokacije društvenog rada:

»U stvari, nijedan društveni oblik ne može spriječiti da one way or another raspoloživo radno vrijeme društva reguliše proizvodnju. Ali, dokle god se ovo reguliranje ne vrši putem direktne svjesne kontrole društva nad njegovim radnim vremenom — što je moguće samo pri zajedničkoj svojini — nego kretanjem cijena robe, ostaje pri onome što si Ti¹ sasvim tačno rekao već u Njemačko-francuskim godišnjacima« (18, 11).

U skladu s time je i naredni stav iz Kapitala:

»Pri društvenoj proizvodnji otpada novčani kapital. Društvo raspoređuje radnu snagu i sredstva za proizvodnju na razne poslovne grane. Što se mene tiče, mogu proizvođači dobivati papirne uputnice na koje će iz društvenih rezervi potrošnje izvlačiti neku količinu koja odgovara njihovom radnom vremenu. Te uputnice nisu novac. One ne cirkuliraju« (5a, 311).

Kad nema tržišta, nije potreban ni novac. No nužno je i moguće voditi kontrolu o proporcijama utroška društvenog radnog vremena.

»... poslije ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje, a sa zadržavanjem društvene proizvodnje, ostaje određenje vrijednosti predominantno u tom smislu, što reguliranje radnog vremena i raspodjeljivanja društvenog rada među različite grupe proizvodnje, najzad knjigovodstvo o tome, postaju važniji nego ikada« (5, 786).

¹ »Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije«, 1844. g.

Ista misao se ponavlja i u Kritici Gotskog programa:

»Unutar kolektivnog, na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju baziranog društva, proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovdje kao vrijednost tih proizvoda kao neko materijalno svojstvo koje oni posjeduju, jer sad već, suprotno onome što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni dijelovi cjelokupnog rada« (6, 15).

Zatim slijedi poznato određivanje principa raspodjele prema radu, gdje se, među ostalim, kaže:

»Prema tome, pojedini proizvođač dobiva nazad od društva — poslije odbitaka — tačno ono što mu daje... On dobiva od društva potvrdu da je dao toliko i toliko rada... i na osnovu te potvrde dobiva iz društvenih zaliha sredstva potrošnje onu količinu predmeta potrošnje na koju je utrošeno isto toliko rada« (6, 16).

Navedena razmatranja su izazvala među socijalističkim ekonomistima žestoke polemike o postojanju ili nepostojanju robne proizvodnje u socijalizmu. Te polemike, kao i Staljinovo rješenje o »preobraženom« zakonu vrijednosti, dovoljno su poznate i ja se na njima ne bih zadržavao.

Sam proces društvenog planiranja Engels ovako zamišlja:

»Čim društvo prisvoji sredstva za proizvodnju i primjenjuje ih za proizvodnju kao neposredno socijaliziranu — svačiji rad... postaje unaprijed i direktno društveni rad. Količinu društvenog rada koja se nalazi u nekom proizvodu, sad ne treba tek utvrđivati obilaznim putem; svakodnevno iskustvo direktno pokazuje koliko je rada prosječno potrebno... Ne može mu [društvu], dakle, padati na um da količine rada koje se nalaze u proizvodima, i koje su mu sad direktno i apsolutno poznate, još i dalje izražava u nekoj samo relativnoj, kolebljivoj, neadekvatnoj mjeri, ranije neizbježnoj kao nužno ispomaganje, ... a ne u njihovoj prirodnoj, adekvatnoj, apsolutnoj mjeri, u radnom vremenu (podvukao Engels)... Korisni efekti različnih upotrebnih predmeta, upoređenih međusobno i s koli-

činama rada potrebnim za njihovu izradu, konačno će određivati taj plan [proizvodnje]. Ljudi će onda sve svršavati vrlo jednostavno, bez posredovanja čuvne 'vrijednosti'« (3, 326—7).

Ovdje možemo nastaviti i jedan ranije prekinut Engelsonov stav:

»Anarhija u društvenoj proizvodnji se zamjenjuje svjesnom organizacijom. Borba za individualni opstanak prestaje. Tek time se čovjek konačno izdvaja, u izvjesnom smislu, iz životinjskog carstva, prelazi iz životinjskih uslova za opstanak u stvarno čovječanske uslove. Životni uslovi kojima su ljudi okruženi i koji su dosad vladali nad ljudima, sad dolaze pod vladavinu i kontrolu ljudi, i sad ljudi prvi put postaju svjesni, istinski gospodari prirode, i to u onoj mjeri ukoliko postaju gospodari nad vlastitim društvenim odnosima. Ljudi onda s potpunim stručnim znanjem primjenjuju zakone svog vlastitog djelovanja, koji su dotle prema njima stajali kao tuđi prirodni zakoni, njihovi gospodari, i na taj način vladaju nad tim zakonima... Tek tada će ljudi sami s punom sviješću praviti svoju historiju, tek tada će društveni uzroci koje ljudi budu stavljali u pokret, imati kao posljedicu pretežno i u sve većoj mjeri one učinke koje oni žele. To će biti skok čovječanstva iz carstva nužnosti u carstvo slobode« (3, 298).

Ovaj stav je poslužio svojevremeno sovjetskim ekonomistima za formiranje teze o planiranju kao (osnovnom) zakonu razvoja socijalističke privrede i društva.

U planiranju i provođenju plana pitanje centralizacije i decentralizacije može se tretirati i kao pitanje odnosa autoriteta i autonomije. Diskusija o tom pitanju bila je aktuelna već u Engelsonovo vrijeme, pa joj je on posvetio jedan manji članak iz koga navodimo najvažnije stavove:

»Neki su socijalisti proveli u posljednje vrijeme sistematski križarski rat protiv onog što oni zovu princip autoriteta. Oni misle da je za ovaj ili onaj čin dovoljno kazati da je autoritaran pa da bude osuđen... Autoritet, u ovom smislu o kome je ovdje riječ, znači nametanje tuđe volje našoj volji i s druge strane autoritet pretpostavlja podvrgavanje... Ispitujući ekonomske, industrijske i agrarne odnose na kojima počiva navedeno buržoasko društvo, mi nalazimo da oni imaju tendenciju da sve više zamjenjuju izoliranu akciju kombiniranom akcijom ljudi... Svuda kombinirana akcija, kompiriranje procesa koji zavise jedan od drugog, staje

na mjesto nezavisne akcije pojedinih individuuma. Ali kombinirana akcija znači organizaciju, a da li je moguća organizacija bez autoriteta?»

»Uzmimo da je socijalna revolucija svrgla kapitaliste i da autoritet radnika upravlja proizvodnjom i raspodjelom bogatstva. Uzmimo, stavlajući se potpuno na gledište antiautoritarista, da su zemlja i sredstva za rad postali kolektivno vlasništvo radnika koji ih upotrebljavaju. Da li će u tom slučaju autoritet iščeznuti ili će samo promijeniti oblik? Da vidimo.« »Uzmimo kao primjer predionicu pamuka. Prije nego što se pretvori u konce, pamuk mora proći kroz šest uzastopnih operacija... Rješavala se ta pitanja odlukom delegata koji stoji na čelu svake grane rada ili se rješavala, kad bi to bilo moguće, većinom glasova, volja pojedinaca se uvijek mora podvrgavati, a to znači da se pitanja rješavaju autoritarno... Željati uništenje autoriteta u krupnoj industriji znači željeti uništenje same industrije... Uzmimo drugi primjer — željeznicu. I tu je suradnja ogromnog broja ljudi apsolutno potrebna; ta suradnja se mora ostvariti u tačno određenim satovima, da bi se izbjegli nesretni slučajevi. I tu je prvi uvjet posla gospodujuća volja, koja rješava svako podređeno pitanje, bilo da tu volju predstavlja jedan delegat bilo komitet kome je stavljeno u dužnost da izvršava odluke većine interesenata« (8, 580—81).

Navedena razmatranja mogla bi, eventualno, poslužiti kao osnova za izvlačenje zaključaka o neophodnosti autoritarne forme organizacije poduzeća. Kao što se zna, takav zaključak je izveden i poznat je pod imenom principa jedinonačalija. A u vezi s organizacijom privrede u cjelini mogao bi se izvesti zaključak o neophodnosti centralizma. Poznato je da je i taj zaključak izveden i teorijski i praktično.

Većina navedenih stavova dobro je poznata, često je citirana i bila je predmet mnogih diskusija. Sabrani na jednom mjestu i poređani određenim redoslijedom, oni daju određenu sliku o organizaciji socijalističke planske privrede. Ta slika nije, čini se, sasvim različita od organizacije planiranja — uključivši i eksperimentiranje s nerobnom privredom — u Sovjetskom Savezu u proteklih nekoliko decenija ili s našom vlastitom vizijom planske privrede prije 1950.

Biće, međutim, korisno da se sad da i jedan izbor stavova klasika koji su ranije bili rijetko navođeni i koji osvjetljavaju jedan drugi aspekt društvenog planiranja.

Druga grupa stavova

Sta je smisao socijalizma? Nesumnjivo da je to — bar sa stanovišta jednog marksista — oslobađanje čovjeka od prirodne i društvene neumitnosti, napuštanje »carstva nužnosti«, oslobađanje dezalijenirane ličnosti i afirmiranje njenog ljudskog integriteta.

Kao 25-godišnji mladić, tada još građanski radikalni demokrat, Marx se zanosio idejom oslobađanja ljudskoga u ljudima:

»Ljudi, to bi bila duhovna bića, slobodni ljudi — republikanci. Malograđani neće da budu ni jedno ni drugo... Što oni hoće, živjeti i razmnožavati se... to hoće i životinje... Čovjekovo osjećanje vlastite vrijednosti, slobodu, trebalo bi u grudima ovih ljudi tek probuditi. Samo ovo osjećanje, koje je s Grcima nestalo iz svijeta, a s krišćanstvom se izgubilo u nebeskom plavetnilu, može iz društva stvoriti opet zajednicu ljudi za ostvarenje njihovih najviših ciljeva, tj: demokratsku državu« (9, 32).

Ista misao, u svom zreлом obliku, javlja se nekoliko godina kasnije u zajedničkom radu Marxa i Engelsa, Komunističkom manifestu.

»Na mjesto starog buržoaskog društva s njegovim klasama i klasnim suprotnostima stupa udruživanje u kome je slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve« (10, 63).

Taj, u stvari, centralni stav osnovnog programskog dokumenta suvremenog socijalizma bio je neko vrijeme kao zaboravljen. Njegovo insistiranje na razvitku ličnosti kao preduslovu razvitka društva suviše je odudaralo od autoritarnih shvaćanja socijalizma po kojima je uslovljenost upravo obrnuta. Taj stav je u programu SKJ dobio značenje koje mu pripada².

U vezi s tim očigledno je ključno pitanje odnosa prema državi. Marx primjećuje.

»Sloboda se sastoji u tome da se država iz organa koji je nadređen društvu, pretvori u organ koji mu je potpuno podređen...« (6, 24).

¹ Biti radikalniji za Marxa je značilo »zahvatiti stvar u korijenu. A korijen za čovjeka jest čovjek sam« (25, 81).

² Bilo bi interesantno analizirati koliko programa drugih socijalističkih partija, koje se smatraju marksističkim, sadrže taj stav i u kojim uslovima je taj stav ulazio i izlazio iz partijskih programa.

O državi je naročito mnogo pisao Engels. Korisno je ponoviti jedan njegov klasičan stav.

»Kad ne bude nijedne društvene klase koju treba držati u potčinjenosti, kad skupa s klasnom vladavinom i borbom za individualni opstanak, zasnovanoj na dosadašnjoj anarhiji proizvodnje, budu uklonjeni sukobi i ekscese koji otuda proističu, onda više nema tko da se plaši, onda iščezava potreba za državnom vlašću koja danas izvršava tu funkciju. Prvi akt u kome država stvarno istupa kao predstavnik cijelog društva — prisvajanje sredstava za proizvodnju u ime društva — ujedno je i njen posljednji čin kao države. Miješanje državne vlasti u društvene odnose postaje malo-pomalo suvišno i onda samo od sebe prestaje. Mjesto vladavine nad ljudima dolazi rukovanje stvarima i upravljanje procesom proizvodnje« (3, 294—5).

Ovo rezoniranje, ispravno interpretirano, predstavlja izvanredan obrazac analize. Međutim, moguće su — a istovremeno se dešavaju — interpretacije koje sadržavaju opasan non sequitur. »Prisvajanje sredstava za proizvodnju u ime društva« potencijalno eliminira »sukobe i ekscese«, ali ne i nužno. »Miješanje državne vlasti u društvene odnose« može postati suvišno, ali za to treba pored osnovnog (državno-društveno vlasništvo) stvoriti i dodatne predulove. Inače se isto tako mogu formirati novi parcijalni interesi, a državna prisila, daleko od toga da bude suvišna, biva angažirana u njihovu obranu. Mi danas znamo da to nije samo akademska mogućnost. No već su i Marx i Engels uočili opasnost od birokratskih struktura. U tom pogledu oni su izvukli važne zaključke analizirajući iskustva Pariske komune.

»Komuna je odmah u početku morala priznati da radnička klasa, došavši na vlast, ne može dalje gazdovati sa starim državnim strojem... da se mora osigurati protiv svojih vlastitih deputata i činovnika, proglašavajući da su svi oni, bez ikakvog izuzetka, smjelnjivi u svako doba« (11, 18).

Taj stav je nakon donošenja novog Ustava kod nas poznat kao princip rotacije. Nadalje, Komuna je značila decentralizaciju:

»Pariska komuna je imala, razumije se, da posluži kao uzor svim velikim industrijskim središtima Francuske. Čim bi u Parizu i u centrima drugog

reda bilo uvedeno komunalno uređenje, stara centralizirana vlast morala bi da u pokrajinama ustupi mjesto samoupravi proizvođača (podvukao H. B.)« (11, 62).

Decentralizacija ne znači partikularizam:

»Jedinstvo nacija nije imalo biti uništeno, nego, naprotiv, organizirano putem komunalnog uređenja; ovo je trebalo postati stvarnost putem uništenja one državne vlasti koja se izdavala za utjelovljenje tog jedinstva, ali je htjela da bude od nacije nezavisna i da stoji nad njom« (11, 62).

Ovakvo komunalno uređenje također se stvara u Jugoslaviji.

Na kraju treba odrediti i položaj radnika — proizvođača. U vezi s tim Engels prenosi slijedeću Marxovu tezu:

»... radnik je slobodan tek onda kad postane vlasnik svojih sredstava za proizvodnju...« (12, 351).

Napomene i komentari

Navedene dvije zbirke fragmenata stavova Marxa i Engelsa pokazuju koliko je ispravna interpretacija takvih stavova složen problem. Takva interpretacija ne zavisi samo o autoru već, vjerojatno u istoj mjeri, i o interpretatoru. Iste riječi s istim gramatičkim smislom imaju u različitim društvenim situacijama različiti smisao¹. A pogotovo to važi za izbor relevantnih stavova. Zbog toga se s izborom stavova i komentarima koji su ih pratili nije željela utvrditi neka apsolutna istina, već prije svega ocrtati dva načina rezoniranja koji, međutim, oba polaze od istih izvora. Polazeći — gramatički — od Marxa, moguće je — smisleno — doći do veoma različitih rezultata. Veoma je vjerojatno da danas Mao Ce Tung sebe iskreno smatra autentičnim interpretatorom Marxove misli, i da ga takvim smatraju i mnogi drugi. Isto tako izgleda mi vjerojatnim da su nekad Staljin i većina delegata na XVI

¹ Na primjer Engelsov rad o autoritetu, vjerojatno se ispravnije može interpretirati kao reakcija na neodgovorne napade na društvenu disciplinu, nego kao inzistiranje na autoritarnosti u odnosu na samoupravnost.

kongresu SKP (b) smatrali narednu tezu majstorskim obrascem marxističke dijalektike:

»Mi smo za izumiranje države. I mi smo zajedno s tim za jačanje diktature proletarijata koja predstavlja najmoćniju i najsnažniju vlast od svih državnih vlasti koje su dosad postojale. Što jači razvitak državne vlasti u cilju pripremanja uslova za izumiranje državne vlasti — to je marksistička formula. Da li je to »protivurječno«? Da, to je »protivurječno«. Ali ta je protivurječnost životna i ona u potpunosti održava Marxovu dijalektiku« (13, 127).

Iz ovoga ne bi trebalo izvući zaključak o nekom agnostičkom relativizmu. Naprotiv, mi možemo tvrditi da znamo da Staljinovi i Maovi stavovi nisu marxistički. Ali ne radi se o tome. Problem je u tome što su citati kao takvi nepodesno oruđe istraživanja. To posebno važi za citate iz redova Marxa koji je nesumnjivo najteži i najkompleksniji autor koji je do sada pisao na području ekonomije. A kad se radi o socijalističkoj ekonomiji, pozivanje na klasike je osim toga, uz jedan ili dva izuzetka, stvarno bespredmetno. To bi, naime, značilo — budući da su Marx i Engels odbili svako konstruiranje socijalizma — dvostruko hipotetičku tvrdnju, da znamo šta bi oni mislili o ekonomiji socijalizma da su o njoj mislili.

Međutim, svaki marksist dužan je da odredi svoj lični stav prema stavovima Marxa. To je implicirano u pojmu marksist. Pokušat ću s toga — uz ograde koje su navedene — da dam jednu interpretaciju, iako veoma grubu, fragmenata iz prethodna dva odjeljka. Dvije stvari mi se čine neosporne. Prije svega iskustvo je pokazalo da je teza o likvidaciji tržišta, robe i novca putem planiranja, bila pogrešna. Ta teza s jedne strane odražava neprevladane uticaje predmarksovskog utopijskog socijalizma, a s druge strane odražava revolucionarni optimizam koji je znatno skraćivao vremenske i institucionalne razdaljine budućnosti. A zatim, nemaju svi stavovi istu teorijsku i praktičnu važnost. U suštini socijalizam ne karakterizira postojanje ili nepostojanje robe i novca, već postojanje ili nepostojanje oslobođenog proizvođača, oslobođene ljudske ličnosti.

Također u vezi s interpretacijama karakteristične su i logičke pogreške zamjenjivanja nužnih i dovoljnih uslova. Ilustriramo to interpretacijom jednog poznatog stava iz Komunističkog manifesta:

»Komunizam ne oduzima nikome moć da prisvaja sebi društvene proizvode, on samo oduzima moć da se tim prisvajanjem sebi podjarmi tuđi rad« (10, 51).

Eksproprijacijom sredstava za proizvodnju prestaje mogućnost da se direktnim prisvajanjem eksploatira tuđi rad. Odatle se dugo vremena, a ponegdje još i sada, izvlačio zaključak da podržavljenjem sredstava za proizvodnju prestaje eksploatacija i dobiva se automatski socijalizam čija se autentičnost mjeri procentom podržavljenja. No, to je non sequitur. Bez ukidanja privatne svojine nema ukidanja eksploatacije, ali ukinuta privatna svojina još uvijek ne znači da je i eksploatacija nužno ukinuta. Eksproprijacija je nužan, ali ne i dovoljan uslov socijalizma, odumiranja države itd.

Mnogo više od ovoga što je rečeno ne bi trebalo zahtijevati. Tražiti kod Marxa gotova rješenja za socijalističku privredu bilo bi ne samo bespredmetno već — po svemu što o Marxu znamo — antimarksistički. Štaviše, ne samo socijalistički, već ni bilo kakav drugi »sistem« ne treba tražiti kod Marxa. On se sam potrudio da nas na to upozori:

»Tehow sebi dalje 'predočuje', da sam skrojio 'sistem', iako sam ja sasvim obrnuto i u Manifestu, koji je direktno bio namijenjen radnicima, odbacio sve sisteme, a na njihovo mjesto stavio 'kritično izučavanje uvjeta, toka i općih rezultata stvarnog društvenog kretanja'. A takvo 'izučavanje' niti se može za nekim ponavljati, niti se može 'skrojiti' kao 'fišeklija'« (14, 73—4).

Marx je svojim analitičkim kategorijama — u skladu sa svojim općim metodološkim pristupom — dao izrazito historijski karakter, one su bile namijenjene analizi jednog sasvim određenog društveno ekonomskog sistema i po pravilu su neprikladne za analizu fenomena nekog drugog institucionalnog sistema. Prema tome nemarksistički je mehaničko preuzimanje kategorija Kapitala i njihova upotreba u politekonomiji socijalizma. U vezi s tim Marx

je u posljednjem svom teorijskom radu pred smrt očitao bukvicu njemačkom ekonomistu Wagneru koji je pokušao da uradi upravo to:

»Po mišljenju g. Wagnera, teorija vrijednosti Marxa predstavlja 'ugaoni kamen njegovog socijalističkog sistema'. Kako ja nikada nisam izradio 'socijalistički sistem', to je samo fantazija Wagnera... i tutti quanti« (15, 456).

A nešto kasnije slijedi ismijavanje teze da je teorija vrijednosti iz Kapitala primjenjiva u socijalizmu:

»... sve se to prosto svodi... na stav da u 'socijalističkoj državi Marxa' važi njegova teorija vrijednosti izgrađena za buržoasko društvo...« (15, 476).

Međutim, i za kategorije koje imaju teorijski ispravnu primjenu uzalud ćemo kod Marxa tražiti definiciju, kako nas upozorava Engels:

»Te primjedbe (P. Fireman, 1892) počivaju na nesporazumu da Marx hoće da dade definiciju, tamo gdje izlaže, i da se kod Marxa uopće smiju tražiti gotove i jednom za svagda utvrđene definicije. A razumije se samo po sebi da su tamo gdje se stvari i njihovi uzajamni odnosi ne shvaćaju kao stalni već kao promjenljivi i misaoni odrazi njihovi, pojmovi, isto tako podložni promjeni i preobražaju; da se ne sabiju u čahure krutih definicija, nego da se izlažu u njihovom historijskom, odnosno logičnom procesu formiranja« (16, XXI).

I još jedanput Engels¹:

»No sva shvaćanja (Auffassungsweise) Marxa — nisu doktrina već metoda. On ne daje gotove dogme nego polazne tačke za daljnje istraživanje i metodu za to istraživanje.«

Na kraju od interesa je navesti i svjedočanstvo A. Bebela:

»Uzgređ budi rečeno, nitko se ne bi jače usprotivio izrazu 'marksistička teorija' negoli sam Karl Marx, da je još živ« (17, 339).

Moglo bi se postaviti pitanje: pa šta je onda ostalo od marksizma? Ostala je prije svega dijalektička metoda istraživanja. Upravo zato što su eliminirane ograniče-

¹ Pismo F. Engelsa V. Sombartu 11. marta 1895. (20, t. 39, s. 352).

nosti sistema, krutih definicija, nepromenljivih pojmova, marksistički način istraživanja je gibak, adaptabilan, uvijek savremen, dijalektičan. On se ne da naučiti memoriranjem citata i formulacija iz debelih knjiga, »ne može se za nekim ponavljati«. On se može usvojiti jedino »kri-tičkim izučavanjem uvjeta, toka i općih rezultata stvarnog društvenog kretanja«, dakle ne ponavljanjem riječi učitelja, već ponavljanjem — ako se tako u nedostatku bolje riječi može reći — njegovog djelatnog odnosa prema svijetu u kom djelamo¹. A taj odnos je u osnovi i prije svega kritičan. Ono što je dvadesetpetogodišnji mladić najavio:

»Ako konstruiranje budućnosti i završavanje za sva vremena nije naša stvar, onda je utoliko sigurnije, što treba da izvršimo u sadašnjosti. Mislimo na bezobzirnu kritiku svega postojećeg, dakako, bezobziru kako u tom smislu, da se kritika ne boji svojih rezultata, a isto tako da se ne boji sukoba s postojećim silama« (19, 38).

— to je zreo čovjek izvršio u svom životnom djelu, koje nosi drugi naslov: Kritika političke ekonomije.

Zbog toga je marksistička dijalektika neshvatljiva za dogmatičare i nipošto laka za primjenjivanje. No, ona nam pruža relativno prost i nepogrešiv kriterij za razlikovanje marksista i »marksista«. Argumentiranje citatima, sporenje oko definicija i konstruiranje sistema — to su karakteristike onih za koje je Marx svojevremeno rekao: »Ja samo znam to, da ja nisam marksist« (1, 420). Nama stoga preostaje jedino vlastito kritičko izučavanje naše, jugoslavenske stvarnosti.

¹ U kojoj je mjeri ta suštinska karakteristika marksizma nepoznata, neka ilustrira slijedeća zgodna s jedne nedavne, međunarodne naučne konferencije. Od mene se tražilo da izložim principe planiranja jugoslavenske privrede. Izlaganje je bilo orijentirano na to da pokaže kako su naša sistemski rješenja rezultat naše praktične situacije. Taj »pragmatični« »zdravorazumski« pristup Jugoslavena prisutnima se očigledno sviđao, ali je na kraju diskusije jedan američki profesor uz mnogo izvinjavanja i uvjeravanja da ne treba da odgovorim ako mi je neprijatno, postavio pitanje: »Kakve veze ima sve to s marksizmom?« Moj odgovor, da je to kod nas čisti marksizam — izazvao je buru aplauza i smijeha. Bio je shvaćen kao uspješna akademska dosjetka. A ipak je to bio najtačniji mogući odgovor.

10. SAMOUPRAVLJANJE

Jedinstvenost jugoslavenskog ekonomskog sistema

Do oko 1951. godine agencije Ujedinjenih nacija i druga međunarodna tijela koja su pripremala periodičke izvještaje o kretanju svjetske privrede ili privrede pojedinih velikih regija nisu imali poteškoća u klasificiranju jugoslavenske privrede. Jugoslavija je bila klasificirana zajedno sa Sovjetskim Savezom i drugim istočnoevropskim zemljama s planskom privredom. Kasnije, međutim, nastaju kolebanja. I na Zapadu i na Istoku jugoslavenska privreda je isključena iz »sovjetskog bloka«, odnosno »socijalističkog tabora«, ali se nije znalo kuda spada. Ponekad se klasifikacija vršila na geografskoj osnovici, pa je Jugoslavija uvrštavana u Zapadnu Evropu — pomalo arbitrarno — ili u Južnu Evropu — s nešto više prava. Međutim, često je jugoslavenska privreda tretirana kao grupa za sebe.

Ove nevolje statističkih i ekonomsko-analičkih organa međunarodnih organizacija daju nam povod da se vratimo na uvodno naznačena pitanja o tipovima savremenih privreda. Postoje dva čista tipa, privatno-kapitalistički s tzv. slobodnim tržištem, reprezentiran npr. u Sjedinjenim Državama — i centralističko-planski s državnom svojinom sredstava za proizvodnju — reprezentiran npr. u Sovjetskom Savezu. Pored toga postoje i mješoviti oblici s manje ili više naglašenom jednom ili drugom komponentom, kao što je to slučaj s »privredama blagostanja« pojedinih zemalja zapadne Evrope u kojima je jak uticaj socijaldemokratskih partija.

U koju od navedena tri tipa treba svrstati jugoslavensku privredu? Od interesa je zapaziti da je ona svrstana u svaki od ta tri tipa, već prema prilikama i prema onome koji vrši klasifikaciju. Ekstremni protagonisti privatnog vlasništva malo se kolebaju u isticanju birokratskocentralističkog karaktera jugoslavenske privrede. Njima nasuprot kineskiorijentirani ekonomisti isto se tako nimalo ne kolebaju u proglašavanju jugoslavenske privrede — kapitalističkom. Pored ovih ekstremnih grupa, čiji stavovi nisu od nekog posebnog naučnog interesa, postoji velik broj ozbiljnih ekonomista koji su skloni da jugoslavensku privredu uvrste u mješovit tip, tj. tip u

kome je došlo do određenih simbioza između privatne inicijative i državne intervencije.

Teza koju u ovom ogledu zastupamo, jeste da nijedno od tri navedena mišljenja nije naučno zasnovano. Jugoslavenska privreda očigledno nije privatno-kapitalistička, jer je ukinuto privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju. Ona isto tako nije ni centralističko-planska, jer su privredni akteri autonomni u svojim odlukama. Nadalje, a to je od ključnog značenja, ona nije ni mješovita, eklektička privreda u kojoj koegzistiraju privatno¹ i državno vlasništvo, jer su i kapitalističko privatno vlasništvo i državno vlasništvo likvidirani (shvaćeno kao proces koji je toliko napredovao da je postao ireverzibilan). Jugoslavenski privredni sistem nije eklektičan, već monističan, on se zasniva na svega jednom fundamentalnom principu: društvenom vlasništvu, i odatle njegova jedinstvenost. To je tip privrede koju bismo bliže mogli odrediti kao asocijativni socijalizam.

U tom kontekstu sada preostaje da se ispitaju međudnosi samoupravnosti, centralizma i planiranja.

Horizontalna decentralizacija

Privredne veze su horizontalne — na određenoj teritoriji bez obzira na raznolikost privrednih djelatnosti — i vertikalne — po privrednim djelatnostima bez obzira na teritoriju. Teorijski su sad moguće četiri kombinacije u organizaciji privrede (i društva): (1) horizontalna i vertikalna decentralizacija, (2) horizontalna decentralizacija i vertikalna centralizacija, (3) horizontalna centralizacija i vertikalna decentralizacija i (4) horizontalna i vertikalna centralizacija.

¹ Poljoprivreda i zanatstvo imaju jedan sasvim specifičan položaj koji je i teorijski nedovoljno istražen i praktički nedovoljno efikasno riješen. Odatle naše stalne poteškoće u te dvije privredne oblasti. U analizi karaktera društvene organizacije rada u te dvije oblasti trebalo bi simultano voditi računa o dvije činjenice: a) da proces podruštvljenja još nije završen i b) da lični rad s vlastitim sredstvima proizvodnje nije kapitalistički organizirani rad i stoga u načelu ne predstavlja stran element u socijalističkoj privredi zasnovanoj na društvenoj svojini. Može se, vjerojatno, bez pretjeranog pojednostavljenja reći da dok državna svojina predstavlja negaciju svakog oblika privatne svojine, društvena svojina negira samo kapitalističku privatnu svojinu.

Prvo rješenje odgovara privredi slobodne konkurencije s jakim kantonalnim elementima kao što je to npr. slučaj u Švicarskoj. Do kraja provedeno drugo rješenje u praksi nije mnogo vjerojatno. Ono bi značilo nacionalizirane privredne grane uz lokalnu autonomiju. Treće rješenje pretpostavlja centralistički organiziranu državu uz slobodnu konkurenciju privrednih jedinica što u ekstremnom obliku u praksi također nije mnogo vjerojatno. Četvrto rješenje odgovara centralističkom planiranju na bazi državne svojine. Ono na šta ova sistematika upućuje jeste da vertikalna organizacija predodređuje horizontalnu i time cjelokupnu privrednu (i društvenu) organizaciju. Autonomne privredne jedinice preduslov su za teritorijalnu autonomiju i ukidanje autonomije privrednih aktera najvjerojatnije vodi ka birokratskom centralizmu generalno. Ova analiza, pretpostavljam, samo je primjena općije marksističke analize prema kojoj način proizvodnje određuje odnose u proizvodnji, a ovi sve ostale odnose.

U predsocijalističkoj epohi horizontalna je organizacija bila pretežno politička, a vertikalna pretežno privredna. U socijalističkom društvu, iako akcenti vjerojatno i dalje ostaju, prožimanje političkih i ekonomskih momenata neuporedivo je veće — što je put identifikacije i tako ukidanje političkog i ekonomskog. Jugoslavensko rješenje, kao i švicarsko, pripada prvoj od navedenih kategorija. No, među njima postoji velika razlika koja se u ovom kontekstu svodi na to što jugoslavenska komuna ima znatno veće ekonomske ingerencije nego švicarski kanton i što, s druge strane, jugoslavenski proizvođači imaju znatno veće direktne političke ingerencije (privredno vijeće) nego upravljači¹ švicarskih privrednih organizacija.

Uz navedene ograde, horizontalna decentralizacija poznat je historijski fenomen i stoga u ovom kontekstu nije potrebno da se na njoj dalje zadržavamo. Vertikalna decentralizacija u smislu autonomije privrednih jedinica, produkt je liberalnog kapitalizma. Međutim, oblik koji nas interesira — samoupravljanje proizvođača — produkt je tek asocijativnog socijalizma i zahtijeva da se o njemu nešto više kaže.

¹ Upravljači — dakle vlasnici, menadžeri — ne radnici; ne postoji odgovarajući analogon jugoslavenskoj društvenoj situaciji.

Vertikalna decentralizacija

Vjerojatno neću pogriješiti ako konstatiram činjenicu da su marksisti sve do nedavno bili vertikalni centralisti. Postavlja se pitanje: zašto? Uz ono što je u uvodu rečeno, kao plauzibilno, nameće se slijedeće objašnjenje.

U borbi za vlast odlučujuću ulogu igra efikasno organizirana radnička partija. Stoga su marksisti oduvijek insistirali na organiziranju radničke klase u klasu svjesnu svojih interesa, na organiziranju političke partije te klase, a svako teritorijaliziranje radničkih interesa razvijanjem elemenata samoupravljanja u privrednim jedinicama u okviru kapitalističkog sistema nužno je vodilo do slabljenja klasne solidarnosti i tako smanjivanju udarne snage klasne partije¹. U tom smislu marksisti su vodili borbu s anarhistima i sindikalistima dok je još Marx bio živ i neposredno poslije njegove smrti. Ispravnost tih stavova bila je historijski nesumnjivo potvrđena uspješnim proleterskim revolucijama u prvoj polovini ovog stoljeća. Međutim, baš ti uspjesi doveli su do intelektualne inercije, te je ono što je bilo pravilno u kapitalističkoj situaciji mehanički i automatski preneseno i u socijalističku situaciju. Sve doskora mnogi marksisti — jednako kao i mnogi nemarksisti² — smatrali su radničke savjete anarho-sindikalističkim pojavama protiv kojih se treba oštro boriti.

Na shvaćanja kasnijih generacija marksista prirodno su velik uticaj svojim stavovima izvršili Marx i Engels. Njihov osnovni interes bio je u analizi političkih preduslova uspješne proleterske revolucije. Kad je prva revolucija — Pariska komuna — bila izvršena 1871. g., Marksovu pažnju su prije svega privukli prvi politički akti Pariske komune. U tom kontekstu on je izvanredno istakao značenje horizontalne decentralizacije stavovima koji su ranije bili citirani. Marksovoj pažnji nije izmaklo ni formiranje radničkih savjeta u Parizu (11, ss 65 i 70), on nije učinio pogrešku suvremenih marksista da ih osudi, ali im on ni tada ni kasnije nije pridao neku naročitu

¹ Slična se analiza može izvesti i za sindikate.

² Npr. pojedini rukovodioci britanskih sindikata.

važnosti¹. U smislu naše sistematike iz prethodnog odjeljka, Marx je čini se naginjao drugom rješenju, horizontalnoj decentralizaciji i vertikalnoj centralizaciji. Odatle pa do dvostruke centralizacije četvrtog rješenja kod nedovoljno kritičkih sljedbenika nije bio velik korak.

Ovdje valja uočiti jednu važnu uzročnu usmjerenost koja će nam omogućiti da odgovorimo na neka pitanja koja će se postaviti u kasnijoj analizi. Do radničkog samoupravljanja nije došlo radi toga da bi se omogućila vertikalna decentralizacija. Obrnuto, decentralizacija je bila nužan uslov za istinsko radničko samoupravljanje.

Radničko samoupravljanje je napadano i iz radničkih redova sa dviju različitih pozicija: a) kao utopijsko i praktički nemoguće i b) kao štetno za radnički pokret. Ovaj potonji prigovor otpada kao non sequitur; kao što smo vidjeli nesvjesno se — i, naravno, sasvim neopravdano — pretpostavlja da ono što je štetno u kapitalističkoj situaciji, mora biti štetno i u socijalističkoj. Na prvi prigovor se još prije nekih desetak godina odgovor mogao dobiti samo teorijski. Odonda nam je jugoslavensko iskustvo pružilo nepobitan historijski dokaz: radničko samoupravljanje je ne samo praktički moguće, jer ono u Jugoslaviji funkcioniše već jedan i po decenij — već je i ekonomski efikasno — jer otkad je uspostavljeno, jugoslavenska privreda postiže najvišu na svijetu stopu rasta. (21)

Međutim, iako je u svojoj potpunosti prvi put u historiji realizirano u Jugoslaviji, radničko samoupravljanje nije jugoslavenski specificum. Ako je jedan privredni ili društveni fenomen praktički moguć, ako prolazi test ekonomske efikasnosti i ako se mogu utvrditi historijske tendencije za njegovu realizaciju, onda je on s marksističkog stanovišta ne samo moguć već i nužan. U tom pogledu geneza radničkog samoupravljanja kao društvenog fenomena predstavlja, mogli bismo reći, klasičan slučaj. Ta se geneza odvijala u četiri faze, kako je to obrađeno u poglavlju 5.

¹ No ne treba previdjeti ni ovu Engelsovu interpretaciju iz uvoda Građanskom ratu u Francuskoj: »...da je najvažniji dekret Komune naredivao organizaciju krupne industrije i čak manufakture, organizaciju koja bi se zasnivala ne samo na udruženjima radnika u svakoj pojedinoj tvornici nego je imala da ujedini sva ta udruženja u jedan veliki savez; ukratko takvu organizaciju koja, kao što Marx u Građanskom ratu sasvim tačno kaže, mora najzad dovesti do komunizma...« (11, 17).

O autoritetu

Diskusije o autonomiji i decentralizaciji postavljaju i danas, kao i u Engelsovo vrijeme, u prvi plan problem autoriteta. To je veoma složen problem koji znatno prevazilazi ekonomsku analizu, međutim, zbog njegove važnosti ga ne možemo preskočiti. Ograničit ćemo se stoga, na indikacije osnovnih karakteristika tog problema.

Bez autoriteta nema efikasne organizacije, bez organizacije nema efikasnog privređivanja. Često se, međutim, griješi pretpostavljajući da je autoritet — autoritet, tj. da postoji samo jedna vrsta autoriteta. To je veoma ozbiljna pogreška koja dovodi do potpuno naopakih zaključaka u pogledu nužnih osobina društvene i ekonomske organizacije. Smatram da je potrebno razlikovati bar četiri vrste autoriteta¹.

Kriterij za razlikovanje prvih dviju vrsta autoriteta jest prisustvo ili odsustvo vrednovanja. U demokratski orijentiranom društvu u Marksovom smislu, dakle u društvu koje predstavlja asocijaciju slobodnih i razvijenih ličnosti, ne postoji osnova da se vrednovanjima nekih pojedinaca ili grupa pridaje veća važnost nego vrednovanjima drugih pojedinaca (ili grupa). Prema tome, u socijalističkom društvu u pogledu vrednovanja svaki pojedinac »ima samo jedan glas«. Međutim, postoje društvene funkcije u kojima nema vrednovanja (ili bar ona nisu dominantna). Kada smo bolesni i odemo do liječnika, a on nam prepíše određeni lijek, u normalnom slučaju nećemo osporavati njegovu odluku. U ovome slučaju demokratsko pravilo je bespredmetno i mi se bez pogovora pokoravamo stručnom autoritetu. Slično ćemo se ponašati u školi, na sportskom treningu, u automobilskom servisu itd. U razvijenoj privredi razvijena je i podjela rada, odnosno profesionalna specijalizacija i ona se s privrednim razvojem i dalje proširuje. Stoga stručni autoritet igra sve veću ulogu.

Ovo razmatranje direktno je relevantno za analizu funkcioniranja institucije radničkog samoupravljanja. Najčešća kritika ove institucije tvrdi da je »autoritet« rukovodstva doveden u pitanje i da to smanjuje efikas-

¹ Moguće je i drugačije raščlanjavanje pojma »autoritet«. Tako npr. Erich Fromm za potrebe svoje analize razlikuje racionalni i iracionalni, te otvoreni i anonimni autoritet (22, 108—12).

nost poslovanja. Doista, »autoritet« je doveden u pitanje, ali koji? Ne stručni autoritet, već autoritarne odluke u području vrednovanja: samovoljno primanje, otpuštanje i premještanje s posla i uopće samovoljnost u pogledu personalnih odnosa; visina i odnosi platnih stavova; rizici ključnih odluka u orijentaciji poduzeća i sl. Ako se autoritarnost, dakle, samovoljnost u toj oblasti eliminira, to može samo doprinijeti kompaktnosti kolektiva i tako efikasnosti gazdovanja.

Ono što u praksi čini poteškoće jeste nepostojanje oštre granice između stručnih odluka i demokratskih odluka, područja stručnog i demokratskog autoriteta. Postoji jedna zona u kojoj se ta dva autoriteta i ta dva tipa odluka isprepliću. Međutim, to nije neka poteškoća koja je specifična samo za taj slučaj. Nigdje u privredi i društvu ne postoje oštre granice i o tome treba voditi računa da bi se izbjegla zbrka koja proističe iz identifikacije te međuzone i cijelog područja.

Kriterij za razlikovanje drugih dviju vrsta autoriteta jeste prisustvo ili odsustvo državne prisile. To nas vodi diskretno u analizu problema države, što je sasvim van okvira ovog pogleda. Za naše svrhe dovoljno je da utvrdimo da postoji politički autoritet zasnovan na prisili (u uobičajenom smislu riječi) i društveni autoritet zasnovan na »društvenom pritisku«, uvažavanje ili prijekor, afirmacija ili bojkot i sl. — tj. na potencijalnim sankcijama koje proističu iz života u društvenoj zajednici. Notorna je činjenica da je u klasnim i uopće heterogenim društvima politički autoritet jači, a ponekad i pored svog naduvavanja ne može spriječiti društvene eksplozije. U homogenim društvima raste značenje društvenog autoriteta.¹

Ovo, drugo, razlikovanje tipova autoriteta direktno je relevantno za problem centralizacije i decentralizacije. Jedna nacionalizirana privredna grana kojom rukovodi država može formalno biti organizirana na isti način kao i u sistemu radničkog samoupravljanja. Centralizam tamo

¹ To ne treba brkati s društvenim konformizmom koji predstavlja sasvim različitu pojavu. Idealno socijalističko društvo je zajednica nekonzformističkih ličnosti koje usklađuju svoje odnose na bazi društvenog autoriteta. Od interesa je uočiti da se konformizam — za koji tako efektno Erich Fromm pokazuje da predstavlja krajnje otuđenje ličnosti (22, 158 i dalje) — ponekad reklamira kao model socijalističkih odnosa; ne valja »štrčati«.

— centralizam ovdje. Pa ipak postoji suštinska razlika. U prvom slučaju se radi o političkom autoritetu koji naređuje; u drugom o društvenom autoritetu kome se radni kolektivi dobrovoljno podvrgavaju shvatajući svoj ekonomski i društveni interes.

Time nas analiza dovodi do pitanja poduzetništva i njegove uloge u privredi jugoslavenskog tipa, odnosno šire, u asocijativnom socijalizmu.

11. KOLEKTIV KAO PODUZETNIK

U privredi koja se sastoji od samoupravnih tijela, izvršavanje upravnih funkcija nije stvar neke posebne klase individuumu, već je to stvar kolektiviteta članova privrednih organizacija, koje ćemo nazivati *radnim kolektivima*. Društvena vrednovanja i snošenje rizika (također jedan aspekt vrednovanja) izričite su funkcije kolektiva. Nadziranje je dvosmjerni proces u kom sudjeluje svaki član kolektiva. Preostala funkcija, koordinacija, čisto je tehnička i kao takva je prepuštena tehničkim ekspertima koji su i sami članovi kolektiva. Na taj način dolazimo do prvog važnog zaključka: *Kolektiv se kvalificira za izvršavanje poduzetničke funkcije*.¹

Koordinativna aktivnost nije *po sebi* čisto tehnička aktivnost, drugim riječima, ona nije nezavisna od društvenih odnosa. Kad je nadziranje jednosmjerni proces, tj. kad se radi o birokratskom nadziranju, efikasnost koordinacije opada. A jasno je da su promjene u efikasnosti od ogromnog značaja za ekonomsku teoriju. Možemo dakle zastati za trenutak da se malo pobliže upoznamo s problemom.

Efikasnost koordinacije svodi se na problem centralizacija nasuprot decentralizacija. Birokratska vlast zahti-

¹ Taj zaključak može se ilustrirati statističkom snimkom kolektiva-poduzetnika u akciji u posebnim jugoslavenskim uvjetima u 1956. godini. U toj su godini dnevni redovi sastanaka radničkih savjeta sadržavali karakteristične stavke u slijedećim proporcijama: planovi proizvodnje i investicija, troškovi proizvodnje i prodaje, izvještaji upravnog odbora, slobodna upotreba fondova — 40%; radni odnosi, disciplina, privredni kriminal — 19%; tarifni stavovi, norme i proizvodnost rada, raspodjela dobiti — 17%; socijalna pitanja i kadrovi — 13%; razno — 11% (67, 11). U 1956. prosječna neto dobit realizirana i podijeljena među članove kolektiva iznosila je oko 10% standardnog platnog fonda (prema podacima iz *Statistički godišnjak FNRI 1958*, ss. 105 i 106).

jeva striktnu centralizaciju. A to znači — kako je to von Hayek znao spretno upotrijebiti u svom plediranju za slobodno kapitalističko tržište — da se postojeći i potencijalni resursi rasipaju uslijed proste nužde da se kondenzira poznavanje činjenica. Jer postoji vrsta znanja »koje po svojoj prirodi ne može ući u statistiku i zbog toga se ne može predati centralnoj vlasti u statističkoj formi. Do statističkih podataka, koje bi takva centralna vlast morala upotrijebiti, moralo bi se doći upravo apstrahirajući manje razlike između stvari, grupiranjem, kao da se radi o resursima iste vrste, stavaka koje se razlikuju u pogledu lokacije, kvalitete i drugih pojedivosti na način koji može biti od velikog značenja za neku specifičnu odluku« (26, 524). Da bi se osigurala najbolja upotreba resursa poznatih ma kom članu društva, von Hayek predlaže da se dozvoli funkcioniranje mehanizma cijena. I nema sumnje da u izvjesnom pogledu tržište pruža mnogo efikasniji komunikacioni mehanizam nego što je to administrativna hijerarhija. No to je samo jedan aspekt problema; ostala dva jesu: koordinacija tržišnih izbora — jer do njih dolazi u vremenu i prostoru — i komunikacija ispod nivoa poduzeća. Da bismo efikasno riješili problem koordinacije, moramo ga riješiti u njegovoj ukupnosti.

Ukoliko ostale stvari ostaju nepromijenjene, nezavisnost u donošenju odluka povećava efikasnost. Tada to ne znači cijepanje i razbijanje organizacije i prema tome neekonomičnu i anarhičnu usitnjenost. Ono naprotiv znači maksimalnu ekonomičnost u radu prepuštanjem neposredne inicijative i neposredne odgovornosti neposrednim izvršiocima, radnicima i nižim rukovodiocima na nivou poduzeća, kolektivima na nivou narodne privrede. Administrativna kontrola i rukovođenje ne može brzo i uspješno reagirati na promjene i probleme koji niču u neposrednom radu, a ta sporost i grubo globalno reagiranje uzrokom su velikih gubitaka. Unutar poduzeća hijerarhijski odnosi djeluju deprimirajuće na individualne izvršioce, kočje inicijativu, potkapaju radni elan, stvaraju otpor, ukratko, smanjuju radnu efikasnost¹. Zbog

¹ Na tom su polju empirička istraživanja tek započeta. Dosada izvršene studije pokazuju da je proizvodnost rada vjerojatno značajno niža u uobičajenim uvjetima autokratskog poslovnog rukovođenja nego što je to u potencijalnim uvjetima u kojima radnici imaju mogućnost da

toga inicijativu i odgovornost treba prepustiti ljudima koji su u neposrednom dodiru sa zadatkom koji treba izvršiti. Razna društvena uređenja omogućavala su zadovoljenje tog zahtjeva u različitim stepenima. A sistem radničkog samoupravljanja u tom pogledu sigurno nadmašuje bilo koju drugu postojeću alternativu. Upoređena s privatnim kapitalizmom državno-kapitalistička organizacija pokazala se znatno efikasnijom, mjerena stopom rasta proizvodnje, jer se mogla poslužiti planiranjem na nacionalnom nivou. Upoređena s državnim kapitalizmom socijalistička organizacija bit će efikasnija, jer je nakon uklanjanja klasnih antagonizama u stanju da bolje koristi postojeće znanje, kao i intelektualnu i emocionalnu energiju članova društvene zajednice.

Iako autonoman u velikom stepenu kolektiv, naravno, ne može biti *potpuno* autonoman. Kad se radi o vrednovanjima koja bitno utječu na interese nekih drugih kolektiva jedno više predstavničko tijelo mora donijeti odluke. To je veoma ozbiljan i malo istraživan problem,

sudjeluju u donošenju odluka koje se tiču njihovog rada. Nacionalni institut za industrijsku psihologiju (N. I. I. P.) referira o jednom američkom eksperimentu u nekoj tekstilnoj tvornici gdje je diferencijalna proizvodnost u tom pogledu bila 54—61 (uobičajeni način rukovođenja) prema kasnije postignutih 76—86 jedinica (sudjelovanje radnika) (27, 217). U drugom američkom eksperimentu u nekom konfekcijskom pogonu Coch i French su utvrdili odnosne proizvodnosti s otprilike 50 prema otprilike 70 jedinica, dok je »fluktuacija i agresivnost bila inverzno proporcionalna stepenu sudjelovanja« (28, 524). Treba spomenuti i pionirske radove, koji osim toga imaju i općije značenje, K. Lewina i drugova o razlikama između »autokratskog«, »demokratskog« i »laissez-faire« rukovođenja (29; rezimirano, uključiv i dalje istraživanje, u 30) i K. Lewina o efektima grupne odluke (31). Može se također podsjetiti i na poznate Hawthorne eksperimente. Opće značenje tih eksperimenata dobro je rezimirao R. Bendix: »Kontrolirano promatranje malih radnih grupa kroz niz godina pokazalo je da je povećana proizvodnja u cjelini vjerojatno više vezana za moral grupe nego za bilo koju drugu varijablu (kao što su različito postavljene radne stanke, doručak, veća plaća, varijacije u rasvjeti, temperaturi itd.) koja je bila ispitivana. Moral je opet bio vezan za poboljšani nadzor, za prestižnu poziciju svakog člana ispitivane grupe i za povećanu pažnju koja se pridavala individualnim problemima, mišljenjima i prijedlozima« (32, 78).

¹ Gornji je odjeljak većim dijelom reproduciran iz jedne studije o sovjetskoj, američkoj i jugoslavenskoj organizaciji naftnog poduzeća koju sam 1952. radio za jedno naše veliko naftno poduzeće (33, 22). Kasnije sam iste teze provjeravao analizom slabosti centralizacije u jugoslavenskoj privredi. U poslijeratnoj jugoslavenskoj ekonomskoj organizaciji mogu se razlikovati dva odjelita perioda — prvi, administrativni, jest period koga karakterizira striktna centralizacija i koji se završava u 1951; u drugom, koji traje otada, razvilo se »slobodno tržište« i radničko upravljanje — koji predstavljaju gotovo laboratorijske uvjete za testiranje zaključaka do kojih smo gore došli. Na žalost, do sada nije izrađena nijedna studija za privredu kao cjelinu. Vidi također

no mi ga ovdje ne možemo razmatrati. U stvarima koje nas prvenstveno zanimaju zavisnost kolektiva prema gore bit će uglavnom tehničke prirode. Idealno bi bilo da se odvoje regulativne od operativnih funkcija pa da se prve ostave predstavničkim organima dok bi se drugima bavili radni kolektivi i njihovom udruženja. Na taj bi način vrhovna koordinacija, uključiv Društveni plan zajedno s instrumentima za njegovo izvršavanje, bila ostavljena Skupštini¹. Treba, međutim, naglasiti da će se koordinacija djelomično morati vršiti i na licu mjesta pomoću specijaliziranog državnog aparata, u kom slučaju regulativne funkcije postepeno prelaze u operativne. To uplitanje državnog aparata može biti veoma naglašeno u prvim danima novog sistema. No s odvijanjem procesa normalizacije i institucionalizacije ono se može postepeno reducirati uglavnom na rutinske aktivnosti. Banke igraju posebnu ulogu u toj sveopćoj koordinaciji time što kombiniraju uobičajene poslovne kriterije s intencijama Društvenog plana. Konačno, planski organi snabdjevaju poduzeća relevantnim podacima koji pružaju elemente za formiranje njihove ekonomske politike. Poduzeća izvještavaju o svojim vlastitim važnim odlukama, što omogućava planskim organima pripremanje nove garniture podataka za sve kojih se to tiče. Društveni plan, banke i raspoloživost informacija predstavljaju efikasni koordinativni mehanizam koji omogućava da privreda glatko funkcionira bez centralnog upravljanja. Krajnji efekat svega toga jest da su rizici i neizvjesnosti mini-

kraći rad R. Bičanića (34). Ja sam potanko ispitivao samo jednu industriju (naftnu). Ovdje navodim podatke o proizvodnosti rada.

Centralizacija upravljanja uglavnom je započeta 1947, dostigla je vrhunac u 1950. i, u vezi s uspostavljanjem radničkih savjeta, bila je bitno smanjena od 1952. dalje. S takvom općom pozadinom proizvodnost rada u naftnoj industriji (proizvodnja i bušenje) kretala se ovako: 1941 — 100, 1946 — 74, 1947 — 96, 1948 — 63, 1949 — 70, 1950 — 59, 1951 — 78, 1952 — 111, 1953 — 163 (35, Pregled 9). Iako te cifre ni u kom slučaju ne reprezentiraju cijelu privredu — iz niza razloga naftna je industrija znatno osjetljivija nego ostale industrije, a formula koju sam konstruirao za mjerenje proizvodnosti rada nije mogla sasvim eliminirati utjecaj prirodnih uvjeta — one ipak ocrtavaju impresivni trend.

¹ Sličnu misao izrazili su Clegg i Chester kad su razmatrali budućnost britanske nacionalizacije: »Parlament treba da odluči koje funkcije mogu i treba da budu izvršavane na području širem od individualnog poduzeća i da učini odgovornim samo za te funkcije regionalne i nacionalne vlasti« (36, 200). Autori ističu da »... budućnost nacionalizacije ovisi o otkrivanju i upotrebi sredstava koja će nacionalno vlasništvo i nacionalno planiranje učiniti kompatibilnim s detaljnim vođenjem poslova na licu mjesta« (36, 211).

mirani i da se zbog toga poduzetnička funkcija pojavljuje u sasvim novom svjetlu.

U ostvarivanju ekonomskih planova glavni se zadatak planskih organa sastoji u očuvanju normalnih tržišnih odnosa. Ukoliko se fluktuacije cijena mogu izbjeći, bit će također izbjegnuti konjunkturni dobiti i nezasluzeni gubici (u tome, dakako, vanjska trgovina predstavlja težak problem). A u onoj mjeri u kojoj je postignuta stabilnost, *dobici i gubici poduzeća ovise o proizvodnim doprinosima njihovih kolektiva*.

Slijedeće pitanje odnosi se na raspodjelu dohotka. Ne postoji nikakva nužnost da čitav iznos dobiti koju ostvari neki kolektiv ujedno njemu i pripadne. Dio dobiti koji treba podijeliti članovima kolektiva, funkcija je stimuliranja koji on pruža. U općem slučaju želimo maksimirati »ponudu poduzetništva« i to postizavamo institucionaliziranjem određene skale raspodjele koja je univerzalno prihvaćena kao »pravedna«. Tako se bruto dobit cijepa u dva dijela: neto dobit koja se kao nagrada članovima kolektiva upotrebljava za stimuliranje ponude proizvodnog faktora »poduzetništvo« i ostatak, ako ga ima, koji po svojoj prirodi predstavlja rentu i kao takav treba da bude apsorbiran porezom. Kad govorimo o dobiti kao cijeni za poduzetničke usluge mi ćemo, dakle, implicirati neto dobit, tj. onaj dio dobiti koji ostaje na slobodnom raspolaganju kolektivu.

Negativna dobit, ili gubitak, zahtijeva slični postupak. Unutar određenog intervala ona će se smatrati kao tržišna kazna za propust davanja prosječne količine »poduzetništva«. U tom smislu — i tretirajući apsolutni gubitak samo kao specijalni slučaj potpuno općeg oportunitetnog gubitka — poduzetnička funkcija kolektiva uključuje snošenje rizika kao jednu od svojih komponenti, što donekle podsjeća na Knighta. Međutim, reduciranje platnog fonda ispod određenog nivoa smatrat će se društveno nedopustivim. Tada će država — ili komuna — morati da intervenira i slično kao što je prije porezom odnijela super-dobit sada će subvencionirati super-gubitak. Može se također dogoditi da neki pothvat nije ispaio rentabilan, a da kolektiv nije za to bio subjektivno odgovoran, i bit će zato potrebna ili permanentna subvencija ili čak i likvidacija. U svim tim slučajevima rizik snosi vlasnik kapitala, tj. društvena zajednica, što odražava Schumpe-

terov slučaj u kom je snošenje rizika bilo isključeno iz poduzetničke funkcije.

Dolazimo tako do našeg drugog i konačnog zaključka. *Kolektiv-poduzetnik stalno je aktivan u procesu tehnoloških, komercijalnih i organizacionih poboljšavanja*, tj. ponaša se u suštini kao inovator. Ponuda inovacija automatski je regulirana sistemom materijalnih nagrada i kazna. Omogućavajući ljudima da slijede svoje materijalne interese, ta institucija snažno motivira — iako, naravno, to nije *jedina* motivacija koja djeluje u istom smjeru — da se stalno povećava efikasnost koja rezultira u većoj proizvodnji koja opet povećava blagostanje zajednice uopće. Analitički ta institucija uspostavlja poseban faktor proizvodnje, čija je cijena dobit.

12. CENTRALIZAM

Promašena polemika o centralizmu

Centralizam, kao i sve riječi koje se mnogo upotrebljavaju, ima višestruko značenje što dovodi do zbrke u diskusiji. Pored toga taj termin ima i jaku emocionalnu konotaciju, što zbrku još više povećava. Danas je moderno biti decentralist, kao što je nekada bilo moderno biti centralist. Za to, kao što ćemo vidjeti, ima objektivnih opravdanja. Međutim, kao što nekada nije svaki centralizam bio pozitivan, a decentralizam negativan, tako ni danas svaki decentralizam nije odraz naprednog stava, a svaki centralizam odraz birokratske reakcije. Naivna shvaćanja o privrednoj decentralizaciji na način liberalnog kapitalizma sredine prošlog vijeka — kod čega, naravno, protagonisti tih shvaćanja nisu svjesni tog doktrinarnog identiteta — jednako su ekonomski deplasirana i politički štetna kao i isticanje centralističkih rješenja staljinističkog perioda.

Veoma često se argumentacija u korist ekonomskog centralizma zasniva na ovom rezoniranju. Djelatnost mnogobrojnih privrednih jedinica treba uskladiti. Za to je potreban centralni plan, a za njegovo provođenje centralni organ vlasti, tj. država. Decentralizacija onemogućava nerazvijenim krajevima zemlje sustizanje; štaviše,

ona pospješuje otvaranje jaza između razvijenih i nerazvijenih područja. Decentralizirane odluke autonomnih privrednih aktera dovode do rasipanja društvenih sredstava. Dokaz: nekorištenje kapaciteta, dupliranje investicija u nekim oblastima i nedovoljne investicije u drugim. Veoma čest odgovor na ovu argumentaciju jeste da privredne organizacije same znaju šta je za njih najkorisnije i da će one stoga svoja sredstva najrentabilnije iskoristiti. Zbog toga treba izbjegavati plansko usmjerenje, jer plan može da bude pogrešan, a sredstva treba maksimalno decentralizirati da bi se spriječile pogrešne centralne intervencije. Rasipanje društvenih sredstava je u doba centralizacije bilo znatno veće. Dokaz: političke fabrike, niska produktivnost rada, neekonomske investicije.

Objekti argumentacije sadržavaju po zrno istine kao i tačne navode što se tiče statističkih mjerljivih pojava. No one su isto tako pune dvosmislenog upotrebljavanja termina i prostih non sequitura. Da navedemo samo neke. U centralističkoj argumentaciji tačno je da postoji potreba koordiniranja privredne aktivnosti i da je nužan centralni, tj. opći društveni plan. Ali iz toga ne slijedi da je taj plan obavezan (u smislu administrativne obaveznosti) niti da ga treba provoditi država. Očigledno je da postoji potreba za autoritetom, ali iz toga ne slijedi da to treba da bude isključivo politički autoritet. Tačno je da nekontrolirana tržišna privreda rađa tendenciju polariziranja razvijenih i nerazvijenih područja. No zašto bismo taj proces ostavili bez kontrole kad su poznati efikasni i sa decentralizacijom potpuno kompatibilni instrumenti za njegovo reguliranje? Tačno je da je u procesu decentralizacije kod nas dolazilo i dolazi do rasipanja društvenih sredstava, ali to nije rezultat decentralizacije kao takve, već a) loše provedene decentralizacije i b) neizbježnih neusklađenosti u prelasku iz jednog organizacionog režima u drugi.

U decentralističkoj argumentaciji tačno je da su privredni subjekti motivirani na najefikasnije gazdovanje kad rade vlastitim sredstvima. Ali iz toga ne slijedi da je maksimalna rentabilnost pojedinačnog poduzeća ujedno i maksimalna društvena rentabilnost. Razlike mogu biti veoma velike. Tačno je da društveni plan ne

može biti obavezan za poduzeće i država ne može administrativnim mjerama derogirati autonomiju radnog kolektiva, jer bi to bio kraj radničkog samoupravljanja. Ali iz toga ne slijedi da ne treba insistirati na tome da se ciljevi društvenog plana postižu i da se to osigurava ekonomskim (dakle ne administrativnim) usmjeravanjem. Veoma je vjerojatno da bi društveni plan detaljiziran do poduzeća bio pogrešan, ali odatle ne slijedi da bi zbroj autonomnih planova poduzeća predstavljao najbolje rješenje za privredu u cjelini. Naprotiv, sigurno je da je društveni plan na razini narodne privrede bolji od ma čega što može da sagleda pojedinačno poduzeće.

Centralističko-decentralistička polemika bila je naročito živa kod nas u periodu 1961—1963. Bilo je to vrijeme priprema za donošenje novog ustava, kad su vršene značajne reforme u pravcu daljnje decentralizacije i demokratizacije našeg privrednog i društvenog života. I upravo u tom periodu došlo je do naglog usporenja tempa privrednog razvoja. Psihološki je razumljivo da je ta koincidencija navela izvjestan broj ekonomista na još jedan non sequitur: budući da je nakon decentralizacionih reformi došlo do usporavanja rasta, to decentralizacija koči privredni razvoj. Srećom takvi zaključci nisu utjecali na mijenjanje kursa unutrašnje politike zemlje. Analiza mehanizma usporavanja u 1961—1962. u tzv. Žutoj knjizi (23) sredinom 1962. g. i zagrebačkom savjetovanju ekonomista u januaru 1963. godine pokazala je da je do usporavanja rasta došlo prvenstveno iz ovih razloga: a) prethodni period razvitka ostavio je u nasljeđe izvjesne disproporcije koje su oslabile privrednu strukturu (zaostajanje izvoza, poljoprivrede i teške industrije), b) u takvoj situaciji izvedeno je nekoliko radikalnih privrednih reformi (u oblasti raspodjele dohotka, te kreditnog, bankarskog i vanjsko trgovinskog sistema); c) svaka bi od tih reformi zasebno predstavljala značajno dodatno opterećenje privredne mašine, a pogotovo je to važno u situaciji njihovog simultanog provođenja, negativni efekti bili su potencirani nedovoljnom stručnom i organizacionom pripremom reformi, d) zavladao je opća privredna nestabilnost i neizvjesnost; poduzeća su smanjivala svoje proizvodne programe čekajući da se situacija razbistri i

¹ Kad bi se npr. planirala proizvodnja dvadesetak hiljada proizvoda kao što je to bio slučaj u sovjetskoj planskoj praksi.

uslovi privređivanja stabiliziraju, privredna mašina se zaribala i njen tempo opao je na polovinu ranijeg. Međutim, nakon što su u privrednoj politici povučene potrebne pouke i primijenjene adekvatne mjere, privreda se u 1963. godini vraća na svoj raniji trend razvoja da bi ga u 1964. godini, premašila. Na taj način, nakon što su prelazne poteškoće prebrođene, decentralizacija nije zakočila privredni razvoj već, naprotiv, stvorila je potencijalne preduslove da u narednom razdoblju bude brži nego ranije. No, valja odmah dodati da aktueliziranje tih potencijala nije nimalo jednostavan zadatak, kao što to pokazuje ponovno usporavanje privrednog rasta u godinama 1965—1967.

Centralizam početne privredne izgradnje

U izvjesnom smislu situacija u socijalističkim zemljama nakon revolucije, odnosno preuzimanja vlasti bila je slična situaciji u kolonijalnim zemljama nakon sticanja nezavisnosti. U jednom i u drugom slučaju trebalo je rušiti stari aparat vlasti i izgrađivati novi. U jednom i u drugom slučaju valjalo je provoditi radikalne privredne (agrarna reforma, nacionalizacija), a u socijalističkom slučaju i društvene reforme. I u jednom i u drugom slučaju postojao je akutan nedostatak rukovodnih kadrova na koje bi se novi režimi mogli osloniti. U takvoj situaciji zahtjev za decentralizacijom bio bi reakcionaran zahtjev sračunat na likvidaciju tekovina revolucije i nacionalnog oslobođenja.¹ U takvoj situaciji jedino ispravno rješenje je najstriktnija i politička i privredna centralizacija. Centralizacija u ovom slučaju znači velike kompetencije centralnih državnih organa, ograničenu lokalnu autonomiju, direktnu intervenciju države u privredi — administrativnim mjerama.

U Jugoslaviji su upravo opisani uslovi vladali u prvih pet godina nakon oslobođenja. U to vrijeme je bila izvršena agrarna reforma, te prva i druga nacionalizacija; bila su organizirana ministarstva i direkcije za privredne

¹ Počesto naši gosti iz novooslobođenih azijsko-afričkih zemalja nailaze na velike teškoće, kad, u svojoj želji da se koriste jugoslavenskim iskustvima u planiranju, intervjuiraju jugoslavenske ekonomiste i utvrđuju da je sve što im se priča manje-više neprimjenjivo u njihovim zemljama.

grane i njihove grupacije, zavedeno centralističko planiranje i donesen prvi petogodišnji plan; bio je izgrađen novi administrativni aparat i udareni temelji novom društvenom i političkom sistemu. Sve je to moglo da se provede tako radikalno i u tako kratkom periodu zahvaljujući striktnoj političkoj i privrednoj centralizaciji. To je bilo vrijeme kad je s pravom bilo moderno biti centralist.

Dužina centralističkog perioda varira, naravno, od zemlje do zemlje. Ona ovisi o dubini prethodnog revolucionarnog preobražaja, stupnju privrednog i kulturnog razvoja i o međunarodnoj ekonomsko-političkoj situaciji. No sam period je neizbježan i on, u socijalističkim zemljama, odgovara dobro poznatom Marxovom periodu diktature proletarijata. Postavlja se pitanje: nakon što je u osnovi izvršen prelaz iz jednog sistema u drugi — u smislu iniciranja ireverzibilnog razvojnog procesa, tj. nakon što su osnovne institucije starog sistema razbijene i zamijenjene adekvatnim novim institucijama — šta sad treba da se radi?

Na to je pitanje jugoslavenska praksa dala sasvim određen odgovor, odgovor identičan s vizijom Marxa i Engelsa.

Centralizam nije cilj, već sredstvo. Cilj je ostvarenje prelaza iz jednog sistema u drugi. Nakon što je prelaz izvršen, treba odabrati novo sredstvo, adekvatno novom cilju. Taj novi cilj je izgrađivanje socijalističkog društva. Praksa u Jugoslaviji i drugim zemljama pokazala je da je centralizam veoma rđavo sredstvo za ostvarivanje tog cilja. Pokušalo se s formiranjem demokratskog centralizma. No evolucija je bez izuzetka išla ovim putem: demokratski centralizam, demokratski centralizam, demokratski *centralizam* i na koncu samo centralizam koji je značio opasnu birokratsku stranpeticu. Stvar nije u dobroj ili lošoj namjeri pojedinih vodećih ličnosti ili grupa već u zakonitom ponašanju birokratskih struktura.

Historijsko iskustvo je pokazalo dva osnovna defekta centralizma: politički i ekonomski. Oni se međusobno uvjetuju i prožimaju. Na političkom planu centralizam neizbježno dovodi do birokratizacije cjelokupne društvene strukture i poznatih staljinističkih ekscesa. U takvoj situaciji fundamentalni Marxov socijalistički postulat »slo-

bodnog razvitka svakog pojedinca kao uslova slobodnog razvitka za sve« postaje neostvariv. Na ekonomskom planu zbog sputavanja lične i lokalne samoinicijative i destimuliranja razvijanja ogromne — ali latentne — emocionalne i intelektualne energije društva efikasnost privređivanja i tempo privrednog razvoja, a prije svega standard života trudbenika niži su nego što bi to objektivno u socijalističkom društvu mogli biti!

Zbog toga s novim sistemom treba da počne i proces privredne i političke decentralizacije. On znači »odumiranje države«, tj. zamjenjivanje političkog autoriteta društvenim, državne mašine društvenim samoupravljanjem. Bilo je potrebno teško historijsko iskustvo da se ta jednostavna istina, koju su klasici teorijski predviđali i praktički uvidi i provede. U stvari to i ne bi trebalo da nas čudi. Potreban je veliki intelektualni i emocionalni napor i kompaktna politička organizacija da se provede striktna centralizacija privrede samo zato da bi se, kad je postignut najveći stepen njene efikasnosti, počelo s njenom likvidacijom. Moglo se očekivati da će za obrtanje ovog procesa društvene organizacije biti potreban neki snažan društveni pritisak.

Centralizam suvremene privrede

Prividna paradoksalnost situacije nije iscrpljena završnom konstatacijom prethodnog odjeljka da je jedini zadatak centralizacije da pripremi decentralizaciju. Ona je potencirana činjenicom da ta decentralizacija treba da znači jedan efikasni centralizam. To je izvor novih nesporazuma u diskusijama oko centralizacije i decentralizacije. O čemu se radi?

Priroda tehnoloških procesa i organizacija proizvodnje i distribucije čini suvremenu privredu nužno centralističkom. Sismondizam nije više bio moguć ni u prošlom stoljeću, a pogotovo to nije danas. Potrebno je regulirati ne samo transportni i energetske sistem, što je prilično

¹ Stoga je naivno rezoniranje protagonista centralizacije kad nas uvjeravaju da se poboljšanjem organizacije rasipanje društvenih sredstava može spriječiti. Stvar je u tome što centralizam ima određenu svoju birokratsku logiku koja se ničim ne da »poboljšati«. Stoga je, ceteris paribus, razina efikasnosti centralističkog sistema neizbježna i uvijek niža od objektivno moguće.

očigledno, već i vanjskotrgovinsku razmjenu, režim na unutrašnjem tržištu, alokaciju investicija, proizvodnju čitavih grana. Ukoliko se to ne radi, posljedice su privredni ciklusi i krize, ili u najmanju ruku kolebanja i inflacione spirale. U tom pogledu ništa se bitno ne mijenja ako jednu privredu nazovemo socijalističkom. Tržište je inherentno nestabilno, kako je to pokazao još Marx u svojim shemama reprodukcije, kao što to možemo pokazati suvremenom tehnikom ekonomskog modeliranja, i kao što to praktički znamo na bazi historijskog iskustva. Stoga je i nekontrolirana, decentralizirana, tržišna privreda inherentno nestabilna i podložna privrednim ciklusima.

Naglasak je ovdje na kontroli; kako je postići? U traženju odgovora možemo se i opet pozvati na jugoslavensko iskustvo.

Nakon što je ranije centralističko planiranje sve više bilo eliminirano, a privredne organizacije postajale sve autonomnije, postepeno je počelo dolaziti do pucanja veza između postavljanja planskih zadataka i njihovog izvršavanja. To je postalo naročito očiglednim u 1961. i 1962. godini. Plan se odjednom našao u vakuumu. Kritike koje su se tada srušile na sastavljače planova, bile su dobrim dijelom neosnovane. Nije stvar bila u tome što su planovi bili loše sastavljeni — u smislu planskog bilansiranja resursa i proizvodnje — ili da su bili prenapregnuti. Planovi su bili bar tako dobri kao i prije tih godina. Stvar je bila u tome što se sistem planiranja, shvaćen u širem smislu, tj. kao sastavljanje i provođenje planova, nije izmijenio iako su se izmijenili uslovi privređivanja. Neusklađenost sistema planiranja i sistema privređivanja prevladavana je putem Službenog lista, i ad hoc administrativnim intervencijama,¹ što, prirodno, nije doprinosilo efikasnosti privređivanja. Odsustvo serioznog naučnog rada u toj oblasti imalo je ozbiljnih negativnih posljedica. No praksa je na kraju i opet pomogla. Upravo u to vrijeme počinje da se snažno razvija jedna nova organizaciona forma koja će doprinijeti ponovnom uspostavljanju veza između planiranja i provođenja planova. To je privredna integracija.

¹ Kao dobar indeks stvarnog stepena decentralizacije i deadministracije moglo bi se uzeti obim godišnjih izdanja Službenog lista i broj internih uputstava banke u toku godine.

Kad je centralizam odozgo oslabio, trebalo ga je nadomjestiti centralizmom odozdo. I to je smisao integracionih kretanja u jugoslavenskoj privredi. Integracija je još uvijek jedan od onih fenomena koji izazivaju mnogo nesporazuma. Počesto se o integraciji misli kao o fuziji poduzeća. Međutim, fuzija je samo jedan od mnogobrojnih mogućih i ostvarivanih oblika integracije. Počesto se integracija — naročito fuzija — ostvaruje političkim pritiskom, a to je štetno jer negira suštinu integracije kao depolitiziranog centralizma. Praksa pokazuje da takve isforsirane integracije pokazuju slabe poslovne rezultate. Međutim, ako ne teorijski, a onda iskustvom nesporazumi se eliminiraju i integraciona kretanja dovode do sve novih i raznovrsnijih oblika privredne kooperacije čiji spektar na jednoj strani započinje ugovornim odnosom između centralnog poduzeća i kooperanata i završava fuzijom, a na drugoj strani obuhvata proizvodnu kooperaciju od dva ili svega nekoliko poduzeća, pa sve do integrativnih projekata na nivou privredne grane.¹

Integracija se vrši u svrhu specijalizacije proizvodnje, racionalnije distribucije nastupanja na vanjskom tržištu, zajedničkog finansiranja investicione izgradnje. Integracione zajednice izrastaju tamo gdje je potrebno centralizirati donošenje privrednih odluka na nivou većem od

¹ Ilustrativan je u tom pogledu dvadesetogodišnji historijat organizacije jedne tipično centralističke grane, industrije nafte. U 1945. godini formiran je u Zagrebu Kombinat za naftu, koji je obuhvatio svu proizvodnju i preradu nafte u zemlji. Razvojem shematiziranog državno-privrednog centralizma dolazi u 1947. godini do rasformiranja Kombinata i formiranja generalnih i glavnih direkcija savezne i republičke vlade. Procesom decentralizacije od 1951. do sredine 1952. godine likvidirane su direkcije i inaugurirana tržišna samostalnost i konkurencija. Osamostaljena poduzeća počinju odmah ostvarivati polulegalne i legalne kontakte, stvaraju se razna stručna i poslovna udruženja, sekcije komora, uključuje se i naftna trgovina. Ta kretanja i traženja završavaju se početkom 1964. godine formiranjem u Zagrebu novog Kombinata, koji je obuhvatio oko dvije trećine grane (na teritoriji jedne republike), a kod ostatka grane integrativna kretanja su se nastavila. Proizlazi kao da se krug zaustavio tamo gdje je započeo prije 19 godina. No nije tako, ne radi se o krugu već o spirali. Prvi Kombinat osnovala je država makar i revolucionarna; drugi Kombinat osnovali su samoupravni kolektivi makar i uz izvjesnu političku asistenciju (ali ne centralnu). Prva i završna tačka spirale odvojene su razmakom od dvije decenije u kom je akumulirano dragocjeno iskustvo koje je ne samo tehnički poboljšalo organizaciju već je i na određeni način formiralo svijest neposrednih proizvođača — upravljača. No još uvijek su ostale neprevladane republičke granice što je općenito znak nedovršenosti dosadašnjih integracionih kretanja. (Nakon što je ovaj ogled bio već napisan i umnožen formiran je i drugi Kombinat za naftu u Vojvodini.)

pojedinačnog poduzeća. Na taj način nasuprot centralnim organima ekonomske politike pojavljuje se umjesto velikog broja pojedinačnih razjedinjenih poduzeća jedan mnogostruko manji broj privrednih subjekata. Privreda više nije atomistička već dobiva sve određeniju organizacionu strukturu. Izgrađivanjem te strukture popunjava se organizaciona praznina između društvenog plana i autonomije poduzeća. U mjeri u kojoj se razvijaju integrativni procesi opada potreba administrativne intervencije državnih organa. Kad ti procesi budu u osnovi završeni, u privredu će biti ugrađeni samoregulatorni mehanizmi koji će državnu intervenciju svesti na minimum.

Centralizam ovog sistema bitno se razlikuje od centralizma sistema o kome smo ranije govorili i na koji se, sticajem historijskih okolnosti, obično misli kad se govori o centralizmu. Razlika nije u tome kako se donose odluke — one se donose centralno u jednom i u drugom slučaju — razlika je u tome na koji autoritet se te odluke oslanjaju. U prvom slučaju to je politički autoritet države, u drugom slučaju to je društveni autoritet asocijacije samoupravnih organizacija. Prirodno, u ovom sistemu i sistem planiranja dobiva bitno nove odlike. U stvari posao na izrađivanju tog sistema još predstoji. O tome će biti govora u završnom dijelu ovog ogleada.

Dvije opasnosti

Samoupravljanje i decentralizacija nisu univerzalni lijek za sve probleme socijalističke izgradnje. Centralizam, koji je u određenoj fazi razvoja bio neizbježan, nosio je u sebi potencijalnu opasnost birokratizacije i smanjenja efikasnosti. Ta opasnost, kao što znamo, nije ostala samo potencijalna, već se u nizu zemalja aktualizirala. Decentralizacija, koja je neophodna u sadašnjoj fazi razvoja, također ima svoje rizike. Spomenućemo dva: monopol i profiterski mentalitet.

Nakon što je u 1950. godini inaugurirano radničko samoupravljanje, a u naredne dvije godine likvidirane generalne i glavne direkcije, proces decentralizacije počeo je s jednom veoma uprošćenom i rigidnom shemom. Jedan od postulata te sheme bio je: jedno podu-

zeće — jedan radnički savjet. Samoupravni organi ispod i iznad razine poduzeća nisu bili predviđeni. Željelo se s jedne strane očuvati integritet poduzeća od cijepanja po pogonima, a s druge strane spriječiti da glomaznost privredne organizacije ne onemogući funkcioniranje istinskog radničkog samoupravljanja. Ovo posljednje bilo je u skladu s drugim postulatom: potpune konkurencije. Konkurencija je s jedne strane trebalo da privredne organizme, navikle na administrativno upravljanje, gurne na put poslovne samostalnosti i inicijative, a s druge strane trebalo je da spriječi pojavu monopola. Kooperacija je bila moguća jedino kroz privredne komore; pojedine privredne grane — na primjer naftna — održavale su polulegalne sastanke u svrhu usklađivanja poslovanja, trgovina je bila striktno odvojena od proizvodnje; a tek kasnije mogućnost legalne kooperacije pojavila se stidljivo kroz propise o tzv. stručnim udruženjima. Ekonomski instrumentarij se sastojao praktički od svega jednog instrumenta, tzv. stopa akumulacije i fondova. To je gruba slika 1952. i 1953. godine. Ubrzo se ispostavilo da ovu rigidnu i simplificističku shemu treba učiniti mnogo fleksibilnijom i kompleksnijom. I život je počeo da se modificira. Organizacione forme samoupravljanja proširene su ispod razine poduzeća na pogone i ekonomske jedinice i iznad razine poduzeća na privredne formacije koje mogu uključivati poduzeća locirana u raznim krajevima zemlje. U skladu s tim zabrana udruživanja zamijenjena je stimuliranjem, čime je otpočeo ranije opisani integracioni proces. A stope akumulacije i fondova zamijenjene su mnogo adekvatnijim i bogatijim instrumentarijem koji se i dalje povećava i usavršava.

Međutim, nesumnjivo je da u tržišnoj privredi integracija znači ne samo povećanu efikasnost već i povećanu privrednu moć. Na ovo posljednje mislimo kad govorimo o monopolu. Povećana privredna moć može biti upotrebljena u društveno korisne, ali i u društveno štetne svrhe. Kod toga se i opet ne radi o dobroj ili lošoj namjeni već o logici situacije. Zbog toga je u privredu potrebno ugraditi automatske korektive. Mi takve korektive već imamo. To su SKJ, sindikati i javno mnjenje s jedne strane, te komisije za društveni nadzor, sud časti, komore i ured za cijene s druge strane. Da li su oni dovoljni, ostaje da se vidi.

Monopolističke zloupotrebe u jugoslavenskoj privredi izgleda da su za sada kvantitativno bez većeg značaja. One se javljaju prije svega u obliku nabijanja cijena i pritiska na slabije partnere. Međutim, za sada još nije napisana seriozna naučna studija o tom problemu i bilo bi korisno da se izrada takve studije što skorije poduzme.

Druga opasnost jeste u formiranju profitterskog mentaliteta. Finansijska rentabilnost poslovanja i materijalna stimulacija očigledno su samo sredstva, a ne cilj socijalističke izgradnje. Cilj je što potpunije zadovoljenje potreba društva. Međutim, nedovoljno kontrolirano insistiranje na sredstvu ponekad dovodi do zamjene sredstva i cilja u svijesti ljudi i njihovoj motivaciji i vrednovanju. Ovakav quid pro quo bio bi veoma štetan, jer bi zakodio formiranje socijalističkih društvenih odnosa, a vezan s negativnim efektima monopola mogao bi izazvati potrebu za jačanjem državne intervencije, sa svim konsekvencama koje iz toga slijede.

Prisustvo ove opasnosti učinili su neki kritičari jugoslavenskog sistema osnovom svoje kritike. Jedna od najinteresantnijih kritika te vrste potiče od američkog marksisista P. Sweezyja. (24) Njegova argumentacija je u suštini ova. Formiranje materijalne zainteresiranosti i isključiva orijentacija na motivaciju zaradama na tržištu nužno dovodi do formiranja profitterskog mentaliteta. Time se u društvu ograđuje jedan sistem vrednovanja koji očigledno nije socijalistički. Procjenjivanje društvene korisnosti profitom, karakteristično je za kapitalistički sistem. Zbog toga kad sadašnja generacija, koja je izvela revoluciju, napusti komandne položaje u društvu, nestat će presudnog subjektivnog faktora koji je sprečavao restauraciju, a nove generacije odgojene u duhu tržišnog individualizma i egoizma, neće biti u stanju da se odupru degeneraciji u pravcu kapitalističkih društvenih odnosa. Sweezy već vidi početak tog procesa degeneracije u nestajanju revolucionarnih socijalističkih ideala kod omladine, i u tendenciji da se svatko bavi samo svojim sitnim ličnim problemom što udobnijeg života. Kao lijek protiv tih deformacija Sweezy preporučuje znatno reduciranje društvene vrijednosti koja se pridaje finansijskom uspjehu, isticanje nefinansijskih oblika stimuliranja kao što su takmičenje, plakati i novinski članci o najbo-

ljim radnicima, kampanje na bazi aktualnih političkih parola i intervenciju države koja treba da nadomjesti profittersko tržišno reguliranje proizvodnje i u osnovi spriječi pojavu monopola svake vrste.

Ako ostavimo po strani arbitrarne ocjene o jugoslavenskim »deformacijama«, Sweezy nam preporuča recept koji mi veoma dobro poznajemo, a koji se u praksi svodi na to da se slobodne odluke proizvođača zamijene birokratskim naređenjima, a kritičko ispoljavanje vlastitog mišljenja razradom direktiva. Te konsekvence Sweezy lično sigurno ne želi, on se, štaviše, zalaže za uspostavljanje radničkih savjeta. Međutim, radnički savjeti su isto tako strano tijelo u sistemu državnog vlasništva kao i u sistemu privatnog vlasništva. Radnički savjet kao institucija uklapa se potpuno jedino u sistem društvenog vlasništva i pretpostavlja deatizaciju i autonomiju neposrednih proizvođača. Sweezy je dovoljno marksist da bi zapazio fundamentalnu razliku između jugoslavenske i kapitalističke situacije u odsustvu privatne svojine. Međutim, to ga navodi samo na to da ospori kineska tvrdnja o postojanju kapitalizma u Jugoslaviji i da ih zamijeni tezom o kapitalističkoj degeneraciji. Korisno je ovdje upozoriti da za Marxa kapital nije akumulacija profita — inače bi kategorija kapitala postojala u svakoj tržišnoj privredi — već »vlast nad radom i njegovim proizvodima«. (7, 167). Nije li autonomno radničko samoupravljanje upravo najdjelotvornija moguća antiteza »vlasti nad tuđim radom«? I ne čini li se da smjena privatnog vlasništva državnim ne mijenja mnogo činjenicu »vlasništva nad radom i njegovim proizvodima«?

Sweezyjeva kritika omogućila nam je da ispitamo izvjesne prigovore koji se mogu učiniti sistemu samoupravnosti. Ta kritika očigledno nije održiva i vjerojatno je rezultat sasvim nedovoljnog autorovog poznavanja suštinskih zbivanja u ovoj zemlji. No sam problem negativnih uticaja tržišta na etičku sferu socijalističkog društva postoji i zaslužuje da bude pažljivo i seriozno proučavan.

Na kraju, radi potpunosti, još jedna napomena. Cjelokupna dosadašnja analiza polazi od jugoslavenskog iskustva. U nekoj drugoj zemlji, ili u ovoj zemlji u nekom drugom vremenu, historijska situacija determinirat će drugačija rješenja i zaključke. Na primjer, u nekoj zemlji s velikom demokratskom tradicijom i s radnim navikama

koje odgovaraju industrijaliziranoj sredini stimulatивно djelovanje decentralizacije i opasnosti od centralističkih deformacija neće biti tako veliki kao u jugoslavenskoj situaciji. Slično, s brzim porastom društvenog standarda ekonomski stimulansi postepeno će gubiti svoju efikasnost u postizavanju društvenih ciljeva i bit će zamjenjivani neekonomskim stimulansima. U toj situaciji bit će i podjela rada i specijalizacija znatno veći, a s njima se proširuje i djelokrug stručnog autoriteta. Vjerojatno je da će tada centralna društvena administracija moći dobiti znatno šire polje rada bez bojazni od zloupotrebe u oblasti vrednovanja i od birokratskih deformacija.

13. PLANIRANJE

Pogrešne dihotomije

Izvjesne polemike o karakteru planiranja u Jugoslaviji mogu se prikladno sažeti u ove tri alternative¹:

(1) Treba li da plan bude prognoza ili obaveza za akciju?

(2) Da li kod planiranja na raznim nivoima treba da postoji odnos ravnopravnosti ili subordinacija?

(3) Da li se društveni plan izvodi iz lokalnih i parcijalnih planova ili ovi potonji treba da se dobijaju razbijanjem centralnog društvenog plana?

Upada odmah u oči da se ove alternative uklapaju direktno u polemiku oko decentralizacije i centralizacije. Očigledno je da će prva alternativa u svakom od navedena tri para biti zastupljena u ekstremno decentralističkim gledištima i da će stoga preostale tri alternative predstavljati postulate isto tako ekstremnih centralističkih gledišta. Nakon svega što je dosad rečeno očigledno je takođe da su sve te alternative pogrešne kao takve. Umjesto formalno-logičkih dihotomija izraženih sili — ili treba se orijentirati na dijalektička rješenja koja impliciraju i — i: i obaveza i prognoza; i subordinacija i ravnopravnost; i uzlazni i silazni tok planiranja. Da ukratko prokomentiramo ove teze.

¹ Ovu sistematizaciju dugujem drugu R. Davidoviću.

(1) Plan koji ni za koga nije obavezan ne bi bio plan već intelektualna vježba. Plan treba da bude striktno obavezan za organe ekonomske politike: privredne sekretarijate (odnosno uopće sekretarijate ukoliko se radi o društvenom planu) i, u određenom, precizno definiranom smislu, za banke. Oni su predstavničkim tijelima odgovorni za provođenje intencija plana. Sa stanovišta autonomnih privrednih organizacija plan je samo prognoza i to vjerojatnija prognoza što je sistem planiranja usklađeniji, a samo planiranje na višem stručnom nivou. Plan je prognoza i u tom smislu što nitko neće inzistirati na njegovom stoprocentnom ispunjavanju. Nove okolnosti mogu zahtijevati promjenu plana, koju onda treba provesti po utvrđenoj proceduri, koja, međutim, ne može mimoći predstavničke organe.

(2) Ravnopravnost je preduslov samoupravljanja. S ukidanjem ravnopravnosti efektivno bismo likvidirali samoupravljanje. Bilo bi to prihvatanje nekonzistentne Sweezyjeve pozicije, o kojoj je ranije bilo govora. Međutim, to ne znači da treba anatimizirati svaku subordinaciju. Subordinacija je kategorija koja proističe iz autoriteta. I dok je politička subordinacija (u smislu administrativnih naređenja poduprtih državnom silom) apsolutno neprihvatljiva, društvena subordinacija, koja vodi računa o javnom mnjenju, sasvim je na mjestu. Isto tako nije kontradiktorno isticati stručni karakter plana, koji su izradili najbolji eksperti zemlje i pridavati veću društvenu važnost vrednovanjima predstavničkih tijela u odnosu na pojedinačne privredne subjekte. Ukratko, sa nepovredivošću autonomije kompatibilno je insistiranje na društvenim interesima. Presudno je kako se to insistiranje vrši. Osim toga moguća je i klasična administrativna subordinacija unutar pojedinih resora.

(3) Društveni plan niti je mehanički zbir lokalnih i parcijalnih planova, a niti je od njih nezavisan. U izradi društvenog plana treba ostvariti stalno strujanje informacija odozdo gore i obrnuto, i zajedničko rješenje problema stvarne ili pretpostavljene divergencije interesa.

Mehanizam planiranja

To je velika tema koja izlazi daleko van okvira ogle-da. Sve što mogu uraditi jeste da se ograničim na neke osnovne momente i da ih formuliram u obliku devet teza.

(1) Prije svega od fundamentalne je važnosti da se uoči da sastavljanje plana nije samo stručni posao već i društveni akt. Obje komponente su od jednake važnosti za efikasnost planiranja. Što se tiče stručne — možda bi trebalo reći i naučne? — komponente, to je savršeno očigledno. U vezi s društvenim aktom korisna je jedna napomena. Ako plan treba da bude ne samo donesen već i proveden, onda on treba da sadrži motivaciju za svoje provođenje. To znači da privredni akteri treba da aktivno shvate intencije plana i, u isto vrijeme, da njihovi interesi ne budu u suprotnosti s tim intencijama. Zbog toga planiranje pretpostavlja neprestane kontakte s privrednim subjektima, konzultacije i razmjene mišljenja, dogovora i zajednička rješenja. Zbog toga, i integracioni procesi znatno olakšavaju planiranje. Plan koji proizide iz takvog rada, dobrim dijelom osigurava i svoje izvršenje.

(2) Dodatnu motivaciju za izvršenje plana predstavlja njegova realističnost. Ukoliko se planska predviđanja obično dobro poklapaju s ostvarenjima — kod čega ta predviđanja ne moraju biti sami zadaci određeni zakonom, već mogu biti, i u najvećem broju slučajeva treba da budu, elementi dokumentacije koja prati plan — plan ulijeva privrednicima povjerenje da će se stvarno i desiti ono što je predviđeno. Prema tome u njihovom je vlastitom interesu da se što bolje uklope u predviđene okvire.

(3) Potrebno je razlikovati kratkoročni i dugoročni aspekt plana. Razlika je u tome što se u prvom slučaju kapaciteti uzimaju kao dani, jer se bitno ne mogu mijenjati, i ekonomska politika se koncentrira na tekuću proizvodnju. U drugom slučaju osnovni problem predstavlja mijenjanje privrednih kapaciteta, tj. veličina, struktura i alokacija investicija.

(4) Kad su kapaciteti dani, efikasno reguliranje proizvodnje postizava se uobičajenim ekonomsko-financijskim instrumentima kao što su krediti, kamate, renta, doprinosi, porez na promet proizvoda, unutrašnje i vanj-

skotrgovinske premije i subvencije, devizni paritet, garantirane cijene, državne rezerve. Ukoliko su potrebne drastičnije intervencije, upotrebljavaju se mjere fizičke kontrole: fiksiranje cijena, uvozne i izvozne kvote, alokacija deficitnih materijala. Stabilnost i usklađenost privrednog sistema može se mjeriti stepenom odsutnosti mjera potonje kategorije.

(5) U vezi s privrednim rastom ključno je pitanje investicija. Upravo u tom pogledu socijalistička privreda pokazuje značajnu superiornost nad kapitalističkom. Od tri investiciona aspekta, tehnički se najprostije rješava obim investicionih sredstava. Ukoliko su investicije pretjerano velike, mogu se oporezovanjem zakočiti. Ukoliko su manje nego što je potrebno, dodatna sredstva potrebna za finansiranje mogu se prikupiti najpogodnijim instrumentima iz prethodne tačke.

(6) Mnogo je teže riješiti problem optimalne strukture i alokacije investicija. Taj problem kod nas još uvijek nije riješen na zadovoljavajući način i u stvari, pored raspodjele dohotka, predstavlja osnovni predmet svih polemika o privrednom sistemu. Nekada se smatralo da centralno treba kontrolirati praktički sve investicije da bi se postigla njihova optimalna struktura i alokacija i ostvario maksimalni privredni razvoj. U jugoslavenskoj praksi ispostavilo se da je dovoljno kontrolirati raznim investicionim fondovima direktno oko jedne trećine ukupnih investicija — što je manje nego na primjer u Francuskoj, a još uvijek ne predstavlja objektivno mogući minimum — pa da se postigne izvanredno visoka stopa rasta. (O optimumima ne možemo govoriti, ali ne zbog veličine kontroliranih investicija — ni 100% ne bi pomoglo — već zato što ne znamo gdje su ti optimumi!) Objašnjenje treba tražiti u heterogenosti investicionih projekata.

Ima proizvodnih grupacija u kojima su minimalni kapaciteti relativno veliki u odnosu na društveni proizvod zemlje. Za takve objekte jedina je solucija finansiranje iz centralnih fondova, a isto tako odluke o veličini kapaciteta, tehnološkom postupku i lokaciji treba donositi centralno. Da bi se izgradile hidrocentrale Đerdap i željezara Skopje, treba angažirati čitavih nekoliko procenata godišnjeg društvenog proizvoda kao i elite inženjera i ekonomista. Međutim, ima proizvodnih grupacija

u kojima su minimalni rentabilni kapaciteti mali — na primjer pojedine grupacije u metalnoj i drvnoj industriji — i tu su centralistička rješenja deplasirana.

Ima proizvodnih grupacija koje nose privredni razvoj, na primjer energetika, teška industrija i, djelomično, saobraćaj i kemija. U tom području potrebna je veća društvena intervencija. Međutim, većina proizvodnih grupacija je heteronomnog karaktera i bez većih poteškoća se prilagođava potrebama tržišta. To vrijedi za industriju tekstila i obuće i uopće za proizvodnju potrošnih dobara, gdje su aktivizacioni periodi kratki, rentabilnost obično visoka i minimalni rentabilni kapaciteti ne suviše veliki. Taj privredni sektor može sam da se brine o svojim investicijama.

I na koncu (makro) lokacija je presudna za ekstraktivnu industriju i grupacije koje prerađuju kabaste sirovine, te tu treba osigurati društvenu kontrolu. U većini proizvodnih grupacija pojedinačni investitori su dovoljno kompetentni da sami utvrde lokaciju.

(7) Kao što postoje instrumenti kratkoročnog usmjerenja, tako postoje i instrumenti dugoročnog usmjerenja. To su učešća u investicionom finansiranju, čime se područje kontrole proširuje i na dio sredstava iz decentraliziranih fondova; favoriziranje investicija u grupacijama koje zaostaju i kočenje u onima koje pretjeruju, oslobađanjem od nekih obaveza za određeni početni period, odnosno prohibitivnim oporezovanjem suvišnih investicija. Kao mjera fizičke kontrole može se koristiti dozvola za gradnju.

(8) Kao poseban problem javlja se razvoj nerazvijenih krajeva. Po pravilu investicije u tim područjima manje su rentabilne nego u razvijenim područjima (zbog nepostojanja adekvatne infrastrukture, nedostatka kvalificirane radne snage i nepostojanja eksternih ekonomija). Stoga se u tržišnoj privredi stalno javlja tendencija kanaliziranja investicija u razvijena područja čime se povećava jaz između razvijenih i nerazvijenih i dezintegrira narodnu privredu. Te tendencije korigiraju se izdvajanjem određene mase društvenih investicionih sredstava pod posebni režim — na primjer u Fond za nerazvijene krajeve — uz obavezu da se utroše isključivo u nerazvijenom području. Pored toga mogu se koristiti i instrumenti iz t. 7.

(9) Kad se u prethodnim tačkama govorilo o potrebi društvene kontrole, to nije nužno impliciralo kontrolu od strane državnih organa. U socijalističkoj privredi — a taj proces u stvari započinje već u kapitalizmu — i banka se može iskoristiti kao organ društvene kontrole. Time sistem postaje još fleksibilniji, a privreda u još većoj mjeri deetatizirana.

Završne napomene

Preostaje da se još učine tri napomene.

Prva napomena odnosi se na dosta čestu zbrku u pogledu obaveza i odgovornosti. Decentralizirana privreda nije privreda bez obaveza i odgovornosti. Naprotiv, one su načelno potpuno jasne, a trebale bi to biti i u konkretnoj praksi. Instruktivno je u tom pogledu ovo rezoniranje. Budući da su privredni subjekti autonomni, oni su odgovorni i za sve posljedice svojih odluka. Ako negdje dođe do dupliranja kapaciteta, onda je to zbog toga što su kolektivi ili rukovodstvo nedovoljno društveno odgovorni i treba ih apeliranjem i političkim metodama dovesti na pravi put. Ako su negdje lični dohoci pretjerano visoki, (iako je, npr. i produktivnost rada visoka i fondovi visoki), onda je to također znak društvene neodgovornosti, koji zahtijeva političke mjere. Ako na nekom sektoru proizvodnje dođe do poremećaja, onda su najvjerojatnije krivi proizvođači. Ukratko — i pomalo karikirano — za sve nevolje kriva je nedovoljna svijest. Blisko ovakvim shvaćanjima je i stanovište centralista po kom su ovakvi poremećaji nužna posljedica decentralizacije.

Nije potrebno posebno upozoravati na voluntarizam ovakvih objašnjenja, pa da se vidi zašto su ona pogrešna. Naravno, u situaciji kad je sistem još neizgrađen i neusklađen, subjektivni faktori igraju izvanredno značajnu ulogu. Zbog toga ne samo da nije potrebno odreći se metoda uvjeravanja, političkog rada i slično već ih naprotiv treba maksimalno koristiti. No to je jedna stvar, a sasvim je druga stvar utvrđivanje suštinske odgovornosti za pojedine odluke i njihove posljedice.

U načelu svako može biti odgovoran samo u okviru svog djelokruga rada. Radni kolektiv jednog podu-

zeća ne može biti odgovoran za jugoslavensku privredu jer on niti je kvalificiran niti ima mogućnost da sagleda šta je najkorisnije za privredu u cjelini. Ono što se od kolektiva traži jeste da postojeće uslove poslovanja iskoristi za ostvarivanje maksimalnog prosperiteta svog poduzeća legalnim sredstvima i poštujući određene društvene norme. Ako kod toga dođe do privrednog poremećaja, za to nije odgovoran radni kolektiv već netko drugi. Također, odgovornost se može pripisati pojedinom radnom kolektivu jedino za pojedinačne greške (ili uspjehe). Ako čitave grane posluju rđavo (ili ostvaruju ekstra lične dohotke), odgovornost snosi netko drugi. Taj netko drugi jesu organi ekonomske politike i, prije svega, državni aparat.

Državni aparat odgovoran je za ostvarivanje takvih uslova privređivanja u kojima će se normalni interesi privrednih organizacija poklopiti u društvenim interesima, tj. u kojima normalno poslovno ponašanje privrednih organizacija ne može izazvati privredne poremećaje i rasipanje društvenih sredstava. To je izvanredno težak zadatak i izvanredno velika odgovornost; u tom pogledu državni aparat u jugoslavenskoj privredi nalazi se u mnogo težoj situaciji nego aparat bilo neke kapitalističke bilo neke administrativno planirane privrede. U prvoj po definiciji državni aparat ne odgovara za djelatnost privatnih proizvođača — iako treba konstatirati da su u tzv. privredama blagostanja shvaćanja u tom pogledu znatno evoluirala — u potonjoj hijerarhijska disciplina omogućava direktnu intervenciju u slučaju poremećaja. U našoj privredi državni aparat se nalazi u prividno paradoksalnoj situaciji da odgovara za akcije subjekata koje ne kontrolira jer su autonomni. Paradoksalnost je prividna zato jer nemogućnost administrativne, birokratske kontrole ne znači i nemogućnost kontrole uopće. No problem je u tome što je neadministrativna kontrola — iako potencijalno efikasnija — nesravnjivo složenija, i što je potrebna ne samo znatno veća stručnost već i veliki psihološki napor da administrativni aparat ostvari neadministrativnu kontrolu¹. U tom području čini se treba nastaviti s teorij-

¹ Od interesa je uočiti prirodnu sklonost administracije da ili oduzme od kontrole ili provodi striktnu administrativnu kontrolu. Time možemo donekle objasniti još jedan prividni paradoks da se u isto

skim i praktičnim istraživanjima i nije isključeno da će nam budućnost donijeti značajne institucionalne promjene.

U širem smislu u uslove privređivanja ulazi i adekvatni sistem informacija. Da bi privredne odluke bile ispravne, nije dovoljno da postoji ispravna motivacija, potrebno je da privredni subjekti u svakom momentu i znaju šta je najprobitačnije za njihove interese. U tom pogledu postojeći sistem informacija daleko je od toga da zadovoljava bilo institucionalno — tko je nadležan za koju informaciju, odnosno kod koga se neka informacija može dobiti — bilo tehnički — kad se uzmu u obzir ogromne neiskorištene mogućnosti suvremene informativne tehnike.

Završna napomena sastoji se u konstataciji jedne ozbiljne disproporcije sadašnje faze razvoja. Čitava dosadašnja analiza pokazuje da je jugoslavenski tip privrede znatno složeniji od tipova koje smo ranije poznavali. Pored toga to je nov tip privrede za koji ne postoje strana iskustva koja se mogu kopirati. Jedno i drugo čini da su zadaci koji se postavljaju pred rukovodeće društveno-političke i državne organe, izvanredno složeni i odgovorni. Mnogi problemi sadašnje etape razvoja ostali su otvoreni i neriješeni. S daljnjim veoma brzim privrednim razvojem problemi planskog socijalističkog usmjeravanja privrede i društva postajace nužno još složenijim. Ti zadaci i problemi mogu se efikasno rješavati samo oslanjanjem na naučno-istraživački rad najvišeg ranga. Društveno-privredna mašina očigledno je neuporedivo slož-

vrijeme čuju mnogobrojne kritike o pretjeranoj decentralizaciji i još mnogobrojnije žalbe o nedovoljnoj decentralizaciji. I jedno i drugo je tačno, a interpretacija je ova. Pod »pretjeranom decentralizacijom« misli se u stvari na odsustvo koordinacije, što ima za posljedicu nered, zbrku u kompetencijama, neodgovornost, rasipanje. »Nedovoljna decentralizacija« znači postojanje nepotrebnih zapreka za ostvarivanje samoupravnih prava sa sličnim negativnim posljedicama. Procedura oko dobivanja zajmova je toliko komplicirana, skupa i neefikasna da dovodi do ozbiljnih šteta; ponekad se mjesecima čeka na odobrenje minimalnih deviznih iznosa uslijed čega propada mogućnost mnogostruko veće realizacije; poneke privredne akcije zavisne su od raznih odobrenja, koja se šetaju od organa do organa s velikim gubitkom vremena; banke su mnogo više administrativne nego poslovne ustanove i sl. Odatle opravdani zahtjevi da se decentralizacija dosljedno provede do kraja i tako normalizuju uslovi poslovanja za privredne organizacije.

nija od ma koje mašine u oblasti tehnike. Međutim, toj složenoj privredi stavlja se na raspolaganje samo veoma primitivno organiziran naučni rad u oblasti društvenih nauka i, posebno, u oblasti ekonomije. Iskustvo 1961. i 1962. predstavlja upozorenje da ta disproporcija nije ni akademska ni neopasna. A što privreda postaje kompleksnija, teže su i potencijalne konsekvence.

Citirana literatura

1. Pismo Engelsa K. Schmidtu 5. avgusta 1880; K. Marx, F. Engels, *Izbrannye pisjma*, OGIz, Moskva, 1948.
2. K. Marx, »Osnivački manifest međunarodnog udruženja radnika«, *Prva internacionala*, Rad, Beograd, 1950.
3. F. Engels, *Anti-Dühring*, Naprijed, Zagreb, 1946.
4. Pismo Marxa Kugelmannu 11. jula 1868. K. Marx, *Pisma Kugelmannu*, Kultura, Beograd, 1951.
5. K. Marx, *Kapital*, sv. III, Kultura, Zagreb, 1947.
- 5a. K. Marx, *Kapital*, sv. II, Kultura, Zagreb, 1947.
6. K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, F. Engels, *Kritika nacrtu Erfrutskog programa*, Kultura, Beograd, 1959.
7. K. Marx, »Ekonomsko-filozofski rukopisi«; K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953.
8. F. Engels, »O autoritetu«, 1873; K. Marx, F. Engels, *Izabrana djela*, tom I, Kultura, Zagreb, 1949.
9. Pismo Marxa Rugeu 1843; K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953.
10. K. Marx, F. Engels, *Manifest komunističke partije*, Kultura, Zagreb, 1948.
11. K. Marx, *Građanski rat u Francuskoj*, Kultura, Zagreb, 1947.
12. Pismo Engelsa E. Bersteinu 25. oktobra 1881. K. Marx, F. Engels, *Izbrannye pisjma*.
13. Golunski-Strogovič, *Teorija države i prava*, Zagreb, 1947.
14. K. Marx, *Gospodin Vogt*, Kultura, Zagreb, 1955.
15. K. Marx, »Zamečeniija na knjigu Adolfa Vagnera«, *Sočinenija*, Partizdat, 1935, tom XV, Moskva.
16. F. Engels, »Predgovor III svesci Kapitala«, K. Marx, *Kapital* III, Kultura, Zagreb, 1949.
17. A. Bebel, »Napadi na osnovne poglede i taktičko stajalište partije«, 1899, u *Marksizam i revizionizam*, Naprijed, Zagreb, 1958.
18. Pismo Marxa Engelsu 8. januara 1868; K. Marx, F. Engels, *Prepiska*, IV tom, Kultura, Beograd, 1960.
19. Pismo Marxa Rugeu septembra 1843; K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953.
20. K. Marx, F. Engels, *Sočinenija*, II izdanje, Moskva.
21. B. Horvat, *Note on the Rate of Growth of the Yugoslav Economy*, Papers and Monographs No. 4, JIEI, Beograd, 1963.
22. E. Fromm, *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1963.
23. Grupa ekonomista, *Uzroci i karakteristike privrednih kretanja u 1961. i 1962. g.* Savplan, DAM-7, Beograd, 1962.
24. »Peaceful Transitions from Socialism to Capitalism?«, *Monthly Review*, mart 1964, 569—90.
25. K. Marx, »Uz kritiku Hegelove filozofije prava«, u: K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953.
26. F. Hayek, »The Use of Knowledge in Society«, *American Economic Review*, 1945, 519—30.
27. National Institute of Industrial Psychology, *Joint Consultation in British Industry*, Staples Press, London, 1952.
28. L. Coch, J. R. P. French, »Overcoming resistance to Change«, *Human Relations*, 1948.
29. K. Lewin, R. Lippit, R. K. White, »Patterns of Aggressive Behavior in Experimentally Created Social Climates«, *Journal of Social Psychology*, 1939.
30. R. Lippit, R. K. White, »An Experimental Study of Leadership and Group Life«, u G. E. Swanson i dr. (ur.), *Readings in Social Psychology*, Holt, New York, 1951.
31. K. Lewin, »Group Decision and Social Change«, *ibid.*
32. R. Bendix, *Higher Civil Servants in American Society*, Univ. of Colorado Press, Boulder, Col. 1949.
33. B. Horvat, »Organizacija preduzeća za eksploataciju nafte i plina u nekim zemljama i kod nas«, *Organizacija rada*, 11 i 12/1952.
34. R. Bičanić, »Economic Growth under Centralized and Decentralized Planning: Jugoslavia«, *Economic Development and Cultural Change*, 1957.
35. B. Horvat, *Ekonomika jugoslavenske naftne privrede*, doktorska disertacija na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu, 1954.
36. H. A. Clegg, T. E. Chester, *The Future of Nationalization*, Blackwell, Oxford, 1953.

IV

PROIZVODNI RAD, DRUŠTVENO VLASNIŠTVO I STRUKTURA JUGOSLAVENSKOG DRUŠTVA

14. PROIZVODNI RAD U SOCIJALISTIČKOM DRUŠTVU

Veoma je rašireno gledište da je Marx odredio proizvodni rad kao rad u proizvodnji materijalnih dobara. Taj na oko čisto akademski stav dovodi do prilično dalekosežnih posljedica. Tako se kao društveni proizvod određuje i statistički i pojmovno samo materijalni dio proizvodnje. Usluge se ne uključuju, što znači da se o njima često i ne vodi nikakvo seriozno društveno računovodstvo. Međutim, u suvremenoj privredi broj zaposlenih u sektoru usluga raste brže nego u sektoru materijalne proizvodnje, tako da životni standard, privredna stabilnost itd. u prilično odlučujućoj mjeri zavisi o tome što se dešava s proizvodnjom usluga. Nadalje, termin »proizvodan« ima i određen emocionalni sadržaj. Dobro je biti »proizvodan« i nezgodno je biti »neproizvodan«. Na toj osnovi niču čak i političke teorije o »proizvođačima« ili »neposrednim pro-

izvođačima« koji postaju nosiocima društvenog sistema i na neki način su automatski progresivni za razliku od ponešto dubioznih »neproizvođača«¹. Sve to ukazuje na veliko teorijsko i praktično značenje ispravnog određenja pojma proizvodnog rada. Kod toga riječ »ispravan« ne treba interpretirati kao »istinit« — jer definicije po svojoj prirodi nisu ni istinite ni lažne — već kao »prikladan« ili »adekvatan« s obzirom na jedan širi teorijski okvir u kom pojam proizvodnog rada treba da ima određenu kategorijalnu funkciju.

Možemo odmah ovdje na početku upozoriti da materijalnost kao kriterij proizvodnosti nema nikakvog *teorijskog* smisla ili opravdanja i da Marx proizvodan rad *nije* svodio na rad u oblasti materijalne proizvodnje. Štaviše, Marx je takvo identificiranje okarakterizirao kao teorijsku besmislicu. Da vidimo, dakle, o čemu se radi.

Marx o proizvodnom radu

Marx, dosljedan kako je on to bio u svom teoretskom mišljenju, nije se zanimao nehistorijskom teorijom, teorijom proizvodnog rada *uopće*. Nigdje u njegovom obimnom opusu ne može se naći pokušaj da se formuliра takva vječno važeća teorija (drugo su, naravno, neke opće definicije, a i te su vrlo rijetke). On je teoriji proizvodnog rada prišao historijski, njega je interesirao problem proizvodnog rada samo u vezi s ekonomskom epohom koju je studirao i za koju je nastojao formulirati jednu sveobuhvatnu političku ekonomiju. To je bila epoha *kapitalističke* proizvodnje. Njegova polazna tačka identična je sa stanovištem tipičnog kapitalističkog poduzetnika. Kapitalista interesira rentabilnost njegovog posla, on pokušava maksimirati razliku između cijene i troškova. Ako je to tipično *ponašanje* tipičnog proizvodnog subjekta u kapitalističkom sistemu, onda to treba uzeti kao kriterij

¹ Tako je npr. Savezna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije SSRNJ u svom dokumentu od 27. maja 1967. našla za potrebno da pozove na idejno-političku borbu za formiranje samoupravljačke svijesti o karakteru obrazovanja, nauke i kulture: »Time će se suzbijati i ona shvaćanja da su ove djelatnosti svojevrsni paraziti koji živi od viška rada, a ne nerazlučivi dio ukupne društvene reprodukcije bez kojeg ne može biti bržeg sveopćeg napretka zajednice i njene produktivnosti i bez kojeg se ne mogu zadovoljavati potrebe radnog čovjeka« (1, 13).

proizvodnosti rada u tom sistemu. Rad je proizvođan kad proizvodi višak vrijednosti¹.

Ono što je sa stanovišta društva dohodak, to je *bruto* dohodak sa stanovišta kapitalista. Što ovaj potonji smatra neto dohotkom, odgovara dohotku zajednice umanjenom za nadnice. Međutim je i dohodak zajednice, *bruto* dohodak, »apstrakcija utoliko što se čitavo društvo, na osnovi kapitalističke proizvodnje, stavlja na kapitalističko stanovište pa stoga kao čisti dohodak smatra samo dohodak koji se rastvara u profit i rentu«. (3, 776)

U gornja dva odlomka formulirana je suština Marxovog problema. U nastavku mi ćemo razmotriti sistematičnije neke važnije aspekte tog problema. Jedino mjesto gdje Marx raspravlja o problemu sistematski jest poglavlje o pojmu proizvodnog rada u prvom svesku *Teorija o višku vrijednosti* (kritika Smitha) i dodatak tom svesku (Marxovi pozitivni pogledi). Prema tome ta dva poglavlja pružit će većinu potrebnih citata. Budući da ovdje valja plivati protiv struje, bit će potrebno da se poduzmu izvjesne mjere opreza. Da bih izbjegao prigovor da svoje vlastito shvaćanje pripisujem Marxu, ograničit ću se na kratke komentare ostavljajući Marxa da govori sam.

Započnimo s poznatom i često navođenom definicijom iz *Kapitala*, kojom se proces rada definira nezavisno od njegovih historijskih oblika kao proces između čovjeka i prirode:

»Ako čitav proces [rada, H. B.] promatramo sa stanovišta njegova rezultata, *proizvoda*, onda se oba, i *sredstvo za rad* i *predmet rada*, ispoljavaju kao *sredstva za proizvodnju*, a sam rad kao *proizvođan rad*.« (1, 137)

Da ne dođe do zabune — do koje, međutim, ipak ne prestanto dolazi — Marx odmah dodaje i slijedeću bilješku ispod teksta:

»Ova definicija *proizvodnog rada*, kakva izlazi sa stanovišta jednostavnog procesa rada, nikako nije dovoljna za kapitalistički način proizvodnje.« (1, 137)

¹ Taj stav ne karakterizira samo kapitaliste Marxova vremena; identična shvaćanja zastupaju i suvremeni, recimo američki, kapitalisti: »Država je nemoćna da stvori ma što u smislu u kom privreda proizvodi bogatstvo, a individuumi ideje i izume... (Sutton i dr., *The American Business Creed*, s. 195, citirano prema Galbraith, 2, 184).

Za kapitalistički način proizvodnje potrebna je drugačija definicija, koju Marx preuzima od Smitha¹. Smith, kao što se to njemu češće događalo, imao je u stvari dvije međusobno nedosljedne teorije. Prema prvoj, koju Marx smatra tačnom², rad je proizvođen kad proizvodi kapital. Prema drugoj, kriterij se sastoji u proizvodnji materijalnih dobara (nasuprot neproizvodnom radu utrošenog na nematerijalne usluge). Ta druga Smithova definicija danas se naziva marksističkom definicijom društvenog proizvodstva. Teško da će nekog obrazovanog ekonomista začuditi da je Marx i sam, kao i drugi ekonomisti, podvrgnuo kritici slabosti druge Smithove definicije.

U sistemu proste robne proizvodnje proizvođač razmjenjuje svoje proizvode za sredstva izdržavanja. Kapitalistički način proizvodnje kida veze između rada i vlasništva na sredstva za proizvodnju i između razmjene rada i potrošnih dobara umeće mašineriju *kapitalističke* proizvodnje. Proizvedena dobra mogu ostati ista, ali je društveni sadržaj proizvodnje sada drugačiji.

¹ Zbog toga izgleda da nije samo Marxu potrebna obrana od sovjetskih ekonomista, već da i Smitha treba braniti od njihovih zapadnih kolega. Tu je obranu dao na izvrstan način A. W. Lewis. Uklopivši osnove klasičnog prilaza u dva svoja rada (5; 6), profesor Lewis interpretira Smitha na isti način kao i Marx (iako, koliko mi je poznato, on sam ne poznaje Marxovu interpretaciju), kao što se može vidjeti iz slijedećih odlomaka: »Kako je Smith postavio distinkciju, dva su elementa proizvodnog rada. Prvo, njegov se proizvod sastoji od nadničnih dobara (dobra koja ulaze u potrošnju radnika, B. H.) i isključuje usluge. Drugo, proizvodni rad proizvodi višak iznad nadnica i zato ima veći prosječni proizvod nego neproizvodni rad. Ta je distinkcija učinjena i upotrebljavana jedino u svrhu analize akumulacije kapitala.« Bilješke: »Striktno govoreći, Smithova definicija razlikuje dobra i usluge. Ali naša moderna distinkcija između nadničkih dobara i ostale proizvodnje izgleda da je stvarno ono na što je on ciljao i što najbolje pristaje njegovoj analizi.« »Neoklasični ekonomisti napadali su tu distinkciju sa stanovišta teorije vrijednosti, ali kako ona nije bila mišljena za taj kontekst, napad je irelevantan.« I konačno: »Klasični ekonomisti prilazili su analizi akumulacije preko potrošnje nadničkih dobara. Oni su podijelili potrošače u tri klase: (1) kapitaliste i zemljoposjednike, (2) proizvođače usluga i predmeta luksuza i (3) proizvođače nadničkih dobara. U širem smislu, potrošnja proizvođača nenadničkih dobara bila je dio potrošnje kapitalista i zemljoposjednika, budući da su oni smatrali da klasu (2) izdržava klasa (1) za svoju zabavu itd. iz viška iscjedenog iz klase (3). Na taj način, kad su oni govorili o štednji kapitalista, oni su ponekad mislili na smanjenje njihove lične potrošnje nadničkih dobara, ali češće su prosto mislili da se ima manje lične posluge i da je tako reducirana broj izdržavanih u klasi (2).« (6, 4-5)

² »Razmotrimo najprije prvu, tačnu definiciju. Proizvođen rad u smislu kapitalističke proizvodnje je najamni rad, koji u razmjeni za promjenjivi dio kapitala ne samo reproducira ovaj dio kapitala... nego osim toga proizvodi i višak vrijednosti za kapitalista... Proizvođen je samo onaj najamni rad koji proizvodi kapital« (7, 239).

»Rezultat procesa kapitalističke proizvodnje niti je sam proizvod (upotrebna vrijednost) niti roba, to jest upotrebna vrijednost koja ima određenu prometnu vrijednost. Njegov rezultat, njegov proizvod se sastoji u stvaranju viška vrijednosti za kapital, te stoga u stvarnom pretvaranju novca ili robe u kapital... A ovaj specifični proizvod procesa kapitalističke proizvodnje kapital postiže samo u razmjeni za rad, koji se zato zove proizvodni rad.«¹ (7, 377)

Definicija proizvodnog rada slijedi direktno:

»Proizvođen rad je, dakle — u sistemu kapitalističke proizvodnje — takav rad koji za onoga tko ga upotrebljava proizvodi *višak vrijednosti*, ili koji pretvara objektivne uslove rada u kapital, a njihovog sopstvenika u kapitalista; dakle, rad koji svoj sopstveni proizvod proizvodi kao kapital.«

»Ako, dakle, govorimo o *proizvodnom radu*, onda govorimo o *društveno određenom radu*, o radu koji pretpostavlja sasvim određeni odnos između kupca i prodavca rada.« (7, 373-4)

I dosljedno tome *neproizvođen* rad određuje se po istom kriteriju kao i proizvodni te nema nikakve veze s nematerijalnim uslugama. Ako se »proizvodni rad određuje kao rad koji se neposredno razmjenjuje za kapital« onda je time »ujedno apsolutno utvrđeno šta je *neproizvođen rad*. To je rad koji se razmjenjuje ne za kapital već *neposredno* za dohodak...« (7, 244)

Isti zaključak ponovljen je još jednom u *Kapitalu*:

»Kao god što robe koje kapitalist kupuje jednim dijelom viška vrijednosti za svoju vlastitu potrošnju, ne služe njemu kao sredstva za proizvodnju i oplodjivanje vrijednosti, tako isto ni rad koji on kupuje radi zadovoljavanja svojih prirodnih i društvenih potreba nije *proizvođen rad*. Mjesto da kupovinom onih roba i rada pretvara višak vrijednosti u kapital, on ga naprotiv troši ili *izdaje* kao dohodak.« (4, 517)

Očigledno sa tog je stajališta irelevantno da li rad rezultira u materijalnim dobrima ili nematerijalnim uslugama:

¹ U »Kulturinome« prijevodu pogrešno stoji »proizvodni kapital«.

»Iz prethodnoga proizlazi da biti proizvođan rad jeste odredba rada koja prije svega nema nikakve veze s određenom sadržinom rada, ni s njegovom posebnom korisnošću ili osobenom upotrebnom vrijednošću u kojoj se predstavlja. Ista vrsta rada može da bude proizvodna ili neproizvodna.« (7, 378)

Tako npr., krojač koji je zaposlen u krojačkom poduzeću, proizvođan je radnik. »S druge strane, krojački pomoćnik (koji radi u mojoj kući) nije proizvođan radnik, iako njegov rad daje meni proizvod, čakšire, a njemu cijenu njegovog rada, novac.« (7, 379) Međutim, kako stoji stvar s klasičnim neproizvođnim radnicima, kao što su npr. umjetnici? Marxov je odgovor nedvosmislen:

»Pjevačica, na primjer, koja na svoj sopstveni rizik prodaje svoje pjevanje, neproizvođni je radnik. Ali ista pjevačica, koju angažuje neki poduzetnik da pjeva na koncertima da bi zaradio novaca, proizvođan je radnik, jer ona proizvođi kapital.« (7, 378)

Da zaključimo:

»Karakteristično je za sve vrste neproizvođnog rada da se ja mogu njima u toliko više koristiti — kao i kupovinom sve druge robe u svrhu potrošnje — ukoliko više eksploatišem proizvodne radnike... Dok, obratno, moja moć da upotrebljavam proizvodne radnike ne raste nipošto u srazmjeri u kojoj upotrebljavam neproizvođne radnike, nego obratno, ona u istoj srazmjeri opada.« (7, 382)

Svoju teoriju proizvodnog rada Marx je veoma pregledno sažeo u jednom odlomku *Kapitala*. Nakon što je ustanovio da podjela rada proširuje pojam proizvodnog rada, Marx ističe da ga kapitalistička proizvodnja na specifičan način sužuje:

»Kapitalistička proizvodnja nije samo proizvodnja roba, ona je u suštini proizvodnja viška vrijednosti. Radnik ne proizvođi za sebe već za kapital. Zato nije više dovoljno da on samo proizvođi. On mora proizvođiti višak vrijednosti. Proizvođan je samo onaj radnik koji proizvođi višak vrijednosti za kapitalista, koji dakle služi samooplođivanju kapitala. Ako nam je slobodno izabrati primjer izvan materijalne proizvodnje, onda je neki učitelj proizvođan radnik kad ne radi samo na obradivanju djetinjih glava, nego kad i sam izdire radi bogaćenja poduzetnika. Ovaj se odnos ni u čemu ne mijenja time što je kapital plasiran u tvornicu

znanja umjesto u tvornicu kobasica. Prema tome se u pojmu proizvodnog radnika nikako ne sadrži samo odnos između djelatnosti i korisnog učinka... nego i specifičan društveni odnos proizvodnje, nastao u historiji...« (4, 442)

I to je onda Marxova teorija proizvodnog i neproizvođnog rada. Međutim, Marx čini još jedan daljnji korak. Njega sada interesira da ustanovi da li se i u kojoj mjeri druga Smithova definicija može smatrati *aproksimacijom* prve. Ako se to može učiniti, njegov model kapitalističkog sistema bio bi malo pojednostavljen a da ne izgubi ni jednu od svojih bitnih oznaka. On počinje generalizacijom empiričkog svjedočanstva svog vremena:

»Jer takav je zakon ekonomskog razvitka da funkcije raspodjeljuje među razna lica, i da se zanatlija ili seljak, koji proizvođi sopstvenim sredstvima za proizvodnju, postepeno pretvara u malog kapitalista, koji eksploatiše i tuđ rad, ili gubi svojih sredstva za proizvodnju... i pretvara se u najamnog radnika. Takva je tendencija društvenog oblika u kome preovlađuje kapitalistički način proizvodnje. Pri razmatranju suštinskih odnosa kapitalističke proizvodnje... može se dakle pretpostaviti da je cio robni svijet, da su sve oblasti materijalne proizvodnje — proizvodnje materijalnog bogatstva — potčinjene (formalno ili stvarno) kapitalističkom načinu proizvodnje. Pri toj pretpostavci, koja izražava cilj (limit), i koja se, dakle, sve više približava apsolutnoj tačnosti, svi radnici uposleni u proizvodnji robe najamni su radnici, a sredstva za proizvodnju istupaju prema njima u svim ovim oblastima kao kapital. A u tom slučaju može se uzeti kao karakteristično za proizvodne radnike, tj. za radnike koji proizvođe kapital, to da se njihov rad ostvaruje u robi, u materijalnom bogatstvu. I tako bi proizvođan rad, pored svoje glavne karakterne crte, koja nema nikakve veze sa sadržinom rada i od nje je potpuno nezavisna, dobio drugu, od prve različitu, sporednu karakternu crtu.« (71, 385, podvukao H. B.)

Preostaje da se vidi da li se mogu zapaziti neke tendencije na području »duhovne« proizvodnje.

»Kod nematerijalne proizvodnje, i onda kad se ona obavlja isključivo radi razmjene, dakle kad proizvođi robu, moguće su dvije stvari:

»1. Ona rezultira u robi, u upotrebnim vrijednostima, koje posjeduju od proizvođača i potrošača odvojeno samostalno obličje; koje, dakle, mogu

postojati u vremenskom razmaku između proizvodnje i potrošnje, i u ovom razmaku mogu cirkulirati kao prodajna roba, kao npr. knjige, slike, ukrajno, svi proizvodi umjetničkog stvaranja samih umjetnika. *Tu se kapitalistička proizvodnja primjenjuje samo u veoma ograničenoj mjeri* (podvukao H. B.). Ukoliko, na primjer, neki pisac za neko zajedničko djelo — recimo enciklopediju — iskorišćuje mnoge druge kao pomoćnike...

»2. Proizvodnja je neodvojiva od čina proizvodnje, kao kod svih egzekutivnih umjetnika, glumaca, učitelja, ljekara, popova itd. I tu se kapitalistički način proizvodnje obavlja samo u nekim oblastima... *Sve ove pojave kapitalističke proizvodnje u ovoj oblasti toliko su beznačajne upoređene s cjelokupnom proizvodnjom, da se mogu potpuno zanemariti.*« (podvukao H. B.; 7, 386—7)

Proizlazi slijedeći zaključak: po Marxovu mišljenju bitne osobine kapitalističkog načina proizvodnje mogu se ustanoviti analizom proizvodnje materijalnih dobara, koja je u tom sistemu najvećim dijelom organizirana na kapitalističkoj osnovici i koja obuhvaća najpretežnji dio cjelokupne proizvodnje. »One vrste rada koje se ne fiksiraju u robu često po prirodi svojoj ne mogu biti podvrgnute kapitalističkom načinu proizvodnje« (7, 279) te tako nisu od većeg interesa za Marxovo istraživanje. U tom smislu Marx je organizirao i svoja istraživanja u »Kapitalu«, gdje se uglavnom govori o robama, tj. o materijalnim proizvodima. I to je sve.

Smisao revizije Marxove teorije proizvodnog rada

Moguća je još jedna interpretacija. Marx je mogao pobrkati stvari i previdjeti da ova njegova specijalna teorija protivuriječi njegovim filozofskim pogledima i njegovoj općijoj teoriji razvoja društveno-ekonomskih sistema. Upravo to implicitno pretpostavljaju svi oni autori koji izvode »marksističku« definiciju društvenog proizvoda iz Marxovog filozofskog materijalizma i iz Marxove teorije o odnosu između baze i nadgradnje. Što se tiče filozofskog materijalizma, možemo odmah ustanoviti da materijalnost u filozofskom smislu — osim u vulgarnoj filozofiji — nije identična s opipljivošću, opredmećenošću, što je upravo kriterij »materijalističkih« defi-

nicija društvenog proizvoda koje se pozivaju na Marxa. Prema tome povezivanje Marxove filozofije i predmetnog sadržaja proizvodnje nedopustivo je. Što se tiče povezivanja s teorijom baze i nadgradnje, najrazrađenija menija poznata verzija te doktrine potiče iz pera sovjetskog ekonomista J. A. Kronroda, od koga ću posuditi nekoliko citata radi ilustracije.

»Društveni proizvod je rezultat materijalne proizvodnje, rezultat proizvodnog rada. U proizvodu se ispoljavaju rezultati ljudskog rada, kojem je svrha reproduciranje materijalnih uslova za život društva, tj. prisvajanje prirodnih dobara, koja zadovoljavaju ljudske potrebe. Ali upravo zbog toga, rezultati duhovne proizvodnje ne stvaraju proizvod u ekonomskom smislu, nego su samo odraz procesa materijalnog života.«

»... Brkanje materijalne i duhovne proizvodnje dovodi do nemarksističkog brisanja razlike između baze i nadgradnje, dovodi do identificiranja rezultata materijalne proizvodnje, koji stvaraju proizvod, i rezultata duhovne proizvodnje, koji predstavljaju odraz materijalnog procesa života.« (8, 9)

Marx je držao da odnosi ljudi u proizvodnji — ekonomski odnosi — predstavljaju najvažniju determinantu strukture svakog poznatog društva. Govorimo o feudalnom, kapitalističkom itd. društvu zbog feudalnih, kapitalističkih itd. ekonomskih odnosa u tim društvima. Ideologije, ili opštije, kulture tih društava odražavaju njihove ekonomske osnovice i kao takve predstavljaju nadgradnju. U svakom klasnom društvu kultura je kultura vladajuće, tj. posjedničke, klase. Posjednička klasa stvara svoju kulturu bilo direktno, »kao duhovni proizvođači«, bilo indirektno, kao kupac. U svakom slučaju vlasnici i lica koja o njima ovise, žive od rada nevlasnika. Sve što slijedi iz te do krajnosti pojednostavljeno izložene materijalističke koncepcije historije jest fundamentalna sociološka razlika između »ekonomske sfere« i »ideološke sfere« društva. Dovoljno je baciti jedan pogled na predgovor *Priloga kritici političke ekonomije* pa da se ustanovi da Marx nije mogao poistovetiti »način proizvodnje materijalističkog života«, tj. bazu, s opipljivom materijalnom proizvodnjom. Za njega je ta materijalna osnovica društva sinonim za »ekonomsku strukturu«. Razlikovanje baze i nadgradnje ne pruža nikakav kriterij za razlikovanje između dobara i usluga — što je osnovica »marksističke« definicije dru-

štvenog proizvoda. Gdje treba klasificirati usluge brijača, bolničarki i čistača ulica? Treba li ih uključiti u bazu ili nadgradnju društva? Izgleda da je Kronrod svjestan poteškoće pa predlaže da u takvim slučajevima »treba proanalizirati konkretnu funkciju rada u pogledu njegove proizvodnosti« (s. 15), ali ne daje upute na koji način to treba uraditi.

Nadalje, ni odnos između »materijalne« i »duhovne« proizvodnje ne određuje odnos između proizvodnog i neproizvodnog rada. Vidjeli smo da je prema Marxovoj definiciji umni rad umjetnika i pisaca, ukoliko je organiziran na kapitalističkoj osnovici, jednako proizvođan kao i rad radnika, dok je predmećeni rad krojačkog zanatlije — u kapitalističkom sistemu — neproizvođan. U koliko ne pretendiramo na to da poučimo Marxa što je *trebalo* da misli, moramo prihvatiti definiciju proizvodnosti u smislu u kom je on sam upotrebljava. A iz gornjih navoda očigledno je da je Marx definirao proizvodnost u smislu *akumulacije kapitala*, tj. u smislu društvenih odnosa koji postoje kod kapitalističkog načina proizvodnje. To nema nikakve veze s problemom odnosa između baze i nadgradnje, a niti s odnosom materijalne i nematerijalne proizvodnje.

Nakon što je prva nedosljednost uključena, ostale nužno slijede. Vidjeli smo da prema Marxovom mišljenju kad »govorimo o *proizvodnom radu*, onda govorimo o *društveno određenom radu*«. Slijedi da će isti fizički agregati dobara i usluga imati *različite* sadržaje proizvodnog rada ovisno o tome da li je privreda kapitalistička ili socijalistička. Ignorirajući tu neposrednu logiku protagonisti »marksističke« definicije društvenog proizvoda propisuju *ista* statistička pravila za izračunavanje društvenog proizvoda u obim privredama, naime, uključivanje materijalnih dobara i isključivanje nematerijalnih usluga. U vezi s tim jedno profinjavanje zaslužuje kratak komentar. Neki autori nastoje razviti svoj marksizam još jedan korak dalje pa postuliraju nešto malo drugačiju formulu za socijalizam. Time dolazimo do naredne tačke.

Od vremena Adama Smitha — od kraja XVIII vijeka — razlikovanje proizvodnog i neproizvodnog rada imalo je uvijek jednu izraženu klasnu i političku notu. Kako je to Marx formulirao, Smith je u stvari svrstao državne

funkcionere, advokate i popove u istu kategoriju s lakrdijašima, prostitutkama i sluzinčadi. Taj postupak nije mogao a da ne izazove oštre proteste od strane onih prvih. Karakterističan je slučaj Malthusa. Trebalo je gornje društvene slojeve učiniti proizvodnima.

Moglo bi se očekivati da će se apologetika ponovno pojaviti u diskusijama oko tog predmeta sredinom XX vijeka. Kronrod nas spremno snabdjeva s teorijom kakva se samo može poželjeti:

»S druge strane, socijalizam rađa nove proizvodne funkcije... Funkcija socijalističke države, funkcija partije kao rukovodeće snage socijalističkog društva jesu neposredno proizvodne funkcije, budući da država i partija vrše privredno-organizatorsku ulogu *neposredno* rukovodeći i organizirajući sav proces materijalne proizvodnje u socijalističkom društvu.« (8, 39)

Za Marxa je, dakako, državni aparat bio prototip društvenog parazitizma i teza o odumiranju države u socijalizmu dovoljno je poznata da bi zahtijevala ma kakav daljnji dokaz. Citat služi kao ilustracija činjenice da »marksizam« i »Marxovo teoretsko nasljeđe« nisu nužno jedna te ista stvar¹.

Preostaje da se da odgovor na pitanje o porijeklu »marksističke« definicije društvenog proizvoda i da se objasni jedinstvena solidarnost dvaju antagonističkih tabora — nemarksista i marksista — u vezi s tim problemom. Između različitih mogućih objašnjenja kao osnovicu za svoje vlastito odabirem iskušano marksističko tretiranje teorije kao društveno uslovljene.

Budući da je »marksistička« definicija ili arbitrarna ili vodi do teoretski besmislenih rezultata, antimarksistički autori nisu mogli imati ništa protiv nje. Politički pritisak — ili pristrasnost — posljednje citirane Kronrodove postavke očigledni su. Što se tiče ostaloga, identificiranje proizvoda s materijalnim proizvodom može biti djelomično uslovljeno utjecajem J. Staljina i njegovog primitivnog

¹ Nešto pažljivije formulirana izjava Notkina predstavlja još jedan slučaj iste doktrine (9, 83b). Međutim, treba dodati da sovjetski statističari nisu poslušali savjete svojih kolega ekonomista i da oni ne izračunavaju usluge države i partije kao dodatak društvenom proizvodu.

filozofskog materijalizma¹. No, izgleda da je to identifikovanje prvenstveno rezultat ekonomskih uslova u Sovjetskom Savezu u vrijeme kad je planiranje uspostavljeno u toj zemlji. Za ljude koji su se angažirali u procesu brze industrijalizacije, izgledalo je očiglednim da su ono što je važno čelik i ugalj, tj. opipljiva materijalna dobra, kojima su oni nastojali povećati proizvodno bogatstvo zemlje². Radu u tom području društvene aktivnosti pridana je, svjesno ili nesvjesno, aureola posebne koristi ili uzvišenosti. Sugestivan Smith-Marxov termin »proizvodni rad« odlično je zadovoljio emocionalne potrebe situacije, a autoritet Marxova imena mogao je samo pojačati ukupni utisak. Kad se jedanput prođe kroz taj proces, postavka postaje sama po sebi očita i tako izmiče logičkoj analizi. Prosto se *zna* da su fabrički radnici proizvodni, a univerzitetski profesori da nisu i da žive od rada prvih. Posljednje dvije rečenice generaliziraju lično iskustvo autora.

Proizvodan rad u socijalizmu

Ako pokušamo Marxovu analizu proširiti i na socijalističku privredu, to se može uraditi na slijedeći način. Marksistički prilaz ekonomskoj analizi u suštini znači historijsko određivanje ekonomskih kategorija, znači utvrđivanje njihove društvene zavisnosti. A ako želimo uključiti društvene odnose u definiciju proizvodnosti rada, onda poslije razmišljanja postaje jasno da filozofska materijalnost ili distinkcija baze i nadgradnje ne pružaju direktno željeni kriterij i da se taj problem najprikladnije rješava na način kako je to uradio sam Marx: postavljanjem pitanja o osnovnoj orijentaciji odnosnog društveno-ekonomskog sistema. Rezultat procesa kapitalističke proizvodnje jest kapital i prema tome, zaključuje Marx, u tom sistemu proizvodan je samo onaj rad koji proizvodi kapital. To vrijedi jednako za »materijalni« kao

¹ Tako Kronrod potkrepljuje svoje stavove citiranjem ovakvih Staljinovih filozofskih refleksija: »Da bi ljudi mogli da žive, treba da imaju hranu, odjeću, obuću, stan, ogrjev i sl., da bi imali ta materijalna dobra, treba ih proizvoditi« (8, 3).

² Kronrod piše: »Veliki zadaci, koji su u novom petogodišnjem planu postavljeni našoj zemlji, zahtijevaju da se još više poveća udio rada, koji je zaposlen u sferi materijalne proizvodnje...« (8, 39–40).

i za »duhovni« sektor proizvodnje. Ako na sličan način postavimo pitanje o tome što je rezultat procesa socijalističke proizvodnje, moramo nedvojbeno doći do zaključka da su to upotrebne vrijednosti. U društvu, u kom se poklapaju neposredni i krajnji cilj proizvodnje, funkcija kapitala kao agensa za organizaciju proizvodnje postaje izlišna te tako proizvodnja profita prestaje biti kriterijem proizvodnosti. U tom se društvu proizvodnja organizira ne u svrhu zarade profita ili akumulacije kapitala, nego u svrhu zadovoljenja ljudskih potreba. Prema tome proizvodan je svaki onaj rad koji proizvodi dobra i usluge za zadovoljavanje potreba ljudi, tj. svaki rad koji povećava blagostanje društvene zajednice.

Međutim, ne bi trebalo učiniti pogrešku pa svaki društveno priznat rad proglasiti proizvodnim. U socijalizmu kriterij proizvodnosti sastoji se u zadovoljavanju potreba, a te potrebe nisu apstraktne, nacionalne, društvene, historijske, već sasvim konkretne, lične, individualne. Blagostanje društvene zajednice veće je ili manje zavisno od toga što se dešava s blagostanjem svakog pojedinog člana te zajednice. Van blagostanja konkretnih ljudi nema nikakvog drugog blagostanja. A u tom kontekstu jedna vrsta rada doprinosi povećanju blagostanja, dok druga vrsta ne mijenja blagostanje već jedino stvara uvjete za realizaciju blagostanja, predstavlja na neki način troškove proizvodnje. Prva vrsta rada je proizvodna, druga je neproizvodna. U prvu vrstu možemo ubrojiti rad koji proizvodi robe, obrazovni i naučni rad, zdravstveni i kulturni rad; u drugu vrstu možemo ubrojiti rad državne administracije, policije, vojske, rad političara. Karakteristično je za socijalizam kao društveni sistem da stimulira rad prve vrste i da ograničuje rad druge vrste. A to u našem teorijskom okviru znači da stimulira proizvodni i ograničuje neproizvodni rad. U tom pogledu funkcioniranje socijalizma formalno je istovetno s funkcioniranjem kapitalizma, i jedan i drugi sistem oslanjaju se na proizvodan rad i ograničuju neproizvodan rad. Međutim, sa držaji proizvodnog i neproizvodnog rada prilično su različiti.

Ne bi trebalo učiniti ni još jednu pogrešku. To što su materijalizirani i nematerijalizirani rad jednako proizvodni ne znači da među njima nema nikakve društveno-ekonomske razlike. Ta razlika ne sastoji se, naravno, u vulgarnom razlikovanju materijalnih roba i nematerijalnih usluga i dosljedno tome u klasificiranju opančara u proizvodne radnike, a brijača u neproizvodne — kako to npr. radi jugoslavenska službena statistika. Razlika je u tome što se neke robe i usluge prodaju na tržištu, a druge — obrazovne, zdravstvene i slične usluge — ne. Činjenica je da u prvom sektoru dominiraju materijalne robe, a drugi se sastoji gotovo isključivo iz nematerijalnih usluga. No to su sekundarne, izvedene osobine, koje mogu služiti u svrhu aproksimiranja a ne kao fundamentalni teorijski kriterij razlikovanja. Od interesa je uočiti da netržišna proizvodnja (bez usluga državnog aparata) u našoj zemlji sačinjava već jednu osminu ukupne proizvodnje i da se povećava brže od tržišne proizvodnje.

Proizvodnja za tržište i za neposredno zadovoljavanje potreba, tj. privreda i neprivreda — da upotrebimo uobičajene termine — uslovljavaju određeno društveno grupiranje o čemu će biti govora u jednom od kasnijih poglavlja. To kao i razlika u ekonomskoj organizaciji čini to razlikovanje važnim i teorijski interesantnim. Međutim, to razlikovanje, kao što je već rečeno, nema nikakve veze s utvrđivanjem kriterija društvene proizvodnosti rada. Kad bi, naime, postojala veza, onda bi *tržišnost* određivala *proizvodnost rada u socijalizmu*, što je, naravno, apsurdno.

Mogli bismo na kraju rezimirati rezultate naše analize. Ukupan društveno potreban rad u socijalističkom društvu dijeli se na proizvođan i neproizvođan. Prvi doprinosi blagostanju, potonji služi za održavanje društvenih okvira proizvodnje. Proizvođan rad može se odvijati u tržišnoj i netržišnoj sferi. U prvom slučaju rad rezultira najvećim dijelom u materijalnim robama, u potonjem u nematerijalnim uslugama. Sve ove razlike nisu samo apstraktno-teorijske već se mogu i statistički fiksirati, a rezultati odnosnih kategorija rada izmjeriti.¹

¹ U stvari to je već urađeno u Jugoslavenskom institutu za ekonomska istraživanja. Vidi B. Horvat (10).

15. INDIVIDUALNO I DRUŠTVENO VLASNIŠTVO U SOCIJALIZMU

Postavljanje problema

Vlasništvo je jedna od osnovnih kategorija u analizi društvenih fenomena. Kaže se da se kapitalizam zasniva na privatnom vlasništvu¹, a socijalizam na društvenom. Što to precizno znači? Teško bi se moglo tvrditi da su problemi u ovom području razjašnjeni i riješeni. Osim toga vlasništvo — možda još i više nego proizvođan rad — ne predstavlja samo akademski problem, već je najdirektnije uklopljeno u društvenu organizaciju i društvenu praksu. Vulgariziranje problema vlasništva i naivni dogmatizam u vezi s time nanijeli su već velike štete socijalističkoj izgradnji i kod nas, a po svoj prilici još i veće u drugim socijalističkim zemljama.

Društveno-ekonomska teorija socijalizma počela se stvarati u vrijeme kad socijalizma još nije bilo. Osnovni motiv koji je socijaliste, teoretičare i praktične radnike rukovodio, bio je revolt na društvene defekte kapitalističkog sistema i uvjerenje da je i moguće i nužno izgraditi jedan bolji društveni sistem. Oni su zbog toga prije svega bili orijentirani na kritiku i rušenje postojećeg društvenog sistema. Marxov *Kapital* nosi podnaslov: »Kritika političke ekonomije kapitalizma«. Nije stoga čudno što se socijalizam dugo vremena definirao negativno, kao negacija i antiteza kapitalizma. U kapitalizmu postoji anarhično tržište — prema tome u socijalizmu nema tržišta. U kapitalizmu privredne odluke donose same proizvodne jedinice, poduzeća — prema tome u socijalizmu ne može biti autonomije poduzeća, već se privredne organizacije moraju pokoravati centralnim odlukama državnog plana. Kapitalizam se zasnivao na individualnoj inicijativi — prema tome individualna inicijativa je nešto loše i treba je zamijeniti društvenom inicijativom oličenom u državi. U kapitalizmu postoji privatno vlasništvo, koje je uzrok kriza, eksploatacije itd. — prema tome socijalizam mora ukinuti privatno vlasništvo i zamijeniti ga državnim. Mi danas znamo na osnovu praktičkog isku-

¹ Već u kapitalizmu vlasništvo prolazi kroz određene metamorfoze ograničenja vlasničkih prava, obezličnja i dezintegracije. Vidi o tome inteligentan i koncizan tekst M. Pečujlića (11, 37—47).

stva u kojoj mjeri su te antinomije naivne i lažne. Tržište ne mora biti anarhično; planiranje ne mora biti centralno — administrativno; individualna inicijativa nije nužno loša, a državna inicijativa nije jedina alternativa; pored privatnog i državnog vlasništva moguće je, nešto treće, društveno vlasništvo. Upravo ova posljednja antinomija bit će predmet našeg bližeg ispitivanja. Prethodno da upozorimo da se u međuvremenu razvila i jedna stvarna antinomija, između Marxove društveno-ekonomske teorije i vulgarnog marksizma koji s prvom nema ništa zajedničko osim frazeologije.¹

Dogma o identitetu privatnog vlasništva i kapitalizma te državnog vlasništva i socijalizma kao i to da državno vlasništvo pretvara kapitalizam u socijalizam, netačna je, kao što danas znamo, zbog najmanje tri različita razloga. Prije svega u prostoj robnoj proizvodnji postoji privatno vlasništvo, a ipak to nije kapitalizam; u antičkim despotijama, kao što ističe Marx, postojalo je državno vlasništvo a da to nije imalo nikakve veze sa socijalizmom. U fašističkim zemljama država je temeljito »regulisala« društveni i privredni život pa ipak su to bile kapitalističke zemlje.

¹ Na vulgarni marksizam možemo nadovezati i vulgarni socijalizam uopće. Tako su vulgarni socijalisti isključivali i lično posjedovanje potrošnih dobara — vlastiti automobil ili vlastita kuća smatralo se, a ponegdje se još uvijek smatra, izrazom buržoaskih prohtjeva — te se zahtijevalo i zahtijeva se, zajedničko posjedovanje potrošnih dobara i kompletno reglementiranje ličnog života. U svim ovakvim teorijama nije teško otkriti njihovu suštinu: malograđanski mentalitet. Kao obično, i o toj pojavi Marx ima nešto da kaže. On je naziva *primitivnim* komunizmom, koji kao »prvo pozitivno ukidanje privatnog vlasništva... samo je, dakle, *pojavni oblik* podlosti privatnog vlasništva, koje hoće da se postavi kao pozitivna zajednica.« U jednom izvanrednom odlomku Marx piše: »Komunizam je... prije svega *opće* privatno vlasništvo... Neposredan fizički *posjed* njemu je jedini cilj života i postojanja; posao *radnika* se ne ukida, nego proširuje na sve ljude... Taj komunizam — time što svagdje negira čovjekovu *ličnost* — upravo je samo konzekventan izraz privatnog vlasništva, koja je sama ta negacija. Opća *zavist*, koja se konstituira kao sila, samo je skriveni oblik, u kom se lakomost uspostavlja i zadovoljava samo na drugi način. Misao svakog privatnog vlasništva kao takvog upravljena je *barem* protiv *bogatijeg* privatnog vlasništva, kao zavist i težnja za niveliranjem... Primitivni komunist samo je dovršenje te zavisti i te nivelacije s obzirom na *predođeni* minimum... Kako to ukidanje privatnog vlasništva ima malo veze sa stvarnim prisvajanjem, dokazuje upravo apstraktna negacija čitavog svijeta obrazovanja i civilizacije, povratak *neprirodnoj* jednostavnosti čovjeka *siromašna* i bez potreba, koji nije prevladao privatno vlasništvo, nego do njega još nije ni dospio (12, ss. 225—26, podvlačio K. M.).

Nadalje, radi se o utvrđivanju suštine kapitalizma odnosno kapitala. Ova se ne sastoji u privatnom vlasništvu već u tome — kako je to Marx izvanredno formulirao još na početku svoje naučne i političke aktivnosti, a kasnije i tu odredbu samo dalje razrađivao — što je kapital »...*vlast* nad radom i njegovim proizvodima«.¹ *Vlast nad radom* kao odredba kapitalističke privatne svojine izgleda mi boljom i preciznijom nego uobičajeno određivanje pojmom eksploatacije. Eksploatacija je dvo-smislen pojam i to u doslovnom smislu riječi, tj. ima dva smisla.² Kako treba odgovoriti na slijedeće poznato pitanje: tko eksploatira, privatnik ili socijalističko poduzeće, ako privatnik plaća radnika 100.000 din. a poduzeće samo 80.000 din? A što je s eksploatacijom poljoprivrednih proizvođača od strane zadruga, o čemu govori seljak Bradić (v. s. 278)? Eksploatacija može da znači zakidanje u nagrađivanju za izvršeni rad. Takva eksploatacija postoji svugdje gdje postoje monopoloidne situacije. Zbog toga se često u ekonomskoj teoriji na Zapadu predlaže da se stupanj monopola uzme kao jedina objektivna mjera eksploatacije. U tom smislu zbog veoma neujednačenih uslova poslovanja ekonomski povlašteni radni kolektivi eksploatiraju one druge, arbitrarne odluke države i banaka dovode do eksploatacije i, naravno, koriste jedn. stvaranje monopoloidnih situacija na tržištu znači eksploataciju jednih kolektiva od strane drugih.³ To je veoma ozbiljan i kod nas gotovo sasvim neistražen problem. No eksploatacija može označavati i specifičan društveni odnos u kom jedna klasa pojedinaca, posredstvom privatnog vlasništva ili državne vlasti, ekonomski potčinjava drugu, i znatno veću, klasu. Ova potonja klasa predstavlja najamne radnike. Oni prvi imaju *vlast nad radom*.

Očigledno je da ta vlast ne nestaje zamjenom privatnog vlasništva državnim već, štaviše, ona može da se poveća, da postane *totalna vlast* države nad radom i njegovim proizvodima, proces alijenacije može da postigne svoj apsolutni limit. Ne mora, ali može, a historija po-

¹ K. Marx, »Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine« (12, 167).

² Dva smisla pojma eksploatacije uočio je i R. Lukić, iako ih nešto drugačije analizira. Vidi »Eksploatacija kao element društvene klase« (13, 369—73.)

³ U članku »Raspodjela prema radu među kolektivima« (14) pokazao sam kako popularna parola, da lični dohoci u poduzeću treba da rastu proporcijalno povećanju produktivnosti rada, negira raspodjelu prema radu i tako dovodi do eksploatacije.

kazuje da do toga stvarno i dolazi. Za razliku od vulgarnog marksizma oličenog u staljinističkoj »dijalektici« jačanja države, stvarno marksističko rasuđivanje bilo bi otprilike ovakvo. U kapitalizmu *vlast nad radom* počiva na (neograničenom) privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Prema tome osnovni preduslov za izgradnju socijalizma — gdje će svaka *vlast nad radom* prestati i time biti iniciran proces dezalijenacije — sastoji se u likvidiranju (neograničenog) privatnog vlasništva na sredstva za proizvodnju. Međutim, to je, kako bi matematičari rekli, samo nužan ali ne i dovoljan uvjet za ukidanje kapitalizma, odnosno za izgradnju socijalizma. Drugim riječima, time što je ukinuto privatno vlasništvo ne znači da je stvoren ili da se stvara socijalizam. Potrebno je još nešto više od toga.

Treći razlog za netačnost gore navedenih identiteta sastoji se u slijedećem. Promjene društvenih institucija dovode do metamorfoze ekonomskih kategorija. Kao što u uslovima proste robne proizvodnje privatno vlasništvo ne dovodi do uspostavljanja vlasti nad radom — iako može dovesti kada i u koliko postoje uvjeti za razvoj kapitalističke robne proizvodnje — tako ni u uslovima socijalističke privrede privatno vlasništvo ne mora dovesti do kapitalističkih odnosa već može biti potpuno integrirano u razvoj socijalizma i socijalističkih odnosa. Kako i na koji način pitanje je koje treba istražiti i na koje jugoslavenska praksa daje već određene odgovore.

Socijalistički ili nesocijalistički karakter proizvodnje individualnog proizvođača

Počnimo od jednog poznatog praktičnog primjera: položaja zanatstva u jugoslavenskoj privredi. Polazeći od dogmatskog shvaćanja da je individualno zanatstvo — termin »individualni« upotrebljavam namjerno da bih izbjegao negativno emotivno značenje termina »privatan« — u suštini nesocijalističko, lokalni, i ne samo lokalni, organi primjenjivali su mjere administrativnog pritiska i sputavanja. Kao rezultat broj zanatskih radnji počeo se smanjivati. Napuštali su svoje radnje prije svega oni pojedinci koji nisu bili spremni da dopuste društvenu diskriminaciju svog rada, da trpe insinuuacije da su oni

spekulantski i antisocijalistički elementi. Ostajali su, pored starijih i stoga nemobilnih zanatlija, oni kojima je socijalizam i društveno etiketiranje bilo irelevantno i koje je jedino interesirala zarada bez obzira kako i na koji način se do nje dolazilo. Budući da se u isto vrijeme naša privreda brzo razvijala, potrebe za zanatskim uslugama rasle su nezadrživo bez obzira na društvene teorije naših lokalnih organa. Stvoren je tako eldorado za spekulantske elemente, urađeno je ono što su oni samo mogli i poželjeti: dan im je ekonomski monopol. Kad se to jednom desilo, administrativne sankcije malo su koristile. Porezi su povećani preko realnih mogućnosti oporezovanih. Opet su radnje napuštali oni pošteniji, koji nisu mogli izdržati pritisak; ostajali su i nadolazili¹ spekulanti koji su i tu prepreku znali savladati. Monopol ovih posljednjih još se više učvrstio. Na taj način naši teoretičari doživjeli su ono što su i očekivali: ispoljavanje privatnog vlasnika kao poreskog prevaranta i spekulanta. Bila je to empirijska potvrda pravilnosti njihove teorije i politike, a nisu zapažali da ta politika ne samo da nije ograničavala antisocijalističke pojave već ih je masovno proizvodila. Prije rata zanatlija je bio čovjek sa skromnim prihodima, bez nekih političkih ambicija i s određenim tradicionalnim cehovskim poslovnim poštenjem; više od polovine zanatlija nije moglo živjeti od zarade u svom zanatu, a svega 2% zanatskih radnji zapošljavalo je više od 4 pomoćnika. (17, 124—6) U razvijenim kapitalističkim zemljama zanatlija jedva da se razlikuje od radnika, konkurencija je velika, a broj bankrotstava zanatskih radnji — shvaćenih u širem smislu tako da uključuju i trgovine, usluge i sl. — ogroman je. Kod nas su poslije rata zanatlije prvi počeli kupovati automobile, graditi vile i bančiti po noćnim lokalima što su tri atributa novopečenih bogataša u siromašnim sredinama.

Prije dvanaestak godina prisustvovao sam jednoj neprijatnoj sceni u kojoj je, prilikom obračuna za izvršeni

¹ Karakteristično je da su obrtnici društvena grupa s najmanjom stopom samoobnavljanja: samo 9,2% obrtničke djece i sami postaju obrtnicima. Jednako je tako karakteristična i unutargeneracijska pokretljivost lica koja su bila aktivna 1939. i 1960. g.: manje od jedne trećine sadašnjih obrtnika bili su to i prije rata, jedna polovina regrutirala se od predratnih radnika, a 7% od predratnih seljaka (V. Milić).

rad, jedan postariji elektroinstalater dobio srčani napad jer su mu, onako iz navike, rekli da je spekulat i da nabija cijene. Kad se oporavio, čovjek je počeo da se žali i da predbacuje: Po čemu je on spekulat? Zar on nije pošteno i dobro uradio svoj posao? Zar nije obracunao rad tačno onako kako je propisano? Zar on ne plaća pošteno poreze toj zemlji? Zar on ne voli ovu zemlju isto kao i svaki drugi građanin? Zašto ga stalno dočekuju s uvredama, zašto stalno dovode u pitanje njegovu poštenje? Po čemu on nije jednako pošten i vrijedan kao i svaki drugi radnik ili službenik u nekom državnom poduzeću? Zašto on mora da bude nepošten zato što je privatnik? — Na sve ovo može se odgovoriti da ne valja generalizirati iz jednog slučaja, da se ne može biti sentimentalni kad se radi o društvenim transformacijama i da je ovo tipičan slučaj sitnovlasničke psihologije koja nije u stanju da razumije društvene promjene. Međutim, što onda ako se nije radilo o sitnovlasničkoj psihologiji, već o pogrešnoj teoriji? Nemarksističkoj i antimarksističkoj, kao što su i antinomije koje su gore navedene? U proteklih dvanaestak godina, ja sam, prateći naš društveni razvoj, često pomišljao na onog postarijeg elektroinstalatera sa sitnovlasničkom psihologijom. Možda je i bila sitnovlasnička, ali njeno jezgro je bilo rad kao kriterij ljudske vrijednosti. A takav kriterij je nesumnjivo socijalistički. O čemu se zapravo radi?

Individualno vlasništvo kao integralna kategorija socijalističkog društveno-ekonomskog sistema

Vratimo se Marxovoj odredbi kapitala, jer ona pruža jednostavno i sigurno rukovodstvo za rasuđivanje. Da li poljoprivrednik koji sa familijom obrađuje 10 hektara, ili elektroinstalater koji sa sinom popravlja naše kućne električne uređaje, ostvaruju vlast nad tuđim radom? Nesumnjivo ne. A da li to po nekoj određenoj unutrašnjoj ekonomskoj ili društvenoj logici mogu početi ostvarivati eventualno u budućnosti? Dok poljoprivrednik i elektroinstalater rade sami ili s familijom, nesumnjivo da opasnosti za takav razvoj nema. A ako zaposle po jednog pomoćnika? Vjerovatno da ni tada. Koliko pomoćnika se može tolerirati? To ovisi o praktičnoj ocjeni,

a kriterij je slijedeći: tako dugo dok vlasnik sam radi i taj direktan rad je njegova osnovna funkcija, nema opasnosti od kapitalističkog razvoja. Međutim, onog momenta kad prvenstvena funkcija postane poduzetništvo, tj. organiziranje tuđeg rada, onda i po definiciji on više nije radnik, već postaje kapitalist. Tu se pojavljuju dva problema koji traže objašnjenje.

Da li je u slučajevima kad privatno vlasništvo ne dovodi do kapitalističkih odnosa, sama ta činjenica dovoljna da se privatno vlasništvo tolerira? Odgovor je kategorički negativan. Kapitalistički odnosi nisu jedini kriterij koji društvo treba da uzme u obzir. Mi smo npr. ukinuli privatnu liječničku praksu. Zdravstvena zaštita je socijalizirana i u nekim društveno zrelijim kapitalističkim zemljama. Stvar je u tome što je zdravstvena zaštita područje u kome ne samo da se ne mogu tolerirati kapitalistički odnosi, već se ne mogu tolerirati komercijalni robno-novčani odnosi uopće. Zdravlje, obrazovanje i kultura nisu robe koje mogu biti predmet kupoprodaje između potrošača i proizvođača; u tom području raspodjela je prema potrebama, a ne prema platežnoj sposobnosti. Tačnije, u socijalizmu bi tako trebalo da bude.

Drugi problem odnosi se na latentno štetan efekat privatnog vlasništva koji proizlazi iz privredne dinamike. Tržište putem konkurencije dovodi do diferencijacije, neke proizvodne jedinice propadaju, dok druge ekspandiraju. Mi bez nekih teškoća možemo ograničiti broj pomoćnika koje individualni proizvođač može zaposliti i tako formalno onemogućiti stvaranje kapitalističkih odnosa. No kad proizvodna jedinica naraste do tog limita, a sposobna je da i dalje ekspandira, pojavit će se pritisak da se pravne norme zaobiđu, a privatni vlasnik da se od radnika pretvori u poduzetnika. Poznato je da se takvi slučajevi stalno dešavaju. Rješenje tog pitanja ne valja onda tražiti u pooštrenju sankcija jer, kad se jedan negativan privredni fenomen stalno ponavlja, on dezorganizirajući djeluje i krivične sankcije ni najmanje ne otklanjaju štetne efekte na privredni i društveni sistem. Očigledno je da tada nešto u sistemu nije usklađeno, a u takvim slučajevima rješenje treba tražiti u institucionalnim promjenama, a ne u krivičnom pravu. Međutim, iz toga ne slijedi da je jedina alternativa uki-

danje — ili bar ozbiljno potiskivanje — privatnog vlasništva, kao što se to do sada često zaključivalo. Put koji po mom mišljenju treba odabrati, jest transformacija privatnog vlasništva u socijalističku kategoriju — vlasništvo zasnovano na ličnom radu — i integriranje individualnih proizvođača u privredni i društveni sistem kao sastavnih i *funkcionalnih* dijelova tog sistema, a ne da oni ostanu strana tijela sa ozbiljnim disfunkcionalnim efektima. Indikacije kako se to može i treba uraditi, također daje naša praksa, i ja ću se na to pitanje vratiti nakon što raspravim još jedan važan problem, naime problem veličine sredstava u privatnom vlasništvu.

U vrijeme automatizacije kriterij individualnog rada nije dovoljan da bi onemogućio stvaranje *vlasti nad radom*. Takva vlast može se ostvariti i posredno, putem tržišta, ukoliko se posjeduje dovoljno velik kapital, koji ću — da bi se izbjegle negativne konotacije — zvati sredstvima. Prema tome radni kriterij treba nadopuniti ograničavanjem veličine sredstava za proizvodnju u individualnom vlasništvu. Ključno kod toga nije to što se »kapital oplođuje«. Štediše dobivaju kod nas, jednako kao i u drugim zemljama, kamate na svoje uloge u bankama i štedionicama ili režu kupone s obveznica državnog zajma. Prema tome i njihov se »kapital oplođuje«, a ipak, pretpostavljam, nitko neće u tome vidjeti ništa antisocijalističko. Ukoliko jedni štede, a drugi troše preko svojih prihoda — putem potrošačkih kredita — ovi potonji plaćaju prvima odštetu u vidu kamate — naravno ne direktno, već preko bankarskog mehanizma — i privredna ravnoteža se ostvaruje u okviru potrošnje.¹ U stvari osnovni smisao štednih uloga i jest akumuliranje u svrhu potrošnje. Drugačije stoji sa štednjom u svrhu proizvodnih ulaganja. Jedan špediter, koji svoju ušteđevinu sistematski ulaže u kupovinu novih kamiona, koje daje u najam, ili seljak koji to isto radi s novokupljenom zemljom ili traktorom, ne zapošljavaju direktno radnu snagu, ali ipak ostvaruju *vlast nad radom* neposredno, preko tržišta. Slično stoji i s veletrgovcem koji s nekoliko pomoćnika može obrtati milijardske iznose. Koliko i kakvo treba da bude to ograničavanje posjedovanja proizvodnih sredstava ili trgovačkog ka-

¹ Teorijski je taj problem obrađen potanko u mojoj knjizi *Ekonom-ska teorija planske privrede* (15, 65—91).

pitala, stvar je praktične ocjene. Može se odrediti da netko može posjedovati svega jedan ili dva stana — pored vlastitog — i iznajmljivati ih, a može se odrediti da s traktorom ili automobilom vlasnik može jedino sam raditi, a ne može ih davati u najam.

Dolazimo tako do zaključka da je individualno posjedovanje sredstava za proizvodnju, s kojima vlasnik sam radi, ne samo kompatibilno sa socijalizmom, već predstavlja integralnu kategoriju socijalističkog načina privređivanja. Socijalizam je društveno-ekonomski sistem koji se zasniva na ličnom proizvodnom radu. Stoga sve što doprinosi afirmaciju ličnog rada kao kriterija društvene vrijednosti predstavlja socijalistički faktor, sve što vodi kontroli ili degradaciji individualne radne inicijative predstavlja antisocijalistički faktor. U tom smislu individualno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju predstavlja socijalističku kategoriju ukoliko zadovoljava slijedeća tri uslova: (1) ako vlasnik i dalje ostane prvenstveno radnik, a ne postane prvenstveno poduzetnik tj. ukoliko je zapošljavanje tuđe radne snage adekvatno ograničeno, (2) ukoliko je veličina proizvodnih sredstava adekvatno ograničena i (3) ukoliko se privredivačka, komercijalno orijentirana djelatnost, ne obavlja u područjima koja zbog svoje društvene funkcije moraju biti izdvojena iz direktnih kupoprodajnih odnosa, kao što je to slučaj s obrazovanjem ili zdravstvenom zaštitom.¹

Kolektivno i društveno vlasništvo

Socijalizam pretpostavlja visoko razvijenu privredu i stoga ne može da se zasniva na individualnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju podvrgnutom gore navedenim trostrukim ograničenjima. Socijalizam se očigledno zasniva na društvenom vlasništvu, a individualno vlasništvo igra perifernu ulogu. No periferna uloga nije ujedno i beznačajna uloga. Na kraju krajeva polovina našeg aktivnog stanovništva predstavlja individualne vla-

¹ To ne znači da npr. odnos između bolnice i socijalnog osiguranja, škole i poduzeća, i sl. ne treba regulirati na bazi privrednog računa. To samo znači da se komercijalni motivi ne mogu unijeti u odnose između pacijenata i liječnika, učenika i učitelja. Česti nesporazumi nastaju kad se previdi ova fundamentalna razlika.

snike i veoma je važno na koji ćemo ih način kao proizvođače uklopiti u proces socijalističke izgradnje. U sukobu s ekonomskim procesima, krivično-pravna ograničenja izazivaju velike privredne štete i ozbiljne društvene deformacije. Primjeri su poznati. Radi se stoga o tome da se ekonomski proces *ekonomski* kanalizira u poželjnom pravcu, tj. u pravcu socijalističke izgradnje. Ranije smo konstatairali da će uspješne proizvodne jedinice nastojati da probiju ili zaobiđu postavljena ograničenja kad u svom razvoju do njih dođu. Ukoliko bismo kod toga ostali, individualno vlasništvo ostalo bi strano tijelo u socijalističkoj izgradnji, nešto što na sitnovlasničkoj osnovi stalno rađa kapitalističke tendencije. Ukoliko bismo pojačali sankcije, ponovili bismo historiju zanatstva. Prema tome očigledno je da se jedini pravilan put sastoji u ostvarivanju prijelaza preko postavljenih ograničenja, u ostvarivanju jednog jedinstvenog kontinuiranog razvoja od individualnog do društvenog vlasništva, od male zanatske radnje do moderne fabrike. Da razmotrimo taj problem na jednom ilustrativnom primjeru.

Mlad majstor mehaničar — seljak, špediter, konobar itd. — naslijedio je radnju — imanje, vozilo, ugostiteljsku radnju, itd. — od svog oca. Momak je sposoban i poduzetan, razvio je posao i zaposlio pomoćnike. U tom momentu izvrši neki praktičan mali izum koji patentira (izum se može sastojati i u upotrebi novog sjemena, u originalnoj organizaciji prijevoza, dobro organizovanoj turističkoj propagandi, iako se izumi takve vrste ne mogu patentirati). Naš majstor može naći kupca za svoj patent — recimo da je to brava za osiguranje automobila protiv krađe — i da vuče patentnu rentu. No on nije rentijerski raspoložen, on hoće da sam proizvodi svoj proizvod i da ga dalje razvija. I tako će doći u iskušenje da se sukobi sa zakonom. Druga, i mnogo češća alternativa, jest da naš majstor neće uspjeti da plasira svoj patent. Poznato je da izumitelji imaju ogromnih poteškoća kod nas da nađu realizatora za svoje pronalaskе. Mnogi od tih pronalazaka ostaju neiskorišteni i privreda od toga ima velike štete. Što bi u ovakva dva slučaja trebalo uraditi? Očigledno treba stvoriti institucionalne mogućnosti da naš proizvođač što efikasnije ostvari potencijalnu proizvodnju. Budući da to više ne može sam, on će se na bazi individualnog vlasništva uortočiti s još

jednim ili dva majstora, a kad i taj okvir postane pretijesan potrebno je ostvariti prijelaz na iduću prvu srodnu kategoriju vlasništva. No još i prije no što je došlo do prijelaza moguće je, i nužno, uvesti elemente samoupravljanja.¹

Ta prva iduća kategorija jest kolektivno vlasništvo; nazovimo njenu organizacionu formu zadrugom. Kad nas postoje proizvođačke zadruge. Neke od tih zadruga imaju i po nekoliko stotina zaposlenih. Sa stanovišta problema koji nas ovdje zanima, to je ekonomska besmislica. No u praksi to ima svoj smisao, bar za one koji osnivaju takve zadruge. Zadruge su do sada imale određene povlastice u odnosu na poduzeća. Zbog toga se tehnološki inače primitivna proizvodnja, neka vrsta manufakture, organizirala u obliku velikih zadruga. U takvim slučajevima zadruga ne predstavlja oblik kolektivne svojine, već pravnu formu za primitivno organiziranu proizvodnju. To vjerojatno predstavlja anahronizam i može se predvidjeti nestajanje takvih zadruga.² Kod zadruge, slično kao i kod inokosne radnje, može se predvidjeti ograničenje u broju zaposlenih i veličini angažiranih sredstava. Kolika su ta ograničenja, stvar je praktične ocjene, a kriterij za njihovo utvrđivanje mogao bi se odrediti na osnovu postavke da zadruga treba u suštini biti prelazni oblik između zanatske radnje i potpuno raz-

¹ U vezi s tim ilustrativna je kratka vijest *Borbe* iz oktobra 1966. g. koju citiram doslovno: »Opštinsko veće u Somboru zaključilo je nedavno jedan nesvakidašnji ugovor sa samostalnim zanatlijom Anom Kreko, tkaljom iz Bezdana, po kome će se u ovoj zanatskoj radnji primjenjivati načela poslovanja i samoupravljanja koja važe za zanatske radnje u društvenoj svojini. Preciznije: u ugovoru se ističe da će u ovoj radionici biti uvedeno društveno samoupravljanje od strane radnika članova radne organizacije. Osim toga primenjivaće se slobodno stupanje u radnu organizaciju i istupanje iz nje, na osnovu odluke članova ovog kolektiva, dok će svi imati jednaka prava i obaveze. Najvažnije je, međutim, da će i o raspodjeli dohotka i sredstava za lične dohotke odlučivati također svi članovi radne zajednice. Na ovaj korak, kako kaže Ana Kreko, odlučila se 'radi potpunijeg iskorišćavanja mogućnosti poslovanja i proširenja materijalne osnove zanatske radnje'.«

² Uopće oblast »zanatstvo« u našoj ekonomskoj klasifikaciji već odavno nema nikakvo funkcionalno značenje i nepotrebno otežava i ekonomsku analizu i ekonomsku politiku i planiranje. Zanatske zadruge, koje proizvode kao i svako poduzeće, trebalo bi uključiti u one privredne grane i grupacije u koje po proizvodnji i pripadaju. Međutim, svakom pokušaju takve reforme energično su se suprotstavljali zanatske komore i drugi zanatski forumi. Jedan zanatski funkcioner mi je to objasnio: Ekonomski bilo bi ispravno. Ali tada bi se oblast zanatstva svela na privatno zanatstvo. A zanatski funkcioneri ne žele da ih se smatra predstavnicima privatnika!

vijenog poduzeća. Prema tome kriterij bi bio vrijeme potrebno da se taj prijelaz psihološki i organizaciono pripremi.

Poseban slučaj predstavlja poljoprivreda. Tu je u kooperaciji pronađen jedan od efikasnih prijelaza na više forme vlasništva. Nije, međutim, jasno zašto se seljačke radne zadruge zanemaruju i njihov se broj smanjuje. U nekim zemljama zadruge su se veoma dobro razvile pa nema razloga da do toga ne dođe i kod nas. Kod općih poljoprivrednih zadruga stiže se utisak da se često radi više o umjetnim administrativno stvorenim lokalnim monopolima, nego o jednom prirodnom međučlanu u društvenoj organizaciji poljoprivredne proizvodnje. Ukoliko je taj utisak tačan, onda to znači ekonomsku štetu.

Na kraju, kad proizvodnja preraste zadružne okvire, određenim postupkom zadruga se pretvara u samoupravno poduzeće sa suvremeno organizovanom i opremljenom proizvodnjom. Daljnji razvoj odvija se kroz razne forme kooperacije i integracije uz ograničenja kojima se sprečavaju monopoli.

U diskusiji povodom ovih razmatranja bile su istaknute sumnje da se prelazni oblici između inokosne radnje i potpuno razvijenog poduzeća s krupnom proizvodnjom (j. ortakluk i zadruga) neće koristiti, jer je privatnik zainteresiran samo za zaradu, a ta zarada mu izmiče prelaskom na zadrugu ili poduzeće. Takav zaključak je i psihološki i ekonomski pogrešan. Psihološki zato, jer su organizatorski talenti motivirani prije svega ekspanzijom organizacija kojima rukovode a ne nekim ekstremnim povećanjem životnog standarda, za što im po pravilu nedostaje vremena. Nadalje, unošenjem elemenata samoupravljanja u inokosnu radnju — čega dosad, zbog dogmatskog inzistiranja na koncepciji o ličnom radu kao ostatku kapitalizma, nije bilo — stvaraju se psihološke predispozicije i društveni preduslovi da se s rastom proizvodnje prelazi na ortakluk, zadrugu i poduzeće izvedu neosjetno i u okviru istog društvenog ambijenta. I na kraju, zarada ne samo što ne izmiče prelaskom na oblike udruženog rada, već postaje sigurnija. Tako dolazimo do ekonomskog razloga.

Ekonomski razlog u korist ekspanzije inokosne proizvodnje i stoga prihvatanja sukcesivnih društveno-orga-

nizacionih oblika — vrlo je prost i proizlazi iz prirode robne proizvodnje. Naime, konkurencija stalno ugrožava egzistenciju onih koji zaostaju. A zaostaju oni koji su slabi, sitni, izolirani, siromašni. Prema tome, nužnost očuvanja egzistencije diktira svakom robnom proizvođaču okrupnjavanje proizvodnje i povećanje finansijskih sredstava, te ga na taj način tjera na udruživanje, ma šta on o tome subjektivno mislio.

Ukoliko je radin i sposoban, naš mehaničar će započeti svoju radnu karijeru kao vlasnik jednosobne radionice, a završit će kao direktor velike suvremene fabrike. U svim fazama svog razvoja on će se osjećati — i djelovati — kao socijalistički trudbenik. Ni u jednom momentu njegov proizvođački moral neće doći u sukob sa socijalističkim moralom. Od prvog dana on je stimuliran na razvijanje proizvodnje i dobiva društveno i materijalno priznanje za postignute rezultate. Vlasništvo se tu nikada ne javlja kao cilj — cilj je radni efekat — već kao sredstvo, kao pravna forma organizacije proizvodnje na određenim razvojnim stadijima ili u određenim funkcionalnim situacijama.¹ I u tom smislu sva tri oblika vlasništva predstavljaju jednako, radom uvjetovano, socijalističko vlasništvo. Prirodno, relativno mali broj pojedinaca proći će upravo opisani put. Neke će konkurencija izbaciti iz stroja već na startu, neki će se pokazati kao odlični organizatori rada na nivou od pet zaposlenih radnika, a kao veoma loši organizatori na nivou od 100 ili više radnika. No, s jedne strane, oni koji uspiju, ostvarit će proizvodnju koja bi inače bila izgubljena za društvo, a s druge strane konsistentnost i usklađenost sistema doprinijet će općoj koheziji našeg socijalističkog društva. Važnost ovog posljednjeg efekta za daljnji razvoj demokratizacije i humanizacije društvenih odnosa teško se može precijeniti.

Zaključna razmatranja

Sva tri oblika vlasništva imaju jednu zajedničku karakteristiku o kojoj do sada nije bilo govora. Po njoj se socijalističko vlasništvo ekonomski — i principijelno

¹ Sitna trgovina, sitno ugostiteljstvo, raznovrsne usluge i sl. na današnjoj etapi društveno-ekonomskog razvoja mnogo se efikasnije obavljaju putem individualne inicijative, nego posredstvom glomaznih poduzeća.

— razlikuje od kapitalističkog. Radi se o principu da su sredstva za proizvodnju, ma tko njima upravljao i ma kako bila stečena, u osnovi društvena. Prema tome svatko tko iz potencijalnog općedruštvenog fonda sredstava izuzima jedan proizvodni kapacitet, treba da plati određenu cijenu za privilegiju što taj kapacitet koristi on a ne netko drugi. Ta cijena je kamata i nju bi na angažirana sredstva trebalo da plaćaju jednako i zanatlije i zadruga i poduzeća. Društveno vlasništvo na sredstva za proizvodnju među ostalim znači i to da socijalističko društvo raspoložive proizvodne snage alocira tako da se postižu maksimalni proizvodni efekti. U tom smislu jedan od instrumenata alokacije je uniformna kamata. Drugi instrumenat je renta. Svi proizvođači treba da plaćaju graničnu kamatu i rentu koje upravo izjednačuju tražnju sredstava za proizvodnju s ponudom, što u načelu indicira optimalnu raspodjelu. Onaj proizvođač koji nije u stanju da podmiri graničnu kamatu i rentu, ne bi smio dobiti ekonomsku dozvolu da se koristi društvenim fondom proizvodnih sredstava, jer izuzimanjem iz tog fonda lišava drugog proizvođača mogućnosti da ta sredstva koristi efikasnije i tako bolje zadovoljava društvene potrebe. To što je nabavka takvih sredstava proizvodnje financirana iz »vlastitog« dohotka — individualnog, združnog ili poduzetnog — a ne iz kredita, ne mijenja ništa na stvari. Insistiranje na »vlastitim« sredstvima u tom smislu, znači operiranje s jednom nesocijalističkom kategorijom.

U posljednje vrijeme češće se govori o potrebi da se ukine kamata na osnovna sredstva, jer ona navodno destimulira uvođenje nove tehnike. Takva je teza i teorijski i praktički pogrešna. Ukoliko je kamata dobro odmjerena — u skladu s iznesenim principima — ona ne može destimulirati uvođenje nove tehnike ako ta tehnika znači stvarno povećanje društvene rentabilnosti u određenoj situaciji. No, sve što je novo nije nužno najrentabilnije, ili bar ne u svakoj situaciji. A ako naiđemo na neke očigledne anomalije, onda tome ne može biti kriva kamata, već rđavo određeni drugi instrumenti: zakovane cijene, prekratki rokovi otplate, neadekvatna amortizacija ili nešto drugo. Ukidanje kamate značilo bi uvođenje elemenata privatnog vlasništva u naš sistem. To bi značilo priznanje da poduzeće može sa »svojim«

sredstvima raditi što ga je volja: investirati u projekte substandardne rentabilnosti, ne koristiti raspoložive kapacitete i sl. U socijalističkom društvu takav stav prema proizvodnom procesu izgleda mi savršeno neprihvatljivim.

U praktičnoj primjeni bit će, prirodno, potrebne različite adaptacije navedenih načela. Bit će odstupanja i izuzetaka uvjetovanih tehnološkim, organizacionim i drugim karakteristikama proizvodnog procesa. O njima ovdje ne možemo raspravljati. Ostaje, međutim, da se izvuče jedan važan teorijski i praktički zaključak. Kamata i renta ne predstavljaju samo instrumente alokacije,¹ to su ujedno i instrumenti ekonomske eksproprijacije i u tom smislu bitni za funkcioniranje društvenog vlasništva. Radni kolektivi mogu prisvajati samo onaj dio proizvodnog dohotka, koji je iznad minimuma društvene rentabilnosti angažiranih sredstava, dakle onaj dio koji je na neki način proizvod njihovog rada, a ne činjenice što raspolazu sredstvima. U našoj praksi nešto slično — iako veoma nekonzistentno i teorijski neosmišljeno — već postoji. Kamate na osnovna sredstva se ubiru. A cijena zemljišta, zbog ubiranja rente, znatno je niža nego prije rata, što odražava proces ekonomske eksproprijacije.

Na taj način završili smo naše istraživanje u jednom, na prvi pogled paradoksalnom krugu. Započeli smo ga argumentacijom teze da u određenim uslovima i individualno vlasništvo ima socijalistički karakter i da stoga individualnu proizvodnju treba stimulirati jednako kao združnu i preduzetnu. Zaključili smo ga konstatacijom da socijalizam implicira društveno vlasništvo, a društveno vlasništvo pretpostavlja ekonomsku eksproprijaciju svih konkretnih vlasnika sredstava za proizvodnju. Paradoks je, naravno, prividan. Ovo potonje uvjetuje ono prvo. Time je ujedno analitički određen sadržaj kategorije društvenog vlasništva.

Od interesa je napomenuti da u ovoj raspravi nije otkriveno suštinski ništa novo. Svi fenomeni o kojima smo raspravljali već postoje u našoj privredi. Međutim, kako primjećuje Hadži Vasilev, »kada se polazna osnova analize jednog društva postavi glavačke, onda se to mora platiti u teoriji i praksi. Mi to i plaćamo... time što

¹ U poreskoj terminologiji oni se mogu pojaviti pod banalnim nazivima poreza na kapital i poreza na zemlju.

omogućujemo da nam se na području suštinskih odnosa nametnu stihijnom snagom objektivnih zakona izvjesna rješenja, koja neizbežno nose pečat prakticizma i improvizacije, a ne svesne socijalističke prakse.« (18) U tom smislu učinjen je pokušaj — uspješan ili neuspješan, to je stvar naučne diskusije — da se već poznati fenomeni interpretiraju u okviru jednog jedinstvenog, konzistentnog i marksistički zasnovanog teorijskog pristupa. Kod toga se ne radi o tome da se preporuči jedan pragmatičan pristup problemu kao što je slijedeće rasuđivanje. Zbog neravnomjernog društvenog i privrednog razvoja u svakom društvenom sistemu postoje ostaci iz ranijih sistema, u kapitalizmu ostaci feudalizma, u socijalizmu ostaci kapitalizma. Individualni seljak, ugostitelj, piljar i zanatlija kao i individualni advokat, umjetnik itd. su takvi ostaci kod nas. No djelatnost tih ljudi je korisna kao dopuna *društvenoj* proizvodnji i zato ih treba *tolerirati*. — Radi se o tome da ti radni ljudi — a oni sačinjavaju polovinu aktivnog stanovništva naše zemlje — jesu, ili bi bar to trebalo da budu, isto takvi graditelji socijalizma kao i oni u fabrikama i uredima i da ih kao takve treba, ne tolerirati, već integrirati u naš društveni sistem. U tom pogledu naš samoupravni sistem olakšava sagledavanje i rješavanje problema. Samoupravljanje znači da neposredni proizvođači sami organiziraju svoj rad i autonomno raspodjeljuju dohodak koji proističe iz tog rada. To načelo vrijedi za kolektive koji broje nekoliko hiljada radnika, ali ono ne samo da vrijedi nego je upravo najdirektnije primjenjivo i na individualnog proizvođača. No ne radi se samo o tom individualnom proizvođaču. Pored njega iz kapitalizma smo naslijedili i zadruga kao i državno poduzeće. Treba li njih tolerirati? Očigledno je da nijedan od ta tri tipa proizvodne organizacije ne treba tolerirati kao relikv prošlosti, kao strano tijelo, već ih treba *transformirati* i neposredno uključiti u jedinstvenu socijalističku organizaciju proizvodnje.

Međutim, činjenica je da se problem vlasništva, posebno individualnog vlasništva, smatra delikatnom temom o kojoj nije politički oportuno mnogo raspravljati. Taj oportunizam uzrok je, koliko ja mogu da vidim, tome što ne samo da nije izgrađena adekvatna teorija, već u praksi dolazi do lutanja, kolebanja, nesporazuma te značajnih političkih i materijalnih šteta. Karakteristična je

u tom pogledu reakcija na uredbu iz 1953. godine kojom se predviđalo da i grupa građana može osnovati poduzeće. »Najživlje i najtipičnije su reagovali — pisao je tim povodom Milentije Popović (19, 76—9) — na jednoj strani reacionari ... a na drugoj strani komunisti, čak i rukovodeći ljudi u srezovima i gradovima... Dok su reacionari pozdravljali ovu odredbu, neki komunisti su bili odlučno protiv nje... Oni komunisti su u stvari ovu famoznu 'grupu građana' shvatili također kao grupu kapitalista — odnosno i kao mogućnost za oživljavanje i rehabilitaciju kapitalizma... Treba da je jasno da 'grupa građana' znači grupu radnih ljudi, a ne kapitalista.« Danas »grupe građana« više ne uzbuđuju duhove — iako, na žalost, spomenuta uredba nije dovela do neke značajnije nove inicijative, jer se u proteklim godinama administrativna inicijativa smatrala nekako najviše socijalističkom. No i danas razgovori o seljačkim traktorima¹ i individualnim ugostiteljima izazivaju podozrenje da se radi o prikrivenim i neprikrivenim tendencijama restauracije kapitalizma. Odatle i veliki lični rizik — da ostane neshvaćen i bude napadnut — za svakog tko načinja tu temu. Odatle i zakonitost u izbjegavanju te teme.

16. VERTIKALNA STRUKTURA JUGOSLAVENSKOG DRUŠTVA: STRATIFIKACIJA

U našoj zemlji možemo uočiti mnoštvo slojeva i grupa među kojima postoje razlike, napetosti i sukobi interesa uslijed stvarnih ili zamišljenih suprotnih interesa ili prosto kao rezultat različitim faktorima uslovljene grupe psihologije. Tako možemo razlikovati seljake, seljake-radnike, radnike i obrtnike. Zatim kvalificirane i nekva-

¹ Prije desetak godina takva su shvaćanja bila dominantna, kako to pokazuje slijedeći stav iz Kardeljeve knjige o politici na selu: »Druga neophodna administrativna mjera jeste zabrana kupovanja osnovnih sredstava za krupnu proizvodnju, kao što su traktori i slični strojevi. Ta sredstva ... mogu služiti samo za pružanje usluga drugima ili za neke nepoljoprivredne djelatnosti. Drugim riječima, ta sredstva — ukoliko bi se u većoj mjeri pojavila u privatnim rukama — mogla bi da postanu izvor za jačanje kapitalističkih tendencija na selu. U svakom slučaju, tolerisanjem takvog stanja podsticali bismo antisocijalističke tendencije na selu i stvarali prepreke za ostvarivanje naše sopstvene socijalističke politike na selu« (61, 310—11).

lificirane radnike; ovi potonji se u velikoj mjeri poklapaju sa seljacima-radnicima. Unutar privredne organizacije javljaju se grupiranja na radnike, rutinske službenike i rukovodeće osoblje. U institucijama prosvjete, nauke i kulture kolektivi se sastoje iz kreativnih radnika te stručnog, administrativnog i pomoćnog osoblja. Postoje razlike između fizičkog i intelektualnog rada, grada i sela. Javljaju se odnosi subordinacije između šefa i potčinjenog u još uvijek hijerarhijski strukturiranoj državnoj administraciji. Državni činovnici — naročito ako nisu samo hijerarhijskom strukturom opredijeljeni »nosioci čina«, već su i nosioci vlasti — suprotstavljeni su grupama u vandržavnoj sferi. Kao i u svakoj zemlji postoje i različite interesne grupe.¹ Postoje i čisto psihološke opreke. Agresivan i dinamični poslovni čovjek razlikuje se od kritičnog, kontemplativnog i sistematičnog naučnog radnika, a ovaj opet od optimističkog, improvizatorskog i na kompromis orijentiranog političara. Sve ove razlike rađaju društvene napetosti. No te razlike predstavljaju strukturne prereze na veoma različitim razinama i veoma različitog značenja. Stoga će biti potrebno unijeti određenu sistematičnost u naše istraživanje.

Društvena stratifikacija u Jugoslaviji

Društveno diferenciranje, pa stoga i strukturiranje, može biti horizontalno i vertikalno. Horizontalno diferenciranje već po definiciji postulira razlike među pojedinih grupama, a te razlike mogu dovoditi — i stvarno dovode — i do sukoba interesa. No ti sukobi nisu antagonistički. Ovi potonji karakteristični su za vertikalno diferencirano društvo, a vertikalna diferencijacija, opet, svojstvena je svim klasnim društvima.

Do horizontalnog grupiranja dolazi zbog različitosti društvenih uloga, kao posljedice podjele rada. Do vertikalnog grupiranja dolazi uslijed različitosti *statusa* pojedinih društvenih grupa.² Status neke osobe možemo, zajedno sa Stoetzelom (23, 363), također definirati kao

¹ Up. J. Đorđević (20, ss. 264—66).

² Up. M. Popović (21, 34) i V. Milić (22, 3—38).

skup svih ponašanja prema njoj što ih ona može s pravom očekivati od drugih osoba, a ulogu kao skup svih ponašanja što ih druge osobe s pravom očekuju od nje. Na taj način skup svih statusa i uloga nekog društva sačinjavao bi društveni sistem. U ovom poglavlju razmatrat ćemo statusnu, tj. vertikalnu društvenu diferencijaciju. Drugim riječima, ispitivat ćemo kako se grupe razlikuju po tome što imaju različiti položaj u društvenoj *hijerarhiji*, kako se ti položaji međusobno odnose kao *viši* i *niži*, uslijed čega grupe predstavljaju slojeve, stratume, a društveno diferenciranje pojavljuje se kao proces stratifikacije.

Slojevi se nikad ne razlikuju na osnovu svega jedne jedine značajke. S druge strane, pojedine značajke koje ulaze u određenje sloja, nisu međusobno apsolutno korelirane te stoga ne određuju sloj potpuno precizno. Imajući to u vidu mislim da se slojevi mogu prikladno odrediti na osnovu: a) razlika u društvenom ugledu, prestižu, koji je opet najvećim dijelom rezultat narednih dviju karakteristika, b) imovinskog statusa¹ i c) društvene moći koja se očituje u mogućem i realnom donošenju značajnih društvenih odluka.² Kako su empirijski radovi u ovom području na žalost još uvijek veoma rijetki i često nereprezentativni, u analizi slojevitosti jugoslavenkog društva morat ćemo se oslanjati na iskustvo, intuiciju, analogiju i određene opće prihvaćene predodžbe. Sa te heterogene i, s naučnog stanovišta, ne naročito impresivne osnove može se u ovom trenutku sagledati slijedeća hijerarhija društvenih grupa.

1. Državno-politički, privredni i neprivredni rukovodioci. Pripadnici te grupe donose najvažnije društvene odluke, kao grupa imaju najviše dohotke, i, po oba osnova, kao grupa imaju najviši prestiž.

2. Intelektualni radnici u privredi, neprivredi i državnoj administraciji. Ta grupa poklapa se uglavnom s fa-

¹ Istraživanje koje je P. Novosel izvršio na 350 gradskih i seoskih ispitanika, pokazalo je da između ranga pojedinih zanimanja po društvenom ugledu i po dohotku za koji se smatra da bi bio ispravan postoji korelacija 0,8—0,9. Kod toga je interesantno da su svi ispitanici bez obzira na socio-ekonomski status (s jednim izuzetkom seljaka) dali približno iste rang-liste (koefficient korelacije 0,91), (24, 622—23).

² Slično trodimenzionalno određenje društvene stratifikacije, inspirirano Weberom, daje K. Mayer (25, 330—31). Moć Weber određuje kao sposobnost kontrole ponašanja drugih, a Mayer kao kontrolu koju su određene grupe u stanju da vrše nad životnim šansama drugih.

kultetski obrazovanim licima. No ima i izuzetaka. Tako na primjer ovamo vjerojatno treba uključiti i učitelje. A s druge strane, svi *fakultetski obrazovani* nisu nužno i *obrazovani*, tj. intelektualci. S obzirom na svoj položaj u društvenoj podjeli rada inteligencija se dijeli na tri prilično jasno izdiferencirane podgrupe: tehničko-privrednu inteligenciju (»tehnokraciju«), više administrativno upravne službenike (»birokraciju«) i inteligenciju u užem ili klasičnom smislu (humanističku inteligenciju).

3. (Rutinski) službenici odgovaraju sloju koji se u zapadnim društvima naziva »radnicima bijelih ovratnika«. Taj sloj predstavlja našu »srednju klasu« i ponekad daje osebujuć pečat društvenim zbivanjima (vidi analizu geneze činovničkog mentaliteta u Partiji u gl. 19). Službenici se dijele na tri stratuma: službenike sa srednjim i nižim obrazovanjem i pomoćne službenike.

4. Radnici se kao sloj dosta jasno diferenciraju u tri ili čak četiri podsloja: a) visokokvalificirane, b) kvalificirane, c) polukvalificirane ili priučene i d) nekvalificirane koji uključuju i prelaznu kategoriju seljaka-radnika. Između prve dvije i druge dvije kategorije pojavljuju se značajne društvene razlike.¹

5. Obrtnici predstavljaju rezidualnu kategoriju te po red obrtnika u užem smislu (vlasnici radnji u materijalnoj proizvodnji i uslugama) treba da budu obuhvaćeni

¹ Karakteristični su u tom pogledu rezultati istraživanja A. Todrovića na osnovu anketiranja 5.012 radnika. Na pitanje da li ste zadovoljni što ste radnik — dobiveni su ovi odgovori:

	% u danoj kategoriji	
	Vrlo zadovoljan	Nezadovoljan
Visokokvalificirani	41,2	5,4
Kvalificirani	22,5	11,4
Polukvalificirani	19,4	17,9
Nekvalificirani	15,8	24,0

Blizu polovine visokokvalificiranih radnika veoma su zadovoljni svojim statusom, jedna četvrtina nekvalificiranih radnika uglavnom ili sasvim su nezadovoljni (ostali odgovori su: »uglavnom zadovoljni«, »sve jedno mi je«). Vidi (26, 165). Nadalje prve dvije grupe učestvuju dvaput više u radničkim savjetima no što iznosi njihova proporcija u broju radnika, i, dosljedno tome druge dvije grupe učestvuju dvaput manje u 1960. g. (SZS, Bilten 230 s. 9). Iz jedne ankete IDN proizlazi da ni jednom nisu bili članovi radničkog savjeta manje od polovine visokokvalificiranih radnika i oko devet desetina polukvalificiranih i nekvalificiranih radnika. S druge strane oko polovine NKV i PKV radnika posjeduju zemlju prema 29—38% kod VKV i KV radnika (27, ss. 42 i 9—10).

i svi ostali privatni privrednici u drugim djelatnostima (izuzev u poljoprivredi). Karakteristično je za ovu grupu da ima najniži postotak samoobnavljanja: svega 9,2% svih lica obrtničkog porijekla ostaju u toj društvenoj grupi (prema 21% kod nekvalificiranih radnika, 32% kod službenika i 64% kod seljaka). Obrtnička djeca najviše postaju kvalificiranim i visokokvalificiranim radnicima (26%). Proizlazi da je obrtnički sloj u današnjoj društvenoj situaciji podložan neprestanom rastvaranju i ne pokazuje nikakve tendencije konzerviranja.¹

6. Seljaci, koji se danas diferenciraju po regijama, ali ne više po podslojevima kao nekada.

Gornja lista zahtijeva određene komentare. Slojevi su navedeni redoslijedom od viših prema nižim. Taj redoslijed postaje nesiguran jedino kod obrtnika kod kojih se rangiranje po društvenom ugledu i po dohotku znatno razilazi; društveni ugled je nizak, odmah iznad statusa seljaka, a dohodak je relativno visok. Kad ta društvena grupa bude bolje integrirana u jugoslavensko društvo, njen status će se vjerojatno poklopiti sa statusom kvalificiranih — visokokvalificiranih radnika koji i međugeneracijski i unutargeneracijski od svih grupa najviše učestvuju u formiranju obrtničkih kadrova. Uostalom indikacije u tom smislu daju i dosad izvršena empirijska istraživanja, koja pokazuju da visokokvalificirani i kvalificirani radnici smatraju obrtnike najbližom društvenom grupom.²

Jedan empirijski test vertikalne slojevitosti jugoslavenskog društva proizlazi iz već spomenute studije Vojina Milića (16, 213).³ Možemo pretpostaviti da će višem društvenom statusu nekog sloja odgovarati manja međugeneracijska pokretljivost, tj. djeca će više nastojati da ostanu u društvenoj grupi svojih roditelja nego kad je status te grupe nizak. Ako je stratifikacija veoma značajna, razlike između najnižeg i najvišeg sloja bit će

¹ Vidi (16, ss. 202 i 206). Podaci se odnose na definiciju obrtnika SZS.

² U isto vrijeme polukvalificirani i nekvalificirani radnici smatraju da su im najbliži seljaci što je i razumljivo s obzirom na to da oni s preko dvije trećine potječu iz seljačkih porodica. Vidi M. Ilić (28, ss. 82 i 286).

³ Dodatne informacije daje jedna anketa IDN prema kojoj 80% industrijskih radnika zadovoljni su što pripadaju radničkoj klasi, 70% smatra da se kod nas cijene i uvažuju radnici, 95% smatra da je radnička klasa vladajuća, ali ipak 85% žele da im djeca budu službenici (27, 43).

veoma velike. Pogledajmo sada tri niza Milićevih indeksa asocijacije (omjer opažene i teorijske frekvencije koja odgovara savršenoj pokretljivosti). Indeksi iznad jedinice pokazuju da socijalno porijeklo olakšava ulaz u neku kategoriju i obrnuto za indekse ispod jedinice. Prvi niz pokazuje koliko djeca ostaju u društvenoj kategoriji svojih roditelja više no što odgovara savršenoj pokretljivosti: seljaci 1,30, nekvalificirani i polukvalificirani radnici 2,23, kvalificirani i visokokvalificirani radnici 2,32, rutinski službenici 4,03, stručnjaci i rukovodeći kadrovi 8,82. Drugi niz pokazuje pokretljivost na više, tj. kolike su šanse tih lica da iz nižih društvenih slojeva dospiju u grupu stručnjaka i rukovodilaca; lica seljačkog porijekla 0,45, radničkog porijekla 0,84—1,07, iz porodice rutinskih službenika 4,01, iz porodice stručnjaka i rukovodilaca 8,82. Proizlazi da radnička djeca imaju 9 puta manju šansu, a seljačka djeca 20 puta manju šansu da stignu do vodeće kategorije stručnjaka i rukovodilaca nego što je to slučaj s licima rođenim u toj društvenoj grupi. Pokretljivost na niže, koju možemo ilustrirati trećim nizom iz tabele Milićevih indeksa asocijacije, nailazi, iz razumljivih razloga, na još veće zapreke. Odliv lica rođenih u najvišoj društvenoj grupi u ostale grupe karakteriziraju ovi indeksi: u rutinske službenike 4,93, u radnike 0,45—0,22, u poljoprivrednike 0,13. Prema tome, u poređenju sa šansom da će ostati u vlastitoj društvenoj grupi za ta lica vjerovatnost da će postati radnici je 20 puta manja, a da će postati poljoprivrednici 70 puta manja.

Valja imati u vidu da stratifikaciona ljestvica nije diskontinuirana, slojevi međusobno nisu odvojeni jazovima već se, naprotiv djelimično preklapaju: viši dijelovi nižih slojeva preklapaju se s nižim dijelovima viših slojeva. Visokokvalificirani radnici izdižu se visoko iznad donje granice stratuma rutinskih službenika, vrhunski intelektualni kadrovi izdižu se do prvih redova sloja rukovodilaca. To »preklapanje«, neoštro diferenciranje i kontinuitet veoma su značajni s obzirom na posljedice stratifikacije, o čemu će kasnije biti riječi. Jedino ako zamislimo da svaki stratum ima neku vrstu težišta, moguća je diskontinuirana hijerarhijska klasifikacija šest stratifikacionih težišta kako je gore navedeno.

Vidi se zatim da je s izuzetkom prvog sloja, stratifikacija funkcija obrazovanja. Što je obrazovanje više to je i društveni status viši. Više obrazovanje čini rad više intelektualnim; za polupismene ostaju samo manuelna zanimanja. Odatle i česta konstatacija da manuelni rad per se ima niži, a intelektualni viši društveni status. U stvari status fizičkih i intelektualnih radnika izveden je iz statusa obrazovanja, a po sebi ne sadrži nikakvo hijerarhijsko razlikovanje. Drugim riječima, ni po čemu fizički rad nije inherentno inferioran. Nema težeg fizičkog rada od vrhunskog sporta, ni prljavijeg fizičkog rada od ratovanja, a ipak oba rada kotiraju vrlo visoko na ljestvici društvenih vrednovanja. Udarnički rezultati na omladinskim radnim akcijama od učesnika su vrednovani bar toliko kao i iznadprosječni uspjeh na studijama. Stvar je u tome što ni jedno dosadašnje društvo nije raspolagalo s dovoljno privrednih resursa da svima omogućiti suštinski jednako obrazovanje. A obrazovanje je, s jedne strane, nužno za obavljanje složenih društvenih poslova,¹ a s druge strane daje očigledne i opipljive prednosti svojim vlasnicima u svakodnevnoj životnoj borbi za mjesto u društvu. Stoga slojevi kojima je obrazovanje pristupačno, koji stoga imaju *monopol na obrazovanje*, zauzimaju u svim društvima više položaje u društvenoj hijerarhiji. Ovdje možemo dodati da u situacijama kada svojina počinje gubiti značenje u vertikalnom diferenciranju — što postaje karakteristično za suvremena društva — obrazovanje postaje ključnom polugom društvene stratifikacije.²

¹ Obrazovanje čini i odnos pojedinca prema jugoslavenskom društvu pozitivnijim. Ispitujući stepen društvene integriranosti pojedinih kategorija radnika (borba protiv nedostatka u komuni i poduzeću, učešće u radničkom i društvenom samoupravljanju, politička pripadnost, zadovoljstvo statusom) M. Ilić dolazi do zaključka da se »...nivo kvalifikacija radnika nalazi u upravnoj srazmjeri sa stepenom integriranosti«, op. cit. s. 93.

² U tom kontekstu ono što se dešava u našem visokom obrazovanju — inzistiranje, iz kvazidemokratskih razloga da se na studije prime svi koji žele, bez obzira na radne i intelektualne kvalitete, uz istovremeno smanjivanje broja stipendija — dovodi do petrificiranja hijerarhijske strukture. Kriterij dolaska na univerzitet postaje imovinski (i obrazovni) status roditelja. Ti negativni efekti se donekle ublažuju povećanjem broja gradova s visokim školama.

Ako pokušamo opisane slojeve i kvantitativno odrediti, dobit ćemo za 1961. godinu klasičnu društvenu piramidu¹.

Rukovodeći kadrovi	60 hiljada ili	0,7%
Intelektualni radnici	170 hiljada ili	2,1%
Službenici: sr. sprema	343	
niža sprema	410	
pomoćni	82	
.	835 hiljada ili	10,1%
Radnici: visokokvalificirani	163	
kvalificirani	843	
priučeni	426	
nekvalificirani	1032	
.	2464 hiljada ili	30,0%
Obrtnici	292 hiljada ili	3,5%
Seljaci	4408 hiljada ili	53,6%
Ukupno aktivno stanovništvo	8229 hiljada ili	100,0%

¹ Kao jedan od kriterija za određivanje broja *rukovodećeg* osoblja može se uzeti lični dohodak veći od 70.000 din. mjesečno u 1963. godini čime bi bilo uključeno oko 2 1/2% statističkog obuhvata zaposlenog osoblja u društvenom sektoru (*Indeks*, 11/1966, s. 46). U 1963. godini pojedine kategorije ostvarivale su ove prosječne lične dohotke u hiljadama dinara: direktori industrijskih i građevinskih poduzeća 77 i 75, predsjednici i potpredsjednici gradova, kotareva i općina 76 i 62, funkcioneri državne uprave 76, savezni i republički sekretari 92 i 90, predsjednici sudova i javni tužioci 72 i 83, rukovodioci komora 77, direktori trgovinskih zastupstava i DOZ-a 80 i 66. Kao upoređenje navodimo da su dohoci univerzitetskih profesora i učitelja iznosili 76 i 35 hiljada dinara (SZS, *Bilten* 400, ss 20—51). SZS registrirao je u 1961. godini 93.366 lica kao rukovodeće osoblje po ovim kategorijama: (1) stalni članovi predstavničkih tijela 2110 (2) funkcioneri državne uprave 2270, (3) načelnici i inspektori u državnoj upravi 12.672, (4) rukovodioci ustanova 10.800, (5) pomoćnici rukovodilaca ustanova i načelnici 13.269, (6) direktori privrednih preduzeća 27.175, (7) tehnički direktori 8.942, (8) komercijalni i finansijski direktori 2.648, (9) ostali 13.480 (*Bilten* 312, s. 89). Taj je obuhvat očigledno preširok. Izdvojimo li kategorije (3), (5), (7) i (8) ostaje ukupno 55.835 lica. Uzmemo li u obzir iz svih kategorija samo lica sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem preostaje 61.012 lica. Na osnovu ovih razmatranja broj rukovodećih kadrova ocijenjen je sa 60.000. Od interesa je uočiti da se obrazovni nivo rukovodećeg osoblja brzo povećava: po obuhvatu SZS u 1953. godini od 51.911 lica fakultetsko obrazovanje imalo je 9%, a srednju spremu 21%; u 1961. godini od 93.366 lica 29% ima više i visoko, a 36% srednje obrazovanje. (*Bilten* 73, s. 10). Rukovodeći kadrovi »regrutirani« su sa 29.000 iz redova inteligencije i sa 31.000 iz redova službenika srednje spreme, što znači da su te dvije kategorije za iste brojeve umanjene. Intelektualni radnici predstavljaju lica s visokim i višim obrazovanjem, a njihov broj uzet je iz istog izvora kao i broj službenika i radnika (*Bilten* 312, s. 88). *Obrtnici* predstavljaju rezidualnu kategoriju; u navedenu brojku ulazi

Kako statistička istraživanja u ovoj oblasti dosad nisu vršena, a raspoloživi statistički podaci su i nepotpuni i neuporedivi, to inače veoma poželjna komparacija mijenjanja društvene strukture po periodima nije moguća bez obimnijeg statističkog rada.¹ Možemo jedino dodati da je u razdoblju od šest godina (1957—1963), za koje postoje uporedivi podaci, broj radnika povećan za 58%.² Kad bi se takav tempo razvoja nastavio i ubuduće, do 1970. godine radnici bi sačinjavali oko polovine aktivnog stanovništva Jugoslavije.

Na osnovu oskudnih i razbacanih podataka možemo zaključiti da je naše društvo otvorenije nego druga društva na sličnom stupnju privrednog razvoja: pokretljivost između pojedinih stratuma je veća. Naročito to važi za najviši stratum,³ što je očigledno neposredni rezultat revolucije. Međutim, opća društvena pokretljivost, pa stoga i otvorenost, još uvijek nije dostigla stupanj društvene pokretljivosti najrazvijenijih industrijskih društava. Prema Milićevim podacima u pojedinim zemljama ostvareni

152.000 privatnih proizvodnih i uslužnih obrtnika kao i 139.000 privatnika angažiranih u drugim privrednim oblastima, naročito u trgovini i ugostiteljstvu (*Bilten* 312, s. 23). *Seljaci* predstavljaju aktivne poljoprivrednike koji nisu radnici ili službenici (*Bilten* 312, ss 22 i 23).

¹ Od interesa je navesti djelomično uporedive podatke. I. Vinskog o socijalnoj strukturi Jugoslavije 1938. g. (*The Distribution of Yugoslavia's National Income by Social Classes in 1938*, referat na sastanku Internacional Association for Research in Income and Wealth, Maynooth, Irsko, 1967):

Visoki državni službenici, poduzetnici, rukovodeće osoblje poduzeća	110	hiljada ili	1,6
Slobodne profesije	20	„ „	0,3
Službenici u privredi i državnim službama	357	„ „	5,1
Obrtnici, šegrti, sitni poduzetnici	366	„ „	5,2
Radnici i nezaposleni	583	„ „	8,4
Seljaci i poljoprivredni radnici	5428	„ „	78,5
Kućna posluga	63	„ „	0,9
Aktivno stanovništvo ukupno	6927	hiljada ili	100,0%

Upoređenje s tabelom iz teksta pokazuje kako se zemlja u toku četvrt stoljeća pretvorila iz seljačko-obrtničke u poluindustrijsku. Učešće radnika u aktivnom stanovništvu povećalo se gotovo četiri puta, učešće seljaka smanjilo se za jednu trećinu. Broj seljaka znatno se smanjio i apsolutno, za jednu četvrtinu, dok je broj radnika porastao preko četiri puta.

² *Jugoslavija 1945—1964*, s. 60.

³ Ta teza se može uvjerljivo potkrijepiti Milićevim podacima o društvenom porijeklu službenika (16, 209):

	Zanimanje oca		
	Poljoprivredno	Manuelno	Nemanuelno
	84,2		
Službenici pomoćni i s nižom spremom	55,1	29,1	15,8

su slijedeći procenti od teorijski moguće pokretljivosti: Francuska 49%, Švicarska 51%, Zapadna Njemačka 60—63%, Jugoslavija 65%, Švedska 66%, SAD 68% (16,226).

Međutim, ni postojeća društvena piramida ni sadašnja pokretljivost ne bi trebalo da zavaravaju. Oni odražavaju trenutnu situaciju koja će se mijenjati kao funkcija tempa privrednog razvoja. Naročito sigurno može se prognozirati mijenjanje piramidalne strukture.

Prije svega, baza — seljaci — veoma brzo se smanjuje. Osim toga, uporedo s brojčanim smanjivanjem, seljaci se transformiraju u sociološki veoma različite grupe farmera i radnika. Nadalje, nakon što se jednom migracija sa sela uspori, doći će do apsolutnog smanjivanja broja nekvalificiranih radnika. Broj kvalificiranih radnika, rutijskih službenika i intelektualaca povećavat će se apsolutno i relativno. Na taj način piramidalna struktura postepeno će se pretvoriti u loptastu s ne jako izraženim ekstremima na polovinama i s osnovnom masom društva koncentrisana oko ekvatora. Obrazovanje eliminira stratum bez kvalifikacija. Najniži, seljački sloj transformirat će se i nestajati kao funkcija privrednog razvoja. Najviši, upravljački sloj, ukoliko se sadašnji društveni trendovi nastave, rastvarat će samoupravne institucije i polako pretvarati u profesionalnu grupu administratora. U tom društvu raspodjela obrazovanja mogla bi se dobrim di-

Službenici sa srednjom i višom spremom	31,9	64,9	33,0	35,1
Službenici s visokom spremom	27,2	48,9	21,7	51,1
Rukovodeći kadrovi (definicija SZS)	36,7	61,6	24,9	38,4

Vidi se jasno pravilno opadanje učešća manuelnih grupa porijekla ukoliko se nemanuelni radnici (prvenstveno službenici) nalaze na višem položaju u društvenoj slojevitosti. Pravilnost se prekida kod rukovodećih kadrova. No, treba imati u vidu da je stopa samoobnavljanja kod rukovodećih kadrova jedna od najviših (36,2%) i da će se kao i u drugim društvima javljati snažna tendencija da se ona povisuje što je više udaljujemo od vremena revolucije.

jelom poklopiti s prirodnom distribucijom inteligencije, a imovinske razlike bile bi neznatne.¹

Postavlja se sada pitanje: u kakvom su odnosu društvena stratifikacija i klase u našoj zemlji?

Društvene klase

Klase predstavljaju jedan od onih pojmova koji se mnogo upotrebljavaju, a koji nisu precizno određeni. Gotovo svaki autor ima neko svoje određenje klase. Bit će stoga potrebno da najprije dođemo do jednog određenja prikladnog za našu analizu.

Prije svega korisno je uočiti da se termin »klasa« upotrebljava u najmanje dva veoma različita smisla. Marxov dictum da je cjelokupna dosadašnja historija bila historija klasnih borbi daje primjer za upotrebu u smislu suštinski bivalentne društvene strukture u kojoj borba dviju antagonističkih klasa (ili klasnih grupacija) predstavlja motor historije. Te dvije klase jesu klasa vlasnika i klasa nevlasnika. U drugom smislu »klasa« se upotrebljava da bi se označila razlika u odnosu na stalež i kastu. Ovi potonji su »zatvoreni«, dok je klasa »otvorena« grupa determinirana jedino ekonomskim momentima, tj. privatnim vlasništvom.² U tom smislu klase postoje jedino u kapitalističkom društvu. U daljnjem tekstu upotrebljavat ću pojam klase u oba smisla bez izričitog specificiranja jer će iz konteksta biti vidljivo o čemu se radi.

Postavlja se sada pitanje: a šta se dešava s klasama poslije kapitalizma? Ukoliko je vlasništvo ključni kriterij za određenje klase, odgovor je nekada bio — a kod mnogih sociologa je i danas — vrlo prost. Dok postoje tri

¹ Pretvaranje piramidalne u loptastu strukturu danas je empirijska činjenica u industrijski najrazvijenijim društvima. To proizlazi iz promjena u ukupnoj raspodjeli narodnog dohotka, podizanju općeg nivoa obrazovanja i smanjivanja dohodovnih raspona. Ovo potonje vrlo impresivno ilustriraju podaci koje prenosi R. Supek o realnom dohotku francuskog državnog savjetnika i američkog kvalificiranog radnika. Početkom ovog stoljeća savjetnikov dohodak je pet puta veći. Otada se on smanjuje, a radnikov dohodak raste tako da sredinom ovog stoljeća američki kvalificirani radnik zaraduje više od francuskog državnog savjetnika (29, 111).

² Tako npr. Max Weber ističe da »... glavni činilac koji dovodi do stvaranja klasa jesu ekonomski interesi, i to oni koji su vezani za postojanje tržišta«. (63, 306)

vrste vlasništva (privatno, zadružno i državno) postoje i tri klasne grupacije. Daljnjim razvojem prve dvije vrste vlasništva bit će eliminirane, a time i klasno društvo, jer državno vlasništvo pruža osnov za formiranje svega jedne klase koja tako postaje identična s društvom. Mi danas na osnovu historijskog iskustva znamo koliko je to shvaćanje bilo naivno i netačno. Ukoliko pojam klase upotrebljavamo u prvom smislu, onda je i na osnovu državnog vlasništva moguća klasna polarizacija — klasa (indirektnih) vlasnika zove se birokracija — kao i na osnovu ranijih vrsta vlasništva. Uostalom, i Marx je o etatičkim društvima starog Orijenta govorio kao o klasnim društvima. Na taj način vlasništvo i klasno društvo predstavljaju sijamske blizance i teorijski se postizava potpuna konzistentnost.

Teškoća nastaje s društvenim vlasništvom. Ali to nije samo sociološka teškoća. I pravnici imaju grdnih muka da odrede društveno vlasništvo. Zbog toga se srećemo s mišljenjem da je društveno vlasništvo *contradictio in adjecto*. Društvo obuhvaća sve članove društva, a vlasništvo se može odrediti jedino u odnosu na nekoga koji je isključen. Moglo bi se doduše društveno vlasništvo odrediti kao nacionalno vlasništvo, tj. u odnosu na druge narodne privrede, no to u okviru naše analize nema operativne primjene. Stoga je vjerojatno najprikladnije da se društveno vlasništvo shvati kao *ukinutost* vlasništva. Sad naša teorija može uključiti i ovaj slučaj: društvo, čija se organizacija proizvodnje zasniva na društvenom vlasništvu, predstavlja besklasno društvo.

Mogli bismo zatim u naš teorijski pristup unijeti i jedan evolutivni elemenat. U pretkapitalističkim društvima stratumi se sve više otvaraju (kaste — staleži — klase) i privatno vlasništvo postaje sve više dominantni princip organizacije društvene proizvodnje. Taj razvoj postizava svoju kulminaciju u kapitalizmu, gdje se javljaju klase u onom drugom smislu, a zatim te klase trpe daljnje transformacije. U postkapitalističkim birokratskim strukturama možemo govoriti o kvazi-klasama.¹

¹ Taj termin posuđujem od M. Pečujlića, koji čini mi se sasvim ispravno rasuđuje da birokraciju ne bi trebalo identificirati s klasom jer, iako ona ima monopol upravljanja, nema ga na osnovu vlastitog svojinskog prava, već na osnovu delegacije prava. »Upravo razdvajanje svojine od upravljanja je historijski osnov zasnivanja birokracije i njenog razlikovanja od klase.« (30, 14)

Svojinski odnosi igraju, kao što se zna, ključnu ulogu u Marxovom određenju klasa. U započetom poglavlju o klasama u trećem svesku *Kapitala*, Marx je pisao: »Vlasnici gole radne snage, vlasnici kapitala i zemljovlasnici, kojima najamnina, profit i zemljišna renta sačinjavaju određene izvore dohotka, dakle najamnici, kapitalisti i zemljovlasnici, sačinjavaju tri velike klase modernog društva koje počiva na kapitalističkom načinu proizvodnje« (3, 816). Time je dan sažet opis relativno proste strukture engleskog društva od prije stotinu godina. Od onda su se stvari znatno komplicirale i zbog toga nam je potrebna jedna razrađenija definicija klasa. Jedna od najpotpunijih je poznata Lenjinova definicija (31, 162). Lenjin navodi četiri obilježja klasa: 1) klase su grupe koje se razlikuju po svom mjestu u historijski određenom sistemu društvene proizvodnje, tj. i same su historijski određene, 2) razlikuju se po svom odnosu prema sredstvima za proizvodnju (svojinski kriterij), 3) po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i 4) po načinu dobijanja i veličini udjela u društvenom bogatstvu. Tim obilježjima treba dodati još dva: 5) na osnovu 1—4 klase se razlikuju po društvenom utjecaju i posebno, po položaju u sistemu političke moći i 6) od »klasa po sebi« postaju »klase za sebe« kad razviju svijest o svojim klasnim interesima i o svom historijskom identitetu, što zapravo i omogućava klasama da vrše svoju društvenu ulogu.

Nakon što je utvrđena definicija, nama još uvijek preostaje da odredimo onaj osnovni faktor koji društvenu grupu pretvara u klasu s gornjim značajkama. Mislim da se taj faktor sastoji u *monopolu donošenja značajnih društvenih odluka*. Što se u pojedinim društvima smatra društveno značajnom odlukom, može se empirijski utvrditi. Društvena značajnost ovisi o tome šta o njoj misle članovi konkretnog društva kao i o suštinski egzistencijalnom značenju odluke. U pogledu ovog potonjeg možemo ići i korak dalje u rasuđivanju. Ukoliko je čovjekova radna djelatnost suština njegove egzistencije kao čovjeka, onda *monopol nad uslovima rada* predstavlja nužan i dovoljan uvjet za klasnu diferencijaciju.¹ Odatle odmah proizlazi da npr. jedno birokratizirano staljinističko društvo

¹ To je zaključak i M. Pečujlića: »Ako je svrsishodna djelatnost osnovica ljudske egzistencije, tada je i vlast (monopol) nad uslovima rada činilac koji bitno određuje položaj u produkcijom odnosu« (30, 8).

predstavlja klasno društvo s klasičnom dvoklasnom strukturom. Međutim, identificiranje nije uvijek tako jednostavno.

Bit će zbog toga potrebno da, slično kao i u matematici, odredimo operativni test za utvrđivanje slučajeva kad je uslov monopoliziranja važnih društvenih odluka zadovoljen. Taj test sastoji se iz dva zahtjeva. Prvo, u danom društvu mora postojati prestižna diferencijacija. To znači da viši sloj (ili slojevi) ima (ili imaju) ono što se općenito smatra veoma poželjnim (bogatstvo, obrazovanje, političku moć i sl.) u izrazito većoj mjeri nego niži sloj (slojevi). Da bi se status višeg sloja sačuvala i perpetuirao, mora postojati neka barijera koja pripadnicima nižeg sloja onemogućava prodiranje u rezervat višeg sloja i učestvovanje u njegovim blagodatima. Prema tome, javlja se i tendencija institucionalnog sprečavanja društvene mobilnosti i razvija se svijest o suprotnosti interesa (budući da je obim poželjnih stvari ograničen). Drugo, svaka prestižna diferencijacija nema nužno klasni karakter. Talentirani umjetnici uživaju uvijek veći društveni ugled nego netalesirani umjetnici. To nema nikakve veze s klasnim suprotnostima, jer ni jedan umjetnik ne može osigurati svome sinu da također bude talentirani umjetnik. Da bi prestižna diferencijacija dovela do navedenih posljedica, ona se mora zasnivati na *naslijeđenom* a ne na *stečenom* statusu.¹ Prema tome, drugi osnovni uslov za klasnu diferencijaciju jest postojanje dovoljno visoke korelacije između rodbinskih veza i društvenog statusa. No problem nasljeđivanja zahtijeva kraću dopunsku analizu.

Prije svega uočimo evolutivnu stranu nasljeđivanja društvenog statusa. U feudalizmu npr. direktno se nasljeđivao politički odn. društveni položaj, što je dolazilo do izražaja u pripadnosti relativno zatvorenim staležima i nasljeđivanju plemićke titule. U kapitalizmu direktno se nasljeđuje još samo imovina, ali je i to sasvim dovoljno da se stvore klasne barijere. U nekom postkapitalističkom birokratskom sistemu ne nasljeđuje se ni politički položaj ni kapital, što ukazuje na proces daljnjeg slabljenja klasnih barijera. No bilo bi pogrešno pomisliti da su one beznačajne.

¹ Uporedi također »ascribed status» i »achieved status» kod R. Lintona (»Status and Role» 32, 202—3).

Uzmimo jedno upoređenje. Direktno nasljeđivanje imovine samo po sebi nije dovoljno da osigura međugeneracijsko perpetuiranje buržoaskih porodica. Dovoljno su poznati slučajevi u kojima su kapitali stečeni u jednoj generaciji protračeni u narednoj što je neminovno dovelo do gubitka buržoaskog statusa. Da bi se taj status održao, kapitale treba produktivno investirati po svim pravilima kapitalističkog poretka. Kod toga je irelevantno da li se to investiranje vrši u fabrike, u dionice ili u vlastito obrazovanje ili, što je najčešće, u neku kombinaciju svega toga. Nešto slično dešava se i u birokratskom sistemu. Funkcioneri — privredni, politički, državni — ne mogu svoju funkciju predati u nasljeđe svojoj djeci. Ali zato mogu preporučiti svoje potomke svojim prijateljima, također funkcionerima, kad dođe vrijeme da im se nađe mjesto u društvu. Ukoliko postoji centralistički vođena kadrovska politika, što se može uzeti kao pravilo, onda se javlja fenomen koji bismo mogli označiti kao kvazi-nasljednost. To naravno ne znači da su nekim birokratičima položaji apsolutno zagarantirani. Oni — slično kao i njihove kapitalističke kolege — moraju zadovoljiti neke preduslove sistema. Moraju imati određeni minimum kvalifikacija za obavljanje namjeravane funkcije i moraju je obavljati u skladu s pravilima birokratskog kodeksa. No, jedno i drugo u velikoj je mjeri zagarantirano kućnim odgojem. Čak i kad nema nikakve zloupotrebe »veza« — što je, naravno, akademska pretpostavka — potomci su formirani u duhu sredine u kojoj se kreću roditelji i već zbog same te činjenice prihvatljiviji su za tu sredinu — oni su povjerljivi, pouzdani, komunikativni, kooperativni itd. — od drugih kandidata. Zbog toga mladi birokrat već na samom startu ima značajne prednosti u odnosu na svoje konkurente iz drugih društvenih slojeva — slično kao što je to slučaj i sa mladim poduzetnikom koji započinje s očevim kapitalom; i jedan i drugi nasljeđuju svojevrsni kapital. Takvo je klasno diferenciranje to jače što su privilegije birokracije veće (uslijed čega je poželjnost ostajanja u toj sredini veća), što je obrazovni obuhvat stanovništva uži, što je politički sistem manje demokratski i što je privredna razvijenost zemlje niža. I dok kapitalist učestvuje u raspodjeli društvenog viška rada

proporcionalno svom kapitalu, birokrat učestvuje proporcionalno svom statusu u hijerarhiji vlasti.

Na taj način završeno je izrađivanje kriterija za utvrđivanje postojanja ili nepostojanja klasne diferencijacije u Jugoslaviji. Stratifikaciona struktura o kojoj je ranije bilo riječi nije ni po čemu specifična za Jugoslaviju i isto tako ni po čemu ne predodređuje odgovor na postavljeno pitanje. Od iste startne strukture razvoj može poći u pravcu formiranja klasa i u pravcu prevladavanja klasnih ostataka. Kojim pravcem će se taj razvoj odvijati zavisi isključivo o tome da li društveni sistem rađa kohezione sile, koje će cementirati pojedine stratume, ili naprotiv rađa sile koje će ih razbijati.

No, prije no što pređemo na definitivnu ocjenu naše situacije, potrebno je upozoriti na jednu čestu grešku. Iz različite funkcionalnosti organizatorskog i izvršnog rada kao i iz činjenice da je prvi *danas* i *kod nas* rangiran više nego potonji, izvlači se zaključak o *inherentnoj* hijerarhičnosti te dvije vrste rada i stoga tendenciji da se društvo diferencira na rukovodioce i rukovođene. Ta tendencija doduše postoji, ali podjela rada nije nužno hijerarhična. Organizatorski rad traži prosto specifične kvalifikacije i specifične sposobnosti kao i svaka druga vrsta rada. U sredinama s razvijenom naučnom tradicijom dekani fakulteta, predsjednici univerziteta i direktori instituta nisu najbolji *naučenjaci* već najbolji organizatori, ili ličnosti s društvenim vezama. Oni ni izdaleka nemaju najviši društveni prestiž; štaviše, smatra se da naučni radnik, čak i kad je dobar organizator, svoje vrijeme ne treba da troši na »administraciju«, za što se mogu upotrijebiti i ljudi sa skromnijim sposobnostima. Također u svijetu postoje zemlje s dugotrajnim i razvijenim demokratskim tradicijama u kojima generali, funkcioneri i ministri imaju samo umjereni prestiž i dohotke. I na koncu sasvim prosto, plaćeni upravitelj imanja, iako organizator, nesumnjivo nije nadređen vlasniku imanja. Opreka između organizacionog i izvršnog rada isto je tako historijska opreka kao i mnoge druge s kojima smo se sretali i ona je određena društvenim sistemom. Stvar je u tome što u određenim historijskim društvima organizacioni rad pruža mogućnost akumuliranja društvene moći — to veće što je veća organizacija kojom se rukovodi — i to postaje osnovica za prestižnu diferencijaciju. U takvim situacija-

ma organizatori uspostavljaju i monopol na upravljanje — tačnije: posjedovanje tog monopola upravo ih i upućuje da se »specijaliziraju« za organizaciju — a izvršni rad, od koga je otuđeno svako odlučivanje o uslovima rada, javlja se kao najamni rad.

Precizan odgovor na pitanje u kojoj mjeri su pojedini slojevi jugoslavenskog društva kompaktni ili dezintegrirani mogu dati jedino empirijska istraživanja. Ovdje ćemo se zadržati samo na utvrđivanju određenih procesa. Tako npr. centralistički vođena kadrovska politika dovodi do zatvaranja prvog stratuma i jačanja klasnih elemenata. Na rukovodeće mjesto dolazi se po političkom kriteriju¹, a to znači da kandidat odgovara shvaćanjima aparata. Kako je na taj način egzistencija pojedinaca vezana za uklapanje u hijerarhijsku strukturu, oni doista i nastoje da se ukllope. Tako dolazi do izjednačavanja stavova, shvaćanja, ponašanja i — interesa. Prvi stratum se interno homogenizira a eksterno se odvija od ostalih stratuma². Jedna od empirijskih indikacija zatvaranja

¹ S. Možina referira kako su potencijalni kandidati za direktore pitani kojim kriterijima daju prednost oni koji odlučuju o izboru na direktorska mjesta i kako je četiri petine istaklo da su to politički kriteriji, a svega jedna desetina smatrala je da su to stručni kriteriji (33, 359).

² Empirijska istraživanja na lokalnom nivou pokazuju da rukovodeći kadrovi biraju svoje prijatelje u tri četvrtine slučajeva između sebe, dok od nižih funkcionera svaki drugi ubraja među svoje prijatelje nekoga od viših. »U vezi s tim — zaključuje Z. Mlinar — razumljiva je karakteristika da oni koji već imaju najviši položaj u datoj zajednici ne mogu stvarati kontakte za neki stepen više na vertikalnoj ljestvici strukture zajednice. Zato relativno utoliko više jača njihovo intrakategorijalno druženje sa sebi jednakima, a time postaju srazmjerno *najzatvorenija* (podvukao B. H.) strukturalna kategorija stanovništva (34, 934). Do sličnog zaključka u svom istraživanju dolazi i V. Rus: »Legalizacija samovolje, uvažavanje izolacionističke politike i neefikasnost javne kontrole čak i u kaznenim prestupima vodećih ljudi (godine 1965. na vodećim mjestima u našoj republici nalazilo se 1.500 lica koja su bila kažnjena zbog zloupotrebe službenog položaja) — sve to navodi nas na pretpostavku da se pojedine meritokratske grupe neprimjetno povezuju u više ili manje homogen društveni sloj, koji već sada ima priličnu društvenu moć, pošto mu čak ni sudovi više ništa ne mogu« (35, 1094). Meritokracijom Rus naziva »udruživanje menadžerskog vrha s vodstvom društveno-političkih organizacija«. V. Vlahović ističe fetišiziranje istupanja ljudi na visokim rukovodećim funkcijama i dodaje: »Mi govorimo o fetišiziranju funkcija, što je doprinijelo da se manje gledaju ljudi koliko vrijede i znaju... a više na kakvoj se funkciji nalaze. Prema funkcijama se stvarao i odnos prema ljudima« (58, 729). Mlinarevo, Rusovo i Vlahovićevo zapažanje odražava fenomen birokratskog otuđenja čovjeka, za koje M. Marković efektno veli: »... birajući one sa kojima će želiti da održava bliske odnose njemu neće biti primarno šta drugi čovek jeste nego kakvu funkciju ima. Funkcija će se udružiti sa funkcijom, a ne čovek sa čovekom« (36, 57).

prvog stratuma sastojala se u poznatoj tendenciji kumuliranja funkcija; još jedna u tendenciji da se izdvojeno stanuje u određenim kvartovima u gradovima.

S druge strane institucija samoupravljanja vrši stalne i bezbrojne vertikalne presjeke stratifikacione strukture spajajući ranije otvorene krajeve rukovodećeg vrha s izvršnom bazom uzlaznim linijama samoupravnih odluka čime se stratumi dezintegriraju horizontalno i integriraju vertikalno u radne kolektive. Ti integrativni mehanizmi funkcioniraju to uspješnije što je intenzitet stratifikacije slabiji u početnoj fazi — za to se kod nas pobrinula revolucija — i što je manji stepen miješanja izvana.

Zaključci su prilično očigledni. Društvena otvorenost (intergeneracijska mobilnost) zagarantirana ujednačenim mogućnostima obrazovanja, samoupravna integracija i politička demokracija razaraju slojevitost, eliminiraju klasne ostatke i pripremaju put besklasnom društvu.

17. HORIZONTALNA STRUKTURA JUGOSLAVENSKOG DRUŠTVA: KVAZI-PROFESIONALNE GRUPE

Već je istaknuto da samoupravljanje stvara vertikalne presjeke u društvenoj piramidi i dovodi do integriranja pojedinih stratuma. S druge strane funkcionalna podjela rada u društvenom životu dovodi do formiranja grupa koje se razlikuju po svojim funkcijama a ne po položaju u društvenoj hijerarhiji. Te grupe mogu imati — i u stvarnosti uvijek imaju — različite interese, no ti interesi po prirodi stvari nisu antagonistički, polarizirani. Kritičari marksističke teze o mogućnosti i nužnosti razvoja besklasnog društva isticali su da u svakom stvarnom društvu mora postojati društvena pa stoga i klasna diferencijacija. No to je non sequitur. U svakom razvijenom društvu mora postojati neka diferencijacija, ako zbog ničega drugog, a ono zbog podjele rada. No samo vertikalna, statusna diferencijacija, stratifikacija, predstavlja klasnu diferencijaciju. Horizontalna diferencijacija na kvazi-profesionalne grupe karakteristična je za novo, besklasno društvo.

U horizontalnoj strukturi jugoslavenskog društva možemo razlikovati ove četiri grupe: seljaštvo, ostale proizvođače za tržište, radnike neprivrednih djelatnosti i državni aparat. Od ove četiri grupe, seljaštvo je grupa zajednička i vertikalnoj i horizontalnoj strukturi. Formiranje te grupe historijski je uslovljeno i ona danas doživljava najveće od svih grupa kvalitativne i kvantitativne transformacije. Da započnemo našu analizu s razmatranjem društvenog položaja seljaštva u Jugoslaviji.

Seljaštvo

Seljaci sačinjavaju još uvijek blizu polovine stanovništva naše zemlje. No ta činjenica ne mora nas mnogo alarmirati, jer je to statički aspekt problema. U toku je intenzivan odlazak aktivnog stanovništva sa sela i iz poljoprivrede tempom od oko 2% godišnje. Prije dvije decenije tri četvrtine Jugoslavena bili su seljaci; u toku života ove generacije udio seljaštva past će na nekih petnaestak procenata, kao što je to slučaj i u drugim razvijenim zemljama.

Seljaci predstavljaju nesumnjivo najkonzervativniju društvenu grupu u našoj zemlji. Treba, međutim, odmah istaći da njihov konzervatizam ne proizlazi iz toga što su sitni posjednici — kako se to općenito misli — već iz drugih razloga. U stvari popularna predodžba o tome kako se potpuno iracionalno motiviran seljak grčevito drži zemlje, fanatički vjeruje u vlasništvo i anarhoidno se odupire progresu — predstavlja brkanje uzroka i posljedice i u flagrantnoj je suprotnosti s činjenicama. Jedna anketa u hrvatskim seoskim školama pokazala je da niti 1% osmoškolaca generacije 1963/64. ne želi ostati na roditeljskom posjedu (59, 74). Razlozi za osebujno seljačko društveno ponašanje mogu se, pretpostavljam, sveći na slijedeća četiri osnovna:

(1) *Kulturna zaostalost, neobrazovanost, čak nepismenost*¹. Historijski uvjetovano ideološko nasljeđe u primitivnim i konzervativnim vjerovanjima, tradicijama i

¹ U 1961. g. nepismeno je bilo 4,5% radnika i službenika i 29% ostalog stanovništva starijeg od 15 godina. Ovaj potonji procenat može se uzeti kao reprezentativan za nepismenost seljaštva (rekonstruirano prema *Statistički bilten* 312, s. 210; *Jugoslavija 1945—1964*, ss. 44 i 45.) Prema tome nepismen je svaki treći seljak.

shvaćanjima, u patrijarhalnosti i drugim opterećenjima sačuvalo se u određenoj mjeri i do danas. Razlog što je negativno nasljeđe prošlosti kod seljaka jače nego kod drugih grupa i teže se prevladava, treba tražiti u naredne tri karakteristike njihove današnje situacije.

(2) *Egzistencijska vezanost za zemlju*. U situaciji kad ne postoji neograničena mogućnost produktivnog zapošljavanja van poljoprivrede, a u poljoprivredi viškovi radne snage iznose do jedne trećine aktivnog stanovništva (60, 106), posjedovanje vlastite zemlje, borba za zemlju i ekonomsku nezavisnost predstavljaju racionalan način osiguranja vlastite životne egzistencije.

(3) *Jednosmjerna društvena mobilnost* u uskoj je vezi s prethodnom tačkom. U fabrike se slijevaju ljudi i sa sela i iz grada. Razmjena mišljenja i iskustava je živa, onemogućeno je okoštavanje stavova i gledanja, spriječene su pojave kulturne ograničenosti. Sa sela ljudi odlaze, ali u nj ne dolaze; seljakom se ostaje, ali se ne postaje. Pored toga masovni exodus sa sela mijenja brzo starosnu strukturu u korist starijih generacija, koje su po prirodi stvari konzervativnije.

(4) *Privredna zaostalost i komunikaciona izoliranost sela*. Produktivnost rada na selu znatno je niža nego u nepoljoprivrednim zanimanjima¹. U 1960. godini još uvijek se na 46% seljačkih polja žanje srpom, a na daljnjih 38% polja kosom. Zbog poznatih »razlika između sela i grada« selo zaostaje u općem društvenom razvoju i stoga se javlja kao neka vrsta društvenog balasta.

No situacija na selu se brzo mijenja u pogledu sva četiri aspekta. A u vezi s tim »nikakve sumnje... nema da će se i seljak sam izmijeniti ako mu socijalistički razvitak obezbijedi stabilnije i povoljnije izvore prihoda, viši životni standard, kulturniji život« (Kardelj, 61, 180). Odlučni poticaj društvenoj transformaciji dao je narodno-oslobodilački rat u kom su seljaci masovno učestvovali. Obrazovanje je seljaku danas mnogo pristupačnije nego nekada, iako, valja reći u tom pogledu se moglo i mnogo

¹ U 1955. g. za milion dinara tržišne vrijednosti bilo je u poljoprivredi potrebno utrošiti 10 radnik-godina, a u industriji svega 3 radnik-godina (up. B. Horvat, 37, 519). Nešto manje od 4 milijuna jugoslavenskih seljaka prehranjuju 20 milijuna stanovnika u poređenju s npr. 7 milijuna američkih farmara koji prehranjuju 200 milijuna. Dok je jugoslavenska poljoprivreda šest puta manje produktivna od američke, industrija je svega tri i po puta manje produktivna (Podaci S. Stajića).

više uraditi. Produktivnost poljoprivrednog rada i u Jugoslaviji kao i u drugim zemljama povećava se brže od produktivnosti rada u industriji. Razlike u životnom standardu između sela i grada se smanjuju. A krupna poljoprivredna gospodarstva unose ne samo elemente moderne tehnologije u dotadašnju tradicionalnu proizvodnju već i novu organizaciju rada i odjke društvenih procesa koji se zbivaju u gradu. Razni oblici kooperacije između seljaka i velikih gazdinstava čine da su društveni efekti suvremeno organiziranog sektora poljoprivrede veći no što to proizlazi iz procenata površine ili proizvodnje koji na taj sektor otpadaju.

Ovdje treba da se vratimo na problem lične (privatne) svojine kao automatskog kriterija za progresivnost. Seljak nije reakcionaran zato što je sitni posjednik. Gore smo konstatirali da je taj »reakcionarni« seljak iznio na svojim leđima narodnooslobodilački rat i društvenu revoluciju i to ne samo kod nas nego i u Alžiru, Vijetnamu i drugdje. Izgleda da se po pravilu brkaju efekti privatnog vlasništva u kapitalizmu s efektima koji se mogu očekivati u našem institucionalnom sistemu. U kapitalizmu seljaštvo je podložno stalnom raslojavanju. Manji broj seljaka bogati se i pretvara u zemljoposjednike koji eksploatiraju tuđu radnu snagu. Izvjestan broj seljaka siromaši, gubi posjede i proletarizira se. Najveći broj seljaka nastoji da se održi stalno strahujući da će se proletarizirati i priželjkujući da se prebaci u klasu poljoprivrednih kapitalista.

Ništa slično ne dešava se u Jugoslaviji. Agrarni maksimum onemogućuje aktivnost u pravcu eksploatacije tuđeg rada. Odlazak sa posjeda ne znači proletarizaciju. U stvari stvoreni su uvjeti u kojima lično posjedovanje zemlje postaje pravna fikcija, a suštinski društveni položaj individualnog proizvođača nije drukčiji od položaja udruženog proizvođača. Prva konstatacija vidljiva je, npr. iz propisa o agrotehničkom minimumu. Nadalje, ako treba eksproprijirati rentu sa zemlje, to se može učiniti porezom po katastarskom prihodu. Ako treba privatna sredstva proizvodnje tretirati kao društveni kapital, kamate na osnovna sredstva ili poslovni fond mogu se također aproksimirati određenim porezom. Zemlju i osnovna sredstva prodaju i kupuju jednako individualni i udruženi proizvođači. Druga konstatacija proizlazi iz činjenice što

je radnik u Jugoslaviji i *proizvođač* i *upravljač*. Ako to vrijedi za udruženog proizvođača, to je pogotovo tačno za individualnog proizvođača.

U vezi s raspravljanim problemom — a to važi i za problem individualnog proizvođača u drugim sektorima proizvodnje — od interesa je da se uoči kako je u našoj svijesti došlo do neke vrste mistifikacije kolektiva. Kolektivno organizirana proizvodnja automatski je progresivna i socijalistička, a individualno organizirana proizvodnja je »sitno sopstvenička« i nesocijalistička. Ta predodžba, koja je stekla čvrstinu dogme, ima svoj korijen u društvenom iskustvu kapitalističkog sistema, odakle je nekritički prenesena u nove institucionalne uvjete. Jer, revolucija se ne oslanja na sitne *vlasnike*, već na nevlasnike; a kolektive je mnogo lakše organizirati i pokrenuti u akciju za rušenje sistema, nego individualce.

Od interesa je također uočiti da su individualni proizvođači, stoga i seljaci, istinski antisistemske elementi u jednom staljinističkom sistemu. Takav sistem teži totalnoj kontroli ličnog rada pojedinaca, a taj cilj se najefikasnije postizava likvidiranjem svake samostalnosti i uključivanjem svakog pojedinca u određenu hijerarhijski organiziranu, dakle, birokratsku strukturu.

Na kraju trebalo bi seljačkim grupama pored raznih minusa dati i bar jedan društveni plus. Naše asocijativno društvo je bipolarno; jedan dio društvene aktivnosti odvija se na radnom mjestu i orijentiran je na rad, drugi dio odvija se u mjestu stanovanja i življenja i orijentiran je na zadovoljavanje drugih čovjekovih potreba. U prvom slučaju radi se o radnim, u drugom o komunalnim zajednicama. Kao individualni proizvođač i u mjeri u kojoj je samo individualni proizvođač, seljak je diskvalificiran za radne zajednice. No na tome se socijalizam ne završava. Postoje indicije da su u komunalnim zajednicama seljaci aktivniji od ostalih društvenih grupa.¹

¹ Vršeci empirijska istraživanja u kraljevskom srezu K. Kilibarda dolazi do zaključka da seljaci daju veći broj prijedloga koji se tiču općine i direktno su joj upućeni nego industrijski radnici. Kilibarda tu veću društvenu angažiranost objašnjava slijedećim razlozima: 1. Radnik u okviru svoje radne organizacije može zadovoljiti više svojih interesa nego seljak na radu. 2. »Problemi koje hoće da riješi jedno selo vrlo često bitno zadiru u pitanja drugog sela ili više sela, a često, znači, i opštine kao asocijacije sela.« 3. »Seljaci u zimskom periodu godine imaju i relativno više vremena da se upoznaju, prodiskutuju, kritikuju, traže i daju prijedloge za rješenje pitanja svoje opštine nego industrijski rad-

Možemo zaključiti da je i individualni seljak potencijalni socijalistički proizvođač. Što to on nije u stvarnosti, uvjetovano je s ona četiri razloga. No privredni razvoj automatski transformira selo u pravcu sve veće identifikacije sa ciljevima socijalizma. Mogli bismo parafrazirati poznatu Lenjinovu izreku, pa konstatirati, da socijalizam zasnovan na radničkom samoupravljanju svakog časa rađa socijalističke tendencije čak i u onim svojim sektorima koji su ranije bili nesocijalistički.

Neseljački proizvođači za tržište (radnička klasa)

»Radnička klasa« je jedan od najviše upotrebljivanih političkih termina kod nas. No ne može se reći da je taj termin i precizno određen. Čak je i program SKJ propustio da utvrdi šta treba podrazumijevati pod radničkom klasom o kojoj inače mnogo govori. Ponekad se radnici identificiraju s manuelnim radnicima (38, 41). To poistovećenje je neprecizno i velikim dijelom lišeno smisla jer i daktilografi su manuelni radnici, a to su i seljaci; po kvantumu manuelnih operacija kirurzi i pijanisti ne razlikuju se od radnika optičke ili elektronske industrije; a osim toga tehnološki progres sve više potiskuje manuelni rad, ali ne u istoj mjeri i radnike. Nadalje, prosta podjela na manuelne i umne radnike dovodi do očiglednih besmislica. Proizlazi da je jedan kvalificirani mehaničar, koji dijagnosticira kvar na našem automobilu, manuelni radnik, a portir državnog nadleštva je umni radnik! Više smisla ima podjela na intelektualne i rutinske radnike, a ovih posljednjih na manuelne i nemanuelne radnike. Međutim, i tu treba biti oprezan. Sa marksističkog stanovišta *fizičke* osobine nekog fenomena malo su relevantne za *društvenu* analizu. Ključni za analizu jesu društveni odnosi i to se često zaboravlja. Čini se »da

nici.« 4. Radnici na općinske organe utiču posredno, preko svoje radne organizacije, a poljoprivrednici mogu to uraditi samo neposredno. 5. Poljoprivrednici su samostalniji nego radnici. »Seljak privatnik se na svom imanju često osjeća... manje zavisan od opštinskih organa nego radnik u odnosu na rukovodioce u radnoj organizaciji. Prvi se ne mora plašiti otkaza i sličnih osveta od strane nosilaca socijalne moći čije interese može da pogodi dati prijedlog.« 6. »Seljaci, izgleda, više poznaju ljude pa i probleme u opštinskim organima nego radnici. To je posljedica veće komunikacije u vezi s raznim pitanjima zbog kojih radnik i ne mora da ide u opštinu.« (62, 46).

se najrasprostranjenija metodska zabluda sastoji u tome — primijetio je Gramsci govoreći o intelektualcima i proleterima — što se kriterij razlikovanja tražio u samoj prirodi intelektualne djelatnosti a ne u cjelokupnom sistemu u kome su se one (a, prema tome, i grupe koje ih otjelovljuju) našle u općem sklopu društvenih odnosa. Doista, radnika ili proletera, na primjer, ne karakterizira posebno manuelni ili instrumentalni rad, nego taj rad u određenim uslovima i određenim društvenim odnosima...» (39, 312).

Često se sreće definicija po kojoj radničku klasu sačinjavaju proizvođači koji rade s društvenim sredstvima za proizvodnju.¹

Prije svega, karakteristično je da ova definicija isključuje radnike privatnog sektora, tj. upravo one koji su najbliži klasičnom pojmu radničke klase. Očigledno je da se implicitno pretpostavlja i intuitivno osjeća da se današnja i nekadašnja radnička klasa prilično razlikuju. Nadalje, razumijevanje navedene definicije zavisi o značenju riječi »proizvođač«. Zdravorazumski, stvar je prosta: proizvođač je onaj koji stvara proizvod, dakle, nešto opipljivo. Da li su radnici u transportu također proizvođači? Većina ljudi će se vjerovatno složiti da jesu. A trgovački pomoćnici? Tu će mišljenja već biti podijeljena.² Šta je, zatim, sa službenicima u bankarstvu i osiguranju? Tu će se, pretpostavljam, većina složiti da se ne radi ni o radnicima — ta zato ih zovemo službenicima — niti o proizvođačima. Međutim, banka nije ništa drugo do *trgovina* novcem, pa što važi za trgovačke pomoćnike važi i za bankarske službenike. Nadalje, kuda spadaju na primjer bolničari? U »srednje klase« zajedno s učiteljima, knjigovođama i drugim radnicima bijelih kaputa i ovratnika? Što to precizno treba da znači u našem društvenom okviru? Očigledno je da naslijeđeni kategorijski aparat nije više naročito upotrebljiv. Ovdje bih htio upozoriti na ranije obrađenu, veoma proširenu teoriju o proizvodnji, po kojoj je proizvodan samo rad u tzv. materijalnoj proizvodnji, a sav ostali rad je neproizvodan. Za ove svrhe u materijalnu proizvodnju uključuju se i transport i trgovina, a naša statistika dodaje još i ugostiteljstvo. U tom slučaju trgovački pomoćnici, konobari i sobarice bili bi također uključeni u radničku klasu. Po mom mišljenju

¹ Tu definiciju prihvaća i *Program SKJ*, v. ss. 118 i 125.

² Marx trgovačke pomoćnike uključuje u najamne radnike (3, 255).

oni tu i treba da budu uključeni, ali ne zbog navedene teorije o proizvodnom radu. Razlikovanje proizvodnosti — društveno-ekonomski fenomen — na osnovu materijalnosti — koja je fizički fenomen — teorijska je besmislica. Vidjeli smo kako je još Marx sasvim nedvosmisleno istakao da fizički isti rad može biti ekonomski i proizvođan i neproizvođan. Naredno pitanje odnosi se na radna mjesta unutar dane grane proizvodnje. Čovjek koji radi za mašinom u jednoj fabričkoj hali nesumnjivo je radnik. No da li i njegov poslovođa pripada radničkoj klasi? Tu će mišljenja već biti podijeljena.¹ A službenik komercijalnog sektora očigledno više nije radnik. S druge strane, kakva suštinska razlika postoji — ukoliko uopće postoji — između nekvalificiranog režijskog radnika i pomoćnog službenika?

I opet prepoznajemo nekritičko prenošenje kapitalističkih društvenih odnosa. Ukoliko se proizvodnja fabrike mora smanjiti, radnik za mašinom bit će otpušten; poslovođa i komercijalist neće, jer oni predstavljaju fiksne troškove, režiju. Radnici za mašinama, »u neposrednoj proizvodnji«, moraju se stoga organizirati u sindikate i njihovi interesi postaju različiti od interesa režijskog osoblja koje se identificira s poslodavcem. Osim toga kapitalistička fabrika je hijerarhijski organizirana s radnicima kao »bazom« i poslovođama, kontrolnim i drugim upravljačkim osobljem kao »nadgradnjom«. Poslodavac je stoga vitalno zainteresiran da se njegov upravljački aparat identificira s njegovim interesima.

U jugoslavenskoj fabrici sva ta razlikovanja postaju velikim dijelom bespredmetna. Službenici se ne identificiraju s poslodavcem, jer taj ne postoji, a radnici se ne organiziraju u sindikate da bi štitili neke svoje posebne klasne interese. U jugoslavenskoj fabrici postoje, naravno, svakojaki sukobi; ali oni su drugog karaktera. Radi se o sukobima unutar kolektiva koji se u odnosu na vanjski svijet ne pojavljuje kao neki aglomerat protivurječnih i polariziranih interesa, već upravo kao jedna društvena cjelina, kao *kolektiv* koji ulazi u interakcije s *drugim kolektivima*.

Empirijska proučavanja jugoslavenske fabrike tek su započeta pa stoga generalizacije treba vršiti i prihvaćati

¹ M. Pečujlić, npr. poslovođu zajedno s tehničarom uvrštava u prelazne kategorije (27, 38).

s velikom dozom opreza. Jedna od mogućih generalizacija odnosi se na unutrašnje grupiranje u poduzeću. Ako se članovi kolektiva grupiraju na osnovu utjecaja koji imaju na rad i odluke radničkog savjeta pojavljuju se tri jasno izdiferencirane grupe¹: (1) rukovodioci poduzeća i ekonomskih jedinica i stručnjaci, (2) neposredni rukovodioci, službenici i kvalificirani radnici i (3) polukvalificirani i nekvalificirani radnici. Ono što je toliko značajno u ovom grupiranju jest to da poslovođe, službenici i kvalificirani radnici imaju podjednak utjecaj, što znači da je eliminiran klasičan jaz iz kapitalističke fabrike.² Nadalje, jednako je značajno da radnici nisu nipošto homogena grupa već se oštro diferenciraju na osnovu kvalifikacija. To se potpuno slaže i s rezultatima ranije navedenog empirijskog istraživanja po kome su niže dvije kategorije radnika znatno nezadovoljnije svojim položajem kao radnika (kod nekvalificiranih ima gotovo pet puta više nezadovoljnih nego kod visokokvalificiranih). Ti se nalazi također slažu s podatkom da u manjim obustavama rada, koje su većinom usmjerene na administraciju poduzeća, prevladavaju polukvalificirani i nekvalificirani radnici (42, 202). Na kraju, čini se da možemo zaključiti i to da se grupiranje u jugoslavenskoj fabrici vrši gotovo isključivo na osnovu kvalifikacija i stepena obrazovanja. Odatle opet jednom proizlazi da obrazovanje ima prvorazredno značenje u prevladavanju grupnih napetosti i društvene stratifikacije.

U organizacionoj strukturi jugoslavenske privredne organizacije jedna funkcija još uvijek predstavlja kamen spoticanja. To je funkcija direktora. Ta je funkcija inherentno kontradiktorna. Kad je započet proces eliminira-

¹ Istraživanje su izvršili J. Županov i A. S. Tannenbaum (40, 121) anketirajući radnike (89% članovi SK) s dvogodišnjih kurseva na Radničkom sveučilištu u Zagrebu. Utjecaj je bodovan s 1 = nikakav do 5 = vrlo jak. Grupiranje je moje.

rukovod. poduzeća	4,7	neposredni rukovod.	2,7	polukvalif. radn.	1,6
stručnjaci	4,1	službenici	2,7	nekvalific. radn.	1,5
rukov. ek. jedin.	3,4	visokokvalif. radn.	2,5		
		kvalificir. radn.	2,2		

² Zanimljiva je i informacija — koja traži daljnju analizu — da u organima upravljanja brojčano dominiraju kvalificirani radnici i službenici sa srednjom stručnom spremom. Te su naime dvije kategorije u odnosu na svoje učešće u radnoj snazi znatno iznadprosječno zastupljene u organima upravljanja. Redoslijedom sve većeg zaostajanja ispotprosječno su zastupljeni: službenici s VSS, PKV radnici, službenici s NSS, NKV radnici (41, ss. 222 i 225).

nja administrativnog upravljanja privredom, direktor je postavljen kao čuvar društvenog interesa u poduzeću i zbog toga je postavljen izvana. Ta stražarska funkcija ostala je direktoru i u kasnijoj fazi punog razvoja samoupravljanja. No tada su se pojavili pritisci u pravcu zaštite samoupravnih prava kolektiva i rješenje je nalazeno u sve većem ograničavanju *operativnih* kompetencija direktora. Na taj način bastardna uloga koja pokušava spojiti dva divergentna sistema, administrativni i samoupravni, rezultira s jedne strane u značajnom smanjenju operativne efikasnosti, a s druge strane čini od direktora tuđi element u kolektivu. Direktor se još uvijek u većini slučajeva nameće¹ kolektivu izvana i to na osnovu tzv. političkih kriterija. Iz oba razloga dolazi do negativne selekcije, pa se na tim mjestima održavaju ljudi s izrazito niskim stručnim kvalifikacijama. Podaci o poražavajuće niskom stepenu obrazovanja rukovodećih kadrova dovoljno su poznati da bi ih trebalo navoditi. Da bi se održali, takvi direktori se povezuju s političkim faktorima van poduzeća i stvaraju klike ljudi sa sličnim profilom unutar poduzeća. »Sociološke studije — piše u svojoj lucidnoj raspravi Veljko Rus — pokazuju da su grupe s nižim stepenom obrazovanja manje naklonjene suradnji s ostalim radnim grupama; manje spremne za kritično komuniciranje; manje zainteresirane za tačne informacije, manje spremne da korigiraju nepravilne stavove viših organa i mnogo osjetljivije na hijerarhijske razlike.« (35, 1086) Ključstvo onda postaje izvor sukoba kojima obiluje naša dnevna štampa.² S druge strane iz suštinski istih razloga — ma koliko to u prvi mah izgledalo paradoksalno — upražnjena mjesta direktora ostaju ponekad dugo nepopunjena. Kvalificirani kandidati ili su neprihvatljivi za razne neformalne grupe ili opet odbijaju da se izlože maltretiranju tih grupa.

¹ Vršeći empirijska istraživanja u jednom velikom kolektivu K. Kilibarda utvrđuje da blizu 60% smatra da ne mogu bitnije utjecati na izbor direktora, a oko četiri petine članova SK i nečlanova traže neposredniji i jači uticaj na izbor direktora (62, 119—20).

² Analizirajući 1965-o godište *Delavske politike* V. Rus (35, s. 1082) dolazi do zaključka: »Nosioći samovolje su, po pravilu, direktor i druge vodeće ličnosti u radnoj organizaciji... dok su žrtve samovolje u manjim radnim organizacijama najčešće kvalificirani radnici, a u većim poduzećima stručnjaci... Nasilna, samovoljna i protivzakonita kadrovska 'politika' vodećih ljudi prema kvalificiranim radnicima i stručnjacima uzgred nam razotkriva i stručna inferiornost hegemonističkih grupa u radnim organizacijama.«

Napetosti i sukobi u jugoslavenskom poduzeću imaju, prema tome, prilično jasne uzroke. Ti uzroci imaju malo šta zajedničko s društvenom situacijom u kapitalističkom poduzeću, a razvojne tendencije očigledno su usmjerene na njihovo eliminiranje.

Mislim da uza svu nezavršenost postojećeg sistema i sve deformacije koje se povremeno javljaju, nakon decenije i po postojanja radničkog upravljanja i nakon što je stotine hiljada zaposlenih prošlo kroz školu upravljanja, možemo konstatirati da je postavljeni cilj počeo da se realizira. Ranije heterogeni, čak antagonistički elementi, stopili su se ili se stapaju u jedan jedinstveni kolektiv. *Raznovrsnost interesa unutar kolektiva od sekundarnog je značenja u odnosu na zajedničke interese prema vanjskom svijetu.*

Ukoliko je ova analiza tačna, onda proizlaze izvanredno značajne konzekvence. Klasičan pojam radničke klase izgubio je ili gubi društveni sadržaj. To je u izvjesnom smislu i očigledno. Radnička klasa bila je oduvijek klasa najamnih radnika. U mjeri u kojoj najamni rad iščezava kao društvena kategorija nestaje i radničke klase.¹ Preostaju radni ljudi, radni narod ili radnici kao sinonim za aktivno stanovništvo.²

Proizlazi, ukratko, da se u našoj društvenoj situaciji radnička klasa transformira — integrirajući i druge grupe (službenike i tehničku inteligenciju) s kojima su-

¹ Korisno je uočiti da je u jednom staljinističkom sistemu radnička klasa i dalje sačuvala svoj društveni sadržaj.

² Do sličnog zaključka dolazi i H. Hadžimerović (*Préglad*, 6/1964, ss 599—600). To intuitivno osjećaju i naši politički radnici pa gotovo nikad ne govore o »radničkoj klasi« isključivo već obično o »radničkoj klasi i svim radnim ljudima«. Isto tako, za razliku od ranijih statuta, već Statut SKJ donesen 1958. g. počinje riječima »Savez komunista Jugoslavije je organizirana politička snaga radničke klase i radnog naroda Jugoslavije« (podvukao B. H.). Naredni statut iz 1964. g. započinje s identičnom formulacijom da je SKJ organizacija »radničke klase i svih radnih ljudi Jugoslavije« (podvukao B. H.). Tako se pojam radničke klase proširuje na svo aktivno stanovništvo osim, eventualno, seljaka i obrtnika: »Na taj način društveni rad danas obuhvaća i povezuje u samom procesu rada ljude od nekvalificiranih radnika do onih koji rade u institutima, bolnicama, prosvjetnoj službi, upravnim organima itd. Zbog svega toga pojam radničke klase se mijenja i dobiva širi značaj. Tim pojmom se, u stvari, obuhvaćaju svi radni ljudi koji učestvuju u društvenom procesu rada i socijalističkim ekonomskim odnosima. Svi oni imaju zajedničke ciljeve: veću produktivnost, razvitak proizvodnih snaga, povećanje proizvodnje, raspodjelu prema radu i sve širi razvoj društva kao zajednice proizvođača« (E. Kardelj, 43, 77). Ovo shvaćanje blisko je, ali nije identično Marxovom proširenju pojma proizvodnog radnika kao posljedice kooperativnog karaktera rada (4, 441).

rađuje u procesu proizvodnje — u jednu kvazi-profesionalnu društvenu grupu koju bismo mogli nazvati proizvođačima koji proizvode za tržište.¹ Ti proizvođači životno su zainteresirani za očuvanje i daljnji razvoj svoje autonomije i za prevladavanje sukoba unutar kolektiva. U tom smislu njihovi interesi identični su s interesima razvitka i afirmacije socijalističkog besklasnog društva. A budući da kontroliraju proizvodne resurse društva, oni predstavljaju i glavnu motornu snagu socijalističkog razvoja.

Radnici neprivrednih djelatnosti (inteligencija)

U tehničkom smislu u inteligenciju treba uključiti i inženjera koji radi u fabrici i pravnika iz državnog nadležstva i profesora filozofije i učenjaka. U društveno-ekonomskom smislu njihov položaj je veoma različit i zato ih treba posebno grupirati. Ovdje ćemo pod inteligencijom podrazumijevati visokoobrazovane radne ljude u oblasti zdravstva, prosvjete, nauke i kulture.

Valja odmah uočiti da je ovo razlikovanje veoma neortodokсно. Uobičajeno je da se inteligencija podijeli u dvije grupe, kreativne i reproduktivne radnike ili, kako ih naziva američki filozof Hodges (45, 428), u intelektualce i stručnjake (professionals). U prve treba ubrojiti učenjake, umjetnike, filozofe i sve one koji stvaraju kulturu, za koje su ideje i kultura ciljevi, a ne sredstva. U

¹ Na isti način rasuđuje i M. Pečujlić: »Duboke promene koje se zčinju u karakteru društvene podele rada, u samom produkcijom odnosu, izaziva razlaganje svih starih odnosa i slojeva. Nasleđene razlike između slojeva... počinju da se narušavaju... Smanjuje se jaz, društvena daljina između ranije oštrije polariziranih, odvojenih i hijerarhijski raspoređenih društvenih slojeva. Dolazi do tešnjeg povezivanja, prožimanja, integracije radničke klase u starom smislu reči i, naročito, njenih najrazvijenijih delova, sa slojevima tehničke inteligencije. Oni počinju da se ponašaju na sličan način. U tom pravcu deluje i razvitak moderne tehnologije... No, u tom smeru još neposrednije deluju društveni uslovi u kojima proizvođači rade, radna situacija u kojoj se nalaze... tokovi preovladavanja razlika između upravljačkog i izvršilačkog umnog i fizičkog rada (posredstvom samoupravljanja) vode konstituiranju moderne klase fizičkih i umnih proizvođača u uslovima samoupravljanja i samoraspedele. To je ono što počinje da karakteriše suvremenu radničku klasu u uslovima samoupravljanja...« (44, 28—29). Nije, međutim, jasno, zašto Pečujlić ovu novu kvazi-profesionalnu grupu naziva »klasom«, kad je to suprotno njegovoj vlastitoj teoriji klase (30) i kad se smisao socijalizma sastoji u ukidanju a ne u formiranju klase? Imam utisak da je i Pečujlić svjestan toga i da su razlozi za takvu terminologiju praktično-političke a ne naučne prirode.

potonje spadaju inženjeri, liječnici, novinari i svi oni praktičari kojima je posao da primjenjuju i rasprostranjuju kulturu. U tom smislu D. Pejović nalazi da se »beskrajno razlikuje djelatnost npr. filozofa i književnika od svakog inženjera i liječnika« (36, 267). Nemam namjeru da osporim realnost ovih distinkcija, a niti njihovu relevantnost u analizi, na primjer, formiranja kulture nekog društva. Međutim, u analizi društveno-ekonomskog položaja pojedinih grupa u jugoslavenskom društvu takva klasifikacija bila bi sasvim proizvoljna i stoga neupotrebljiva. Možda se u nekom smislu djelatnost filozofa i liječnika doista beskrajno razlikuju. U pogledu društveno-ekonomskog uslovljavanja egzistencije odnosnih ljudi u našem društvu to su istovrsne djelatnosti.

Otkad se u drugoj polovini prošlog stoljeća pojavio u Rusiji, termin inteligencija imao je uvijek pomalo subverzivno značenje. Mislim da se može otvoreno reći da su prema inteligenciji komunističke partije bile tradicionalno nepovjerljive, pa se ostaci tog stava osjećaju i danas kod nas.¹ Razloge tom stavu naći ćemo vjerojatno najbolje eksplicitno objašnjene kod Lenjina.²

»Nitko ne može poreći da se *inteligencija*, kao zaseban sloj modernih kapitalističkih društava, odlikuje, opće uzevši, *baš individualizmom* i nesposobnošću za disciplinu i organizaciju; po tome se, između ostalog razlikuje i to u negativnom smislu, taj društveni sloj od proletarijata; u tome se sastoji jedno od objašnjenja intelektualne mlitavosti i nepostojanosti koju proletarijat tako često osjeća; i ta osobina inteligencije u nerazdvojnoj je vezi sa svakidašnjim uslovima njena života, uslovima njena rada, koji se u mnogome i mnogome približavaju uslovima *sitno-buržoasko egzistencije* (individualan rad ili rad u veoma malim kolektivima).« (46, 378—9).

¹ Ti se uticaji odražavaju, iako u blagoj formi, i u odgovarajućim formulacijama u *Programu SKJ*. Up. s. 145.

² Kako primjećuje Lj. Tadić (36, 279), Lenjin je svoje teze o inteligenciji preuzeo od Kautskog. No još davno prije formiranja komunističkih partija na antiintelektualizam nailazimo u radničkom pokretu kod anarhista. Karakteristična je u tom pogledu kritika Bakunjinina uperena posebno protiv naučnih radnika: »Po svojoj biti učenjak je sklon svakoj vrsti umnog i moralnog razvrata, a najveći njegov porok je u tome što on precjenjuje svoje znanje, svoj vlastiti um i prezire sve one koji nisu učeni. Dajte mu samo upravu u ruke i on će postati najsurroviji tiranin, jer je učenjački ponos odvratn, uvredljiv i najviše od svih vrsta ponosa ograničava slobodu...« (47, 119).

Na ovu ocjenu inteligencije reagirala je Rosa Luxemburg i bit će od nesumnjivog historijskog i teorijskog interesa da se navede njena kritika, makar i u nešto podužim citatima.¹

»Prema Lenjinu, ova odbojnost da se pokori apsolutnoj vlasti Centralnog komiteta se sreće kod intelektualca koji je ostao individualist i sklon anarhiji, čak i kada je pristupio socijalizmu, dok pravi i istiniti proleter u svom klasnom nagonu crpi jednu vrstu sladostrašća sa kojom se predaje vlasti jake uprave i svim strogostima jedne neumitne discipline...»

»Počnimo primjećujući da uzdizanje urođenih sklonosti kojima su proleter i obdareni u pogledu socijalističke organizacije i nepovjerenje prema intelektualcima, nisu samo po sebi (u suštini) izraz 'revolucionarnog marksističkog' načina mišljenja; naprotiv lako se može dokazati da su ovi argumenti bliski oportunistizmu...»

»Bez sumnje, ne može se poreći da, u najvećem dijelu socijalističkih partija Zapadne Evrope, postoji spona između oportunistima i intelektualaca, kao i između oportunistima i decentralističkih tendencija.

»Ali ništa nije tako suprotno duhu marksizma, njegovom historijsko-dijalektičnom metodu mišljenja, kao odvajanje pojave od *historijskog tla* odakle one potiču i stvaranje od njih teoretskih šema od apsolutnog i općeg značenja.

»Rasudujući na apstraktan način, može se jedino priznati da 'intelektualac', kao društveno biće koje je proizašlo iz buržoazije i strano proletarijatu može da pristupi socijalizmu ne na osnovu već protiv svoje klasne svijesti. Zbog toga je on više izložen oportunističkim kolebanjima nego proleter koji u svom klasnom nagonu nalazi veoma siguran revolucionarni oslonac...»

»Autonomističke i decentralističke tendencije... treba dakle objasniti, ne kao što to čini Lenjin, neuravnotežnim karakterom 'intelektualca', već potrebama buržoaskog parlamentarnog političara, ne psihologijom 'intelektualca', već oportunističkom politikom...»

»Ako bismo se, polazeći od Lenjinovog stava, pored toga uplašili svakog uticaja intelektualaca u radničkom pokretu, za nas bi najveća opasnost za rusku socijalističku partiju bili jedino organizacioni planovi koje je Lenjin predložio. Ništa ne bi moglo sigurnije da potčini radnički pokret, još tako mlad,

¹ »Pitanje organizacije ruske socijaldemokracije«, citiramo iz (48, 183—7).

jednoj intelektualnoj eliti, žednoj vlasti, kao ovaj birokratski oklop, koji ga motivira i pretvara u automat kojim upravlja 'komitet'.

»I, obrnuto, nema efikasnije garancije protiv oportunističkog rovaranja i ličnih ambicija, od samostalne revolucionarne aktivnosti proletarijata, zahvaljujući kojoj on stiče smisao političke aktivnosti.«

Polemika između Lenjina i Rose Luxemburg vodila se 1904. godine, dakle davno prije no što je i jedna radnička partija definitivno došla na vlast. U takvoj situaciji »decentralističke tendencije« bile su objektivno štetne po tok borbe, naročito ilegalne, koja je tražila čvrstu i centraliziranu organizaciju. Zbog toga je Lenjin, bez obzira na tačnost ili netačnost njegove argumentacije, mogao izraziti izvjesno nepovjerenje prema inteligenciji. U Jugoslaviji, međutim, danas živimo četvrt vijeka nakon otpočimanja uspješne socijalističke revolucije. U takvoj situaciji »decentralističke tendencije« ne samo da nisu nepoželjne, već, štaviše, predstavljaju osnovnu liniju daljnjeg razvoja, najefikasniju »garanciju protiv oportunističkog rovaranja i ličnih ambicija«. Ova posljednja konstatacija Rose Luxemburg u kontekstu suvremenih političkih zbivanja i IV plenuma zvuči pomalo proročanski.¹

¹ Pored historijskih primjera koje su razmatrali Lenjin i Rosa Luxemburg, korisno je sagledati i po neki suvremeni historijski primjer. Karakteristična su antiintelektualna osjećanja u suvremenim buržoaskim partijama i sredinama. U Americi intelektualce zovu jajoglavicima, u Engleskoj je bivši laburistički lider Gaitskel na mitinzima običavao skidati kaput i kravatu, kako bi dokazao da on nije ukrućeni intelektualac, zašto su ga objeđivali. To su vjerojatno u dobroj mjeri malograđanski antagonizmi, ali ima i suštinskih razlika. Ako se u današnjoj Americi kao jedan od kriterija progresivnosti društvene grupe uzme stav prema ratu u Vijetnamu, onda »jajoglavci« ispadaju kao jedina progresivna grupa. Radnička klasa drži se pasivno uz povremene antikomunističke demonstracije. Krupna buržoazija je otvoreno agresivna. Ta situacija ne iznenađuje. Svojevremeno je makartistički teror bio upravljen također prvenstveno protiv američke inteligencije. Zanimljivu analizu korijena antiintelektualizma daje u članku »Intelektualci i vlast« austrijski komunist E. Fischer: »... 'jajoglavcu' najtromiji dvoonošci zamjeraju odlučno da je 'faktor uznemiravanja', da nije 'politički svjestan', da nije 'povezan s narodom' nego 'nepouzdan, nestalan, neodgovoran'; ... Njegovu znanju nedostaje obzir prema taktičkim zahtjevima, pouzdanost vjernog sljedbenika, nerazoriva odanost obična čovjeka.« Antiintelektualizam, ne okreće se protiv stručnjaka koji izvršava naređenja, već »protiv intelektualca koji postavlja pitanja i stavlja na diskusiju tabue.« Međutim, »naklonost ne malog broja intelektualaca da služe svim gospodarima« — nastavlja Fischer — »u kritičnim trenucima olakšava antiintelektualizmu zadaću da izazove u narodu, ili među članovima neke partije, neke organizacije, averziju protiv intelektualaca.« Posmatrano iz historijske perspektive karakteristično je da »još posljednjih tridesetak go-

Inteligencija, u suženom smislu te riječi kako je gore definirana, orijentirana je na posebno područje čovjekove aktivnosti. Dok tržišni proizvođači stvaraju izvanjske elemente za čovjekovo blagostanje, zapravo stvaraju materijalnu bazu tog blagostanja, inteligencija je okrenuta čovjeku neposredno, njena djelatnost je neposredno humanistička. To vrijedi za zdravstvene radnike, koji se brinu za održanje čovjekovog fizičkog života, za prosvjetne radnike kojima je zadatak da razviju čovjekov intelekt, za kulturne radnike, umjetnike i filozofe, koji otkrivaju smisao života i uobličavaju vrednovanja svog vremena. Čak i naučni radnici, čija otkrića koristi privreda ili armija, prevazilaze utilitaristički karakter svojih patenata nastojanjem da prije svega otkriju i utvrde naučnu istinu. Iako bi vjerojatno bilo netačno tvrditi da inteligencija predstavlja¹ savjest i svijest svog vremena, ima malo sumnje da ona svojim aktivnostima odražava, eksplicira i uobličuje savjest i svijest svog vremena.

To odražavanje i ekspliciranje može biti tačno ili iskričljivo, te korisno ili opasno po vladajuće krugove i vladajuće klase. Zbog toga se u svim režimima aktivnosti inteligencije poklanjala posebna pažnja i nisu manjkali pokušaji da se ona u ovom ili onom pogledu kontrolira. Kako u tom pogledu stoji stvar kod nas?

dina prošloga stoljeća, kad se počeo javljati pojam 'intelektualci', on nije htio biti toliko sinonim za 'umne radnike', koliko podrugljiv zbirni naziv za svijet koji je branio Dreyfusa, simpatizirao s proletarijatom, stao na stranu moderne umjetnosti. Antiintelektualizam se miješao s antiracionalizmom, antimarksizmom, antisemitizmom, sa svakojakim reakcionarnim pokretima i ideologijama. U nacističkom žargonu intelektualac je bio definiran kao 'beštija inteligencije'. U najvećem broju zemalja antiintelektualizam se proširio, da bi poprimio agresivno obilježje u svakom razdoblju krize; on je razario, negdje više negdje manje, i radnički pokret i zemlje zauzete izgradnjom socijalizma« (49, 1029—35). S druge strane korisno je uočiti da su najotvoreniji otpor staljinističkom režimu u Čehoslovačkoj dali intelektualci i da su akcije čehoslovačkih književnika u 1967. g. pokrenule događaje koji su doveli do smjenjivanja reakcionarnog partijskog rukovodstva i ispravljanja ranijih devijacija u izgradnji socijalizma. Također nije slučajna izrazito negativan stav prema progresivnim intelektualcima režima onih pet zemalja koje su izvršile invaziju Čehoslovačke.

¹ »Njihov (Inteligencije) je posao da budu savjest i svijest svojega vremena...« (D. Pejović, 50, 261). W. Mills, poznati američki sociolog i nepoštedni kritičar svog društva, konstatira: »Kao tip društvenog čovjeka intelektualac nema neki politički smjer, ali rad svakog čovjeka od znanja ima sasvim određenu vrstu političkog značenja: njegova politika je na prvom mjestu politika istine, jer mu je dužnost održavanje adekvatne definicije stvarnosti... Intelektualac treba da bude moralna svijest svog društva, bar u pogledu vrijednosti istine, jer u krajnjoj liniji to jeste njegova politika« (51, 31).

Mogu se, mislim, uočiti slijedeća tri momenta:

- (1) Daleko najveći dio današnje inteligencije — preko tri četvrtine¹ — formirao se poslije rata, dakle već na tlu socijalističke izgradnje.
- (2) Kako je visoko obrazovanje besplatno i, bar u načelu, svima pristupačno, intelektualni kadrovi regrutiraju se iz svih društvenih slojeva pa se može govoriti o *narodnoj* inteligenciji.
- (3) Inteligencija je veoma aktivno učestvovala u predratnom revolucionarnom pokretu², u narodnooslobodilačkoj borbi i poslijeratnoj izgradnji tako da su se i mnogi predratni kadrovi ne samo identificirali sa socijalizmom, već predstavljaju i najaktivnije nosioce socijalističkog razvoja.

Mogli bismo zaključiti da jugoslavenska inteligencija ima najširu društvenu osnovicu i danas predstavlja jedan od oslonaca sistema. Mogući su, naravno, pojedinačni ekscesi — kao što je to, uostalom, slučaj i u fabrikama — ali su sasvim nemoguće masovne devijacije.

Sada bi se u analizi mogao učiniti korak sličan onom kod razmatranja položaja tržišnih proizvođača. Kao što se s interesima radnika identificiraju i svi oni koji rade u fabrikama, tako se s interesima inteligencije identificiraju i svi oni koji rade u ustanovama. U bolnicama i školama rade profesionalno i inače heterogene grupe. No u uslovima samoupravljanja te grupe ipak predstavljaju jedinstvene radne kolektive. Zbog toga je vjerojatno adekvatnije da se danas i u ovom kontekstu umjesto o inteligenciji govori o radnicima neprivrednih djelatnosti.

Potrebno je odmah objasniti zašto »neprivrednih«. Iako u načelu bolnica, škola, kazalište, muzej itd. mogu prodavati svoje usluge na tržištu, skoro ni u jednoj civili-

¹ Prema popisu stanovništva 1948. g. bilo je u toj godini ukupno 79.000 ljudi s diplomama fakulteta ili visoke škole. U razdoblju 1945—1965. na fakultetima, visokim i višim školama diplomiralo je 222.000 studenata. U međuvremenu izvjestan broj starijih intelektualaca su umrli (SGJ 1955, s. 59; Jugoslavija 1945—1964, s. 303, SGJ 1965, s. 500).

² Nije bez interesa uočiti da na sličan način, vjerojatno još naglašenije, inteligencija igra revolucionarnu ulogu u suvremenim nerazvijenim zemljama. U vezi s tim engleski sociolog T. B. Bottomore konstatira: »U skoro svim azijskim i afričkim zemljama intelektualci su imali istaknute uloge u borbama protiv kolonijalnog upravljanja. Studenti univerziteta bili su često udarna snaga pokreta za nezavisnost, a oni koji su studirali u inostranstvu stvorili su ili pomogli da se stvore nove nacionalne partije« (52, 109).

ziranoj državi oni to ne rade osim izuzetno. Zdravlje, obrazovanje, nauka i kultura suviše su značajni za život društva, a da bi se ostavili automatizmu tržišta. Osim toga, mjerenje proizvodnje u tim djelatnostima mnogo je teže izvršiti nego u privrednom sektoru, a ponekad je to i principijelno nemoguće. Koliko vrijedi jedan spašeni ljudski život ili Einsteinova teorija relativnosti?

Ovo što je upravo rečeno, naravno, ne znači da nikakav privredni račun nije moguć ili nije potreban. Izvjesno novčano mjerenje efekata i moguće je i neophodno jer se time stvara osnovica za financijsku samostalnost neprivrednih djelatnosti, a preko toga i za njihovu stvarnu autonomiju. Univerzitet ili naučni institut, koji isključivo »živi na državnom budžetu«, nužno dolazi u situacije kad mu želje i interesi kontrolora budžeta, a ne naučna istina, postaju kriteriji njegova rada.

Međutim, ma kako organizirali financiranje neprivrednih djelatnosti, ono se nikada ne može svesti na mehanizam ponude i potražnje atomiziranih subjekata na tržištu. Uvijek je potrebno donošenje određene društvene odluke čiji je pak financijski izraz neka vrsta poreza ili doprinosa (za socijalno osiguranje, za školstvo itd.). Kako taj porez treba da se ubere u tržišnom sektoru, dolazi do izvjesnog sukoba interesa radnika privrednih i neprivrednih djelatnosti. U tom sukobu ovi posljednji su, kao primaoci, u nepovoljnijem položaju. Zbog toga lični dohoci u neprivrednom sektoru pokazuju kroničnu, a u ovom momentu i drastičnu, tendenciju zaostajanja u odnosu na dohotke u privrednom sektoru. To kršenje načela »svakome prema radu« uzrok je onda političkih neraspoloženja i izvjesne hiperkritičnosti.

S druge strane važno je uočiti da se *samoupravljanje historijski razvilo najprije u neprivrednom sektoru*. Još u srednjem vijeku univerziteti su izborili svoju autonomiju i odonda pa sve do danas sačuvali su i razvijali samoupravnu organizaciju odupirući se uspješno nasrtajima državne birokracije.¹ Humanistički karakter neprivrednih djelatnosti čini nosioce tih djelatnosti veoma osjetljivim na klasne i društvene razlike te stoga oni daju

¹ U tom kontekstu nedavni univerzitetski otpor diktaturi u Argentini samo je prirodan izraz jednog vjekovnog trenda. U sličnom smislu treba interpretirati studentske pokrete u cijelom nizu evropskih i američkih zemalja.

spontani otpor birokratskim pritiscima i isto tako spontano razaraju hijerarhijske društvene strukture. U istom pravcu djeluje i visoka obrazovanost radnika tih djelatnosti. Ako socijalizam treba da znači društvo bez klasa, društvo organizirano kao zajednica udruženja individualuma, kao velika depolitizirana asocijacija radnih kolektiva i pojedinaca, onda inteligencija kao i svi radnici neprivrednih djelatnosti predstavljaju u najvećoj mogućoj mjeri aktivnu društvenu snagu u socijalističkoj izgradnji. To je, uostalom, i lako razumljivo. Obrazovanje, kultura i humanističke aktivnosti i orijentacije bili su uvijek karakteristični za napredne sisteme i pokrete.

Državni aparat (birokracija)

Opasnost od birokracije javlja se u svim velikim društvenim organizacijama, u velikim poduzećima, sindikatima, partijama i državnom aparatu. Zato bez obzira na istaknuto jedinstvo interesa radnog kolektiva, bilo bi i naivno i opasno zaboraviti na analizu i borbu protiv birokratskih tendencija. Nadalje, sektorske birokracije imaju određene zajedničke interese i pokazuju tendencije karteliranja s državnom birokracijom. U kakvu situaciju ulaze u tom pogledu suvremena društva pokazuje jednom izvanrednom parabolom Maurice Duverger:

»Umjesto jednog jedinog tiranina i nekoliko njegovih pomagača, nailazimo na mnoštvo malih tirančića. Svaki od njih ima svoj djelokrug. Ali pritisak svih njih paralizira u većoj ili manjoj mjeri slobodu kretanja ljudi koji pomalo podsjećaju na Gulivera koga su za zemlju vezali Liliputanci hiljadama niti, od kojih je svaka pojedinačno neznatna, ali sve skupa imaju snagu prinude.

»Suvremena država postepeno teži da više ne bude samo skup šefova, vlada, administratora, koji pojedinačno zlopotrebljavaju svoju vlast. Ona postaje ogromna mašina, čije globalno funkcioniranje prevazilazi aktivnost svakog od njenih šefova. Sam njen mehanizam je tlačiteljski, nezavisno od namjera ljudi koji je sačinjavaju. Ovu pojavu nazivamo »birokracijom«. Ona se ne ograničava samo na državu, tj. na vlast u naciji, ona se prostire na sve oblike vlasti u velikim suvremenim zajednicama: na džinovske firme, političke partije, masovne organizacije itd. Iako apstraktno, mehanički, bez strasti, bez fizičkog nasilja, tlačenje koje potiče od biro-

kracije nije ništa manje teško od onoga koje proizlazi od žudnje šefova za moći.

»To je vjerojatno jedan od osnovnih faktora antagonizma u visoko razvijenim društvima. Ukoliko se približavamo nivou izobilja, klasne borbe i suparništva među građanima se smanjuju (pod rezervama koje smo iznijeli). Nasuprot tome, sukobi između vlasti i građana se zaoštravaju.« (53, 172)

Iako se pojedini stavovi Duvergera mogu osporavati ili kritizirati, neosporno je da je u cjelini slika koju on crta realistična. Ako izuzmemo faraonovu ili kinesku administraciju, koje su, uostalom, bile sasvim specifične, birokracija je kao masovni društveni fenomen sasvim novog datuma. Ona je čedo našeg stoljeća. A od svih birokracija najstroženija je i najopasnija državna birokracija. Ona se od ostalih razlikuje po jednom bitnom atributu, po tome što se oslanja na fizičku silu.¹ Zbog toga ovdje izdvajam državni aparat kao posebnu društvenu grupu. U državni aparat uključujem državnu administraciju, policiju, vojsku i profesionalne političare.

U razvijenim zemljama na ključnim pozicijama u državnom aparatu obično stoje ljudi s visokim obrazovanjem, dakle inteligencija u tehničkom smislu. Kod nas to nije sasvim tako ali, ukoliko ima odstupanja, ona očigledno prije proširuju nego što sužuju društvenu bazu iz koje se regrutiraju državni funkcioneri. To je također jedan od rezultata naše revolucije. Po svom porijeklu i po svojoj ranijoj aktivnosti državni činovnici, jednako kao i privredni i neprivredni radnici, predstavljaju napredne elemente. Ali za razliku od potonjih, koje njihova vlastita društvena situacija neprestano revolucionira, službenici državne uprave, kao nosioci vlasti i živeći u strogo hijerarhijskim društvenim strukturama, izloženi su strahovitim konzervativnim i antisocijalističkim pritiscima odnosno situacijom uslovljenim stremljenjima koja do vode do deformacija u svijesti, do deformacije u ponašanju, do poznatih birokratskih pojava od kojih je antisocijalistička aktivnost policijske grupe oko Rankovića samo najsvježiji primjer.

¹ Neki autori smatraju da je posjedovanje vlasti osnovno svojstvo birokracije te stoga ona i može biti jedino državna. U tom slučaju birokraciju u privredi nazivaju tehnokracijom. Up. J. Đorđević (47, XV—XXVIII).

Nije stoga također čudno što je do uspostavljanja samoupravljanja u državnim organima došlo najkasnije, da se tu samoupravljanje razvija najsporije i da je formiranje jedinstvenog kolektiva najteže. Očigledno je da je integriranje u jedan kolektiv ministara i njegovih činovnika, generala i redova, šefa nekog državnog nadležstva i njegovih službenika, mnogo teže nego što su analogni procesi u jednoj fabrici ili naučnoj ustanovi.

Državni aparat je od svih društvenih grupa koje smo razmatrali, brojčano najmanji. No zbog činjenice da ta grupa drži u svojim rukama vlast (makar i pod određenom kontrolom), društveni efekti njenog ponašanja mnogostruko premašuju značenje njene brojnosti. Da li i u kojoj mjeri »vlast korumpira isto kao i novac« ne bih htio ovdje raspravljati.¹ No nekoliko opservacija možda neće biti neinteresantne.

M. Duverger navodi da smo od srednjovjekovnih teologa naslijedili klasifikaciju osnovnih ljudskih nagona na seksualni nagon, želju za saznanjem i želju za dominacijom. Ova potonja, concupiscentia dominandi, posebno nas zanima. Hobbes je tvrdio da je žudnja za moći »opća sklonost svih ljudi« (54, 83) i to objašnjava činjenicom što ljudi imaju istu težnju za srećom, a kako nema dovoljno bogatstva za sve, dolazi do borbe u kojoj bolje prolazi onaj koji ima veću moć. U suvremenoj psihanalizi Adler težnju za afirmacijom uzima kao jedan od dva ključna pojma svoje individualne psihologije. Ta težnja proističe iz osjećaja inferiornosti djeteta u odnosu na odrasle i ona »nagoni dijete da postavi sebi cilj, kako bi izgledalo nadmoćno nad svojom okolinom« (55, 55). Kod Adlera želja za moći ima isključivo racionalni karakter, naime da štiti od opasnosti koje potiču iz inferiornosti. Fromm (56, 135—68), međutim, upozorava na iracionalne elemente ovog nefiziološkog nagona koji za njega predstavlja samo jedan pol jedinstvenog simbiotičkog odnosa čiji je drugi pol želja za potčinjavanjem. Kad su s razvojem kapitalizma pojedinci bili izbačeni iz svojih društvenih sklopova, oni su bili ne samo oslobođeni ranijih spona, nego su se ujedno osjetili usamljeni,

¹ Francuzi imaju karakterističnu uzrečicu koja, s obzirom na njihovo iskustvo u toj oblasti, ima snagu narodne poslovice: *homme élu, homme foutu* (izabran čovjek, propao čovjek).

bez uporišta, nemoćni, ništavni i puni tjeskobe. Prevladavanje nepodnošljive tjeskobe izoliranosti i povratak u izvjesnost bio je moguć uspostavljanjem simbiotičkog odnosa s drugim pojedincima putem ostvarivanja dominacije ili vlastitog potčinjavanja, već prema situaciji. Mogli bismo još dodati empirijsku činjenicu da se i u životinjskim kao i u ljudskim zajednicama javljaju individue koje dominiraju i da se za te dominirajuće položaje vodi neprestana borba.

Navedena zapažanja poput kamenčića u nepotpunom mozaiku omogućuju da se nasluti slika cjeline. Tu sliku ja vidim otprilike ovako. U historijskim društvima egzistencija svakog pojedinca je ugrožena, vodi se neprestana borba za opstanak.¹ U toj borbi snaga, vlast, moć igraju ključnu ulogu. Što je pojedinac moćniji, to je veći njegov udio u ograničenom bogatstvu društva, to je više osigurana i egzistencija njega lično i njegovih potomaka. Oni koji nisu u stanju da sami osiguraju dominaciju nad drugima, odnosno u mjeri u kojoj to nisu u stanju, nalaze probitačnim da se potčine moćnijem od sebe pa da zajedno pljačkaju slabije. Na taj način težnja za dominacijom i za potčinjavanjem predstavljaju komplemente jedne jedinstvene težnje za osiguranjem egzistencije. Ta je težnja zatim pojačana iracionalnim komponentama, na koje je upozorio Fromm, a koje proizlaze iz psihološke nepodnošivosti osamljenosti do koje dolazi u suvremenom klasnom društvu. Na taj način društvena situacija formira određeni tip ponašanja koje je toliko intenzivno da liči na fiziološki nagon, i koje predstavlja jedan od onih »ostataka kapitalizma u svijesti ljudi« koga se veoma teško riješiti. Može se dodati da lične karakterne osobine mogu više pogodovati zauzimanju stava dominacije ili potčinjavanja kao i da pojedine društvene strukture mogu pogodovati ili kočiti razvoj takvih odnosa.

Očigledno je, dakle, da bilo zbog ličnih predispozicija bilo zbog društvene uslovljenosti kod izvjesnog broja pojedinaca postoji veoma aktivna težnja za dominiranjem. Ta težnja može se zadovoljiti u sportu, društvenim aktivnostima ili na radnom mjestu u smislu da se bude prvi ili najbolji. Uspjeh se nagrađuje društvenim pre-

¹ Korisno je upozoriti da glasovita koncepcija »borbe za opstanak« nije nastala u prirodnim već u društvenim naukama. Biolog Darwin preuzeo ju je od svog zemljaka ekonomista Malthusa.

stižom ili materijalnim beneficijama. U ovakvim slučajevima lični i društveni interesi se najvećim dijelom poklapaju. Uspjeh se doduše može postići i na prijevaram način, no male su mogućnosti da se prijevara perpetuira. Kad se radi o vlasti, situacija je bitno drugačija. Uvijek je prisutna mogućnost zloupotrebe koja, ukoliko sankcije i kontrola nisu dovoljno efikasne, biva i realizirana što dovodi do sputavanja tuđe slobode, do nametanja vlastitih shvaćanja, želja i interesa, do određenih, ponekad drastičnih, oblika eksploatacije pojedinaca i grupa. Historijski primjeri su naravno, suviše dobro poznati, a da bi ih trebalo ponavljati.

* Ukoliko je naša analiza tačna, onda — za razliku od kolektiva u privrednim i neprivrednim djelatnostima — državni aparat ne možemo smatrati autohtonom socijalističkom snagom. Naprotiv, možemo očekivati da će se u toj društvenoj grupi pojavljivati snažne konzervativne i birokratske tendencije. Ne radi se, kao što je istaknuto, o dobrim ili lošim namjerama pojedinaca koji obavljaju državne funkcije. Marksističko stanovište, »koje razvijanje ekonomske društvene formacije shvaća kao prirodno-historijski proces, može manje nego ikoje drugo baciti na pojedinca odgovornost za prilike čija je on socijalna tvorevina« (4, LIII). Društvo se zbog toga efikasnom kontrolom mora osigurati od neprijatnih iznenađenja. To naše društvo već i radi. Rotacija, deprofesionalizacija političara, difuzija vlasti (komunalno uređenje i drugi oblici decentralizacije), jačanje kontrole predstavničkih organa, likvidiranje i posljednje zatvorene organizacije (službe bezbednosti kao političke policije), primjeri su svjesne i sistematske akcije. No mnogo još preostaje da se uradi, naročito u stvaranju odgovornog, demokratski formiranog i aktivnog javnog mnjenja koje predstavlja najefikasniji instrument za sprečavanje zloupotrebe vlasti. Naravno, naivno bi bilo očekivati da će u državnom aparatu elementi vlasti bilo brzo, bilo lako, bilo potpuno biti eliminirani ili učinjeni bezopasnim. Uostalom zato i govorimo o odumiranju države kao dugom i mučnom procesu. No nesumnjivo je da će državni aparat u mjeri u kojoj bude gubio atribute vlasti i pretvarao se u stručnu službu društva, da će se u istoj mjeri ta društvena grupa od potencijalno konzervativne i antisocijalističke pretvoriti u jedan od nosilaca društvenog progressa.

Zaključci

Posmatramo li proces društvene proizvodnje s ekonomskog stanovišta — dakle, kako se zadovoljavaju potrebe članova tog društva, kako se povećava njihovo ekonomsko blagostanje — onda ćemo lako ustanoviti da privredne i neprivredne djelatnosti daju pozitivne doprinose tom cilju, dok rad državne administracije ostaje doduše neophodan, ali ne poboljšava ničije blagostanje već ima karakter društvenog troška. Očigledno, što je manja državna administracija, to više sredstava ostaje za zadovoljenje materijalnih i nematerijalnih potreba članova društva. Na taj način uočavamo još jedan aspekt posebnog položaja državnog aparata u procesu društvene proizvodnje, o čemu je već bilo govora prilikom zasnivanja teorije proizvodnog rada.

S druge strane, iz grupe proizvođača — privrednih i neprivrednih — izdvojili smo seljake koji se razlikuju prvenstveno zbog svog historijskog nasljeđa.

Vidjeli smo da ima značajnih razloga zašto se privredni i neprivredni proizvođači ne mogu tretirati kao jedinstvena društvena grupa. Njihovi materijalni interesi mogu se čak sukobljavati. Međutim, te dvije grupe predstavljaju i prirodne protuteže. Tržišni proizvođači mogu pozitivno utjecati na korigiranje izvjesnih nereálnih i, s materijalnim mogućnostima zemlje neusaglašenih, programa i shvaćanja svojih humanističkih drugova, koji su ponekad skloni idealiziranjima. Radnici iz neprivrednih sektora, međutim, imaju i interesa i mogućnosti da podvrgnu društvenoj kritici deformacije koje se javljaju kao posljedica robno-novčanih odnosa (birokratske i monopolističke tendencije, nekontrolirana trka za zaradom, malo-građanski mentalitet i sl.).

Na taj način naše istraživanje dovelo nas je do zaključka o postojanju, odnosno nastajanju četiriju društvenih grupa u Jugoslaviji na sadašnjem stepenu razvoja. Dvije od tih grupa — neseljački proizvođači u privrednim i neprivrednim djelatnostima — predstavljaju nosioce socijalističkog razvoja. Jedna od tih grupa — seljaci — predstavlja nasljeđeni konzervativni elemenat. Ta je grupa brojčano najjača, ali je njen društveni utjecaj mali i osim toga, kao posljedica privrednog razvoja, unutar grupe odvijaju se veoma intenzivni procesi društvene

transformacije. Druga od tih grupa — državni aparat — predstavlja također konzervativni elemenat, iako drugog tipa. Kod nje se ne može očekivati da će je privredni razvoj automatski transformirati u socijalističkom smislu, već je nužna efikasna društvena kontrola.

U istraživanju starao sam se da utvrdim kako su se pojedine društvene grupe razvile iz ranijih klasičnih oblika klasa i slojeva. Mislim da je očigledno da te klase i slojevi nisu iščezli, da se negdje više negdje manje mijesaju, prepliću ili stapaju s novim oblicima i da čitavo naše društvo još uvijek prolazi kroz intenzivan proces društvenog transformiranja i prestrukturiranja. No evolutivne veze su vidljive. Krajnja slika je veoma neortodokсна. Ni razlike u visini dohotka, ni razlike između umnog i fizičkog rada — uz jedini izuzetak razlika između grada i sela — a pogotovo ne razlike u imovini ili nasljednom statusu, što su sve klasični uzroci dekomponiranja društava u klase i slojeve — nisu više bitno operativne u strukturiranju suvremenog jugoslavenskog društva. I to ne treba da nas čudi. Grupne lojalnosti određene su položajem u procesu društvene proizvodnje. Institucijom samoupravljanja ta je proizvodnja neposredno podružljena, čime je eliminirana osnovica za formiranje klasa i stvoreni preduslovi za odumiranje tamo gdje postoje. Umjesto klasa počinju se formirati neke vrste profesionalnih grupa. I nije također slučajno što ta nova društvena struktura u određenoj mjeri nalazi svoj odraz u strukturi Savezne skupštine, vrhovnom političkom arbitru zemlje.¹

Na kraju mogli bismo naše rezultate i kvantificirati. Struktura aktivnog stanovništva po razmatranim grupama izgledala je u godinama popisa stanovništva ovako:²

¹ Iako, u svjetlu gornje analize, ne vidim opravdanja za postojanje administrativno-političkog vijeća.

² Podaci su samo približno tačni zbog nedovoljne raščlanjenosti i direktne netočnosti naše demografske statistike. Tako npr. u istoj publikaciji (SZS, *Bilten 312*, ss. 22 i 23) u grupu »državna uprava i pravosuđe« u 1953. g. je uključeno vojno osoblje, a 1961. nije i to nigdje nije istaknuto. Tako proizlazi da se državni aparat smanjio, dok se u stvari povećao. Broj seljaka je dobiven tako da su iz aktivnog poljoprivrednog stanovništva isključeni radnici i službenici (*Bilten 312*, ss. 22 i 23). Ostali privrednici su rezidualna kategorija. Broj neprivrednika (kulturno-prosvjetne, naučne i zdravstveno-socijalne djelatnosti) povećan je u 1953. g. za 28.000 lica zaposlenih u masovnim organizacijama, stručnim udruženjima, slobodnim profesijama i vjerskim organizacijama (SZS, *Bilten 73*, s. 9), a u 1961. za 53.000 lica što predstavlja aproksimaciju za iste kategorije dobivenu na taj način što su uključena lica iz »ostalih dje-

	1953		1961	
	Hiljada	%	Hiljada	%
Seljaci	5.003	67,8	4.408	55,4
Ostali privrednici	1.943	26,2	2.887	36,3
Neprivrednici	224	3,0	408	5,1
Državni aparat	220	3,0	257	3,2
Aktivno stanovništvo	7.390	100,0	7.960	100,0

Vidi se da se struktura veoma brzo mijenja i to u pravcu smanjenja učešća privrednika i povećanja učešća neprivrednika. Apsolutno se smanjuje broj seljaka, dok državni aparat zaostaje za općim porastom. Sve su ove tendencije (s izuzetkom posljednje) poznate i iz razvoja drugih zemalja samo su ti procesi ranije bili znatno sporiji. Kad bi se dosadašnji tempo privrednog razvoja — pa prema tome i društvene transformacije — nastavio i u narednih osam godina, koncem ove decenije ostali privrednici postali bi dominantna grupa i obuhvatili bi više od polovine aktivnog stanovništva, učešće neprivrednika poraslo bi na jednu desetinu (dok bi se apsolutni broj skoro udvostručio), a proporcija seljačkog stanovništva pala bi ispod 40%.¹

latnosti« bez zaposlenih u privrednim udruženjima (6559) i vojnih lica, za čiji broj, u nedostatku podataka, pretpostavljamo da se nije povećao u odnosu na 1953. g. (*Bilten 73*, s. 9; *Bilten 312*, ss. 22, 23, 169). Državni aparat za 1953. g. preuzet je od SZS, a za 1961. g. povećan je za vojna lica (75.000 što odgovara stanju iz 1953. g., *Bilten 73*, s. 9). Bez JNA, čiji je kadrovski sastav uvjetovan međunarodnom situacijom, državni aparat se u osmogodišnjem periodu povećao ovako (*Bilten 73*, s. 9; *Bilten 312*, s. 169):

	1953	1961	Indeks
Savezni organi	4.443	17.191	388
Republički organi	9.661	24.772	256
Ostali organi i pravosuđe	130.859	139.910	107
Ukupno:	144.963	181.873	125

¹ Iako je socijalni sadržaj pojedinih kategorija bio veoma različit prije rata, radi ocjene navedene ekstrapolacije bit će informativno da se aktivno stanovništvo iz 1938 g. grupira u iste grupe. Dobiva se ova slika (na osnovu podataka I. Vinskog, op. cit.):

	Hiljada	%
Seljaci	5428	78,5
Ostali privrednici	1211	17,4
Slobodne profesije	20	0,3
Državni službenici	268	3,8
Aktivno stanovništvo	6927	100,0

Aktivno stanovništvo smanjeno je za lica van djelatnosti i lica nepoznate djelatnosti (*Bilten 312*, ss. 22 i 23).

U daljnjem toku socijalističke izgradnje u našoj zemlji možemo, pored nestajanja seljaštva i transformiranja državnog aparata, očekivati i povećanje društvene homogenosti unutar pojedinih grupa. Tri snažna faktora djeluju u tom pravcu. Jedan se sastoji u sistematskom smanjivanju raspona ličnih dohodaka. Ta je pojava registrirana u svim zemljama za koje postoje podaci, a posebno u zemljama koje napuštaju kapitalistički način proizvodnje (57, 162—9). Drugi faktor predstavlja postepeno izjednačavanje obrazovnog i kulturnog standarda. Treći faktor se sastoji u integrativnim efektima društvenog samoupravljanja. Na taj način izgrađuje se besklasno društvo u Jugoslaviji.

Citirana literatura

1. Savezna konferencija SSRNJ, *Društveno-politička kretanja i djelovanje Socijalističkog saveza poslije Sestog kongresa*, Borba, Beograd, 1967.
2. J. K. Galbraith, *The Affluent Society*, Houghton Mifflin, Boston, 1958.
3. K. Marx, *Kapital*, sv. III, Kultura, Zagreb, 1948.
4. K. Marx, *Kapital*, sv. I, Kultura, Zagreb, 1947.
5. W. A. Lewis, »Economic Development with Unlimited Supplies of Labour«, *Manchester School*, 1954.
6. W. A. Lewis, »Unlimited Supply: Further Notes«, *Manchester School*, 1958.
7. K. Marx, *Teorije o višku vrijednosti*, sv. I, Kultura, Beograd, 1953.
8. J. A. Kronrod, *Osnovna pitanja marksističko-lenjinističkog učenja o proizvodnom radu u kapitalizmu i socijalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1948; prijevod rada objavljenog u *Izvestija Akademii nauk SSSR*, No. 1, 1947.
9. A. I. Notkin, *Očerki teorii socialističkog vosproizvodstva*, OGIZ, Moskva, 1948.

Uporedivost nije potpuna, jer su mnogi radnici iz neprivrede prije rata bili državni službenici (prosvjetni i zdravstveni radnici i dr.). Zbog toga se državni aparat na osnovu gornjih podataka ne da izolirati, već treba promatrati neprivrednu sferu u cjelini. Ako izuzmemo seljake, na račun čijeg učešća ostale dvije kategorije povećavaju svoje učešće, onda proizlazi da se relativna ekspanzija ukupne neprivredne sfere blago ubrzava. U petnaestogodišnjem razdoblju 1938—1953. broj privrednika (bez seljaka) odn. neprivrednika (s državnim aparatom) povećao se za 61% odnosno 54%; u daljnjem osmogodišnjem razdoblju, 1953—1961, ta su povećanja 48% odnosno 50%.

10. B. Horvat, »An Integrated System of Social Accounts for an Economy of the Yugoslav Type«, referat na konferenciji International Association for Research in Income and Wealth, Maynooth, Irska, 1967; *Review of Income and Wealth*, 1968.
11. M. Pečujlić, *Klase i savremeno društvo*, Savremena administracija, Beograd, 1967.
12. K. Marx, F. Engels, *Rani radovi*, Kultura, Zagreb, 1953.
13. R. Lukić, »Eksploatacija kao element društvene klase«, *Socijalizam*, 3/1966.
14. B. Horvat, »Raspodjela prema radu među kolektivima«, *Naša stvarnost*, 1/1962.
15. B. Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede*, Kultura, Beograd, 1961.
16. V. Milić, »Osvrt na društvenu pokretljivost u Jugoslaviji«, *Statistička revija*, 3—4/1960.
17. K. Mičić, »Profesionalni moral zanatlija — sitnih sopstvenika«, *Sociologija*, 3/1965.
18. M. Hadži Vasilev, »Fenomen privatne svojine u socijalizmu«, *Komunist*, 5. maja 1966.
19. M. Popović, *Društveno-ekonomski sistem*, Kultura, Beograd, 1964.
20. J. Đorđević, *Socijalizam i demokratija*, Savremena administracija, Beograd, 1962.
21. M. Popović, »Jedan teorijsko-hipotetički okvir za proučavanje stratifikacione strukture socijalističkog društva«, *Sociologija*, 1—2/1966.
22. V. Milić, »Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture«, *Sociologija*, 2/1960.
23. J. Stoetzel, »Psihologija interpersonalnih odnosa«, u G. Gurvitch, *Sociologija*, sv. II, Naprijed, Zagreb, 1966.
24. P. Novosel, »Društvena stratifikacija i norma o prihodu«, *Naše teme*, 3/1966.
25. K. Mayer, »The Theory of Social Classes«, u R. K. Merton i dr., *Reader in Bureaucracy*, Free Press, Glencoe, 1952.
26. A. Todorović, »Društvena svijest radnika i klasna stratifikacija«, *Sociologija*, 3/1965.
27. M. Pečujlić, *Promene u socijalnoj strukturi Jugoslavije*, VŠPN, Beograd, 1963.
28. M. Ilić (ur.), *Socijalna struktura i pokretljivost radničke klase Jugoslavije*, IDN, Beograd, 1963.
29. R. Supek, *Sociologija*, školska knjiga, Zagreb, 1963.
30. M. Pečujlić, »Teorijski okvir za proučavanje klasnih promjena u socijalizmu«, *Sociologija*, 1—2/1966.
31. V. I. Lenjin, »Velika inicijativa«, *Izabrana djela*, tom II/III, Kultura, Zagreb, 1950.
32. T. Parsons et al., *Theories of Society*, Vol. I, Free Press, Glencoe, 1962.

33. S. Možina, »Učešće rukovodećih i stručnih kadrova u radničkom samoupravljanju«, *Gledišta*, 3/1966.
34. Z. Mlinar, »Neki strukturni aspekti vlasti u lokalnoj zajednici«, *Gledišta*, 6—7/1966.
35. V. Rus, »Klike u radnim organizacijama«, *Gledište*, 8—9/1966.
36. *Smisao i perspektiva socijalizma*, Zbornik radova drugog zasjedanja Korčulanske ljetne škole 1964, Praxis, Zagreb, 1965.
37. B. Horvat, »Radna vrijednost proizvodnje jugoslavenske poljoprivrede i industrije«, *Ekonomist*, 4/1961.
38. Institut za proučavanje radničkog pokreta, *Društveno-politički sistem socijalističkih zemalja*, Beograd, 1964.
39. A. Gramsci, *Izabrana dela*, Kultura, Beograd, 1959.
40. J. Županov, A. S. Tannenbaum, »Distribucija utjecaja u nekim jugoslavenskim industrijskim organizacijama kako je vide članovi tih organizacija«, *Ekonomski pregled*, 2—3/1966.
41. Ž. Tomić, »Struktura radničkih savjeta«, u: Jugoslavensko udruženje za sociologiju, *Društveno samoupravljanje u Jugoslaviji*, Beograd, 1966.
42. B. Kavčić, »O protestnim obustavama rada«, *Gledišta*, 2/1966.
43. E. Kardelj, »Novi ustav SFRJ«, u *Prednacrt Ustava SFRJ*, Komunist, Beograd, 1962.
44. M. Pečujlić, »Klasa i politička avangarda u savremenim uslovima borbe za socijalizam«, u: *Aktuelni problemi reorganizacije i daljeg razvoja SKJ, VSPN*, Beograd, 1967.
45. D. C. Hodges, »Anti-Intellectualism in a Society of Eggheads«, *American Journal of Economics and Sociology*, 4/1966.
46. V. I. Lenjin, »Korak naprijed, dva koraka nazad«, *Izabrana djela*, II/2, Beograd, 1950.
47. V. Stanovčić, A. Stojanović (ur.), *Birokratija i tehokratija*, I knjiga, Sedma sila, Beograd, 1966.
48. Lj. Tadić, T. Indić, *Partija proletarijata*, Sedma sila, Beograd, 1966.
49. E. Fischer, »Intelektualci i vlast«, *Naše teme*, 10/1966.
50. D. Pejović, *Protiv struje*, Mladost, Zagreb, 1965.
51. W. Mills, *Znanje i moć*, V. Karadžić, Beograd, 1967.
52. V. Stanovčić, A. Stojanović (ur.), *Birokratija i tehokratija*, II knjiga, Sedma sila, Beograd, 1966.
53. M. Duverger, *Uvod u politiku*, Savremena administracija, Beograd, 1966.
54. T. Hobbes, *Leviathan*, Kultura, Beograd, 1961.
55. A. Adler, *Poznavanje čovjeka*, Kosmos, Beograd, 1958.
56. E. Fromm, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1964.
57. B. Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede*, Kultura, Beograd, 1961.
58. M. Nikolić (ur.), *Savez komunista Jugoslavije u uslovima samoupravljanja*, Zbornik tekstova, Kultura, Beograd, 1967.
59. S. Šuvar, »Osnovne karakteristike i uvjeti procesa podružtvljavanja zemlje u Jugoslaviji«, *Sociologija sela*, 11—12/1966.
60. I. Klauzer, »Viškovi radne snage u poljoprivredi Jugoslavije«, *Sociologija sela*, 7—8/1965.
61. E. Kardelj, *Problemi socijalističke politike na selu*, Kultura, Beograd, 1959.
62. K. Kilibarda, *Samoupravljanje i Savez komunista*, Sociološki institut, Beograd, 1966.
63. M. Đurić, *Sociologija Maxa Webera*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1964.

V

TRANSFORMACIJA PARTIJE U SAVEZ POLITIČKIH AKTIVISTA

Kao marksisti mogli smo očekivati da će uspostavljanje radničkog samoupravljanja dovesti do značajnih promjena u proizvodnim odnosima, i da će ove promjene sa svoje strane usloviti i zahtijevati isto tako značajne promjene u političkoj nadgradnji. Pitanje sadržajnog usaglašavanja političkog sistema bilo je samo pitanje vremena. To usaglašavanje vrši se zapravo već odavno i tako su sazrijevali preduslovi za jednu radikalniju reformu.

Nadalje, kao što je zavođenje radničkog samoupravljanja bilo dočekano sa skepsom i kritikom da se radi o neizvodljivom i utopijskom poduhvatu, slične manifestacije nepovjerenja zapažaju se i u vezi s predstojećom političkom reformom. Na socijaldemokratskom Zapadu govorilo se da radničko samoupravljanje nije uspjelo

nigdje gdje je do danas pokušavano, da ono razara neophodnu radnu disciplinu, da će ono usporiti privredni razvoj jer će radnici sav dohodak potrošiti umjesto da jedan dio akumuliraju. S kominformovskog Istoka stigao je prigovor da radničko samoupravljanje slabi diktaturu proletarijata i u suprotnosti je sa jedinstvenim planiranjem socijalističke privrede.¹ Danas se govori da društvo bez političkih partija nije još nigdje bilo organizirano, da bi nepostojanje jedne ili više snažnih, dobro organizovanih političkih partija, nužno dovelo do kaosa u društvenom životu, da odumiranje države i odumiranje partije predstavlja utopiju i znači smrtnu opasnost za socijalističku izgradnju.

Možda su te kritike više karakteristične za inostranstvo nego za domaću društvenu scenu. Možda je za potonju više karakteristična izvjesna zbunjenost, koja potiče otuda što ne postoji jasno razrađena teorija — izuzev nekoliko načelnih postavki — na osnovu koje bi se brzo i lako mogla sagledati adekvatna rješenja. U svakom slučaju je nesumnjiva potreba za razradom teorije partije na sadašnjoj etapi.²

18. POLITIČKE PARTIJE

Nastanak političkih partija

Kao i obično, bit će koristan *historijski* prilaz našem problemu. Političke partije ne postoje oduvijek, pa je razumno očekivati da će imati svoj kraj kao što su imale i svoj početak. U stvari, mi smo toliko navikli na postojanje političkih partija u suvremenom svijetu, da obično i ne pomišljamo da su se te partije — izuzev nekih rudimentarnih početaka — na historijskoj pozornici pojavile tek u prošlom stoljeću paralelno s usponom nove društvene klase, buržoazije, koja je organizirala

¹ Up. npr. A. Rumjancev, (1, 11—34). Sa svog stanovišta Rumjancev je bio potpuno u pravu: radničko samoupravljanje slabi diktaturu *buržoazije* i ukida u krajnjoj konsekvenci svaku diktaturu. Također likvidira *administrativno* planiranje.

² Tu potrebu istakao je V. Bakarić na prvom sastanku za reorganizaciju SKJ.

svoje partije u borbi za vlast i razbijanje feudalizma. Interesima buržoazije odgovarala je i izvjesna politička demokratizacija, pa dolazi do širenja prava glasa, iako uz razna ograničenja kao što su test pismenosti i imovinski cenzus. Pod pritiskom radničkih organizacija, sindikata i partija, koji su se u evropskim zemljama pojavili — uz neznatne izuzetke — tek u drugoj polovini prošlog stoljeća, dolazi postepeno do ostvarivanja općeg prava glasa. Međutim, žene su dobile pravo glasa tek negdje pred prvi svjetski rat, a u jednoj civiliziranoj zemlji u srcu Evrope nemaju ga još ni danas. Mi smo se i s postojanjem općeg prava glasa, jednako kao i s partijama, u toj mjeri saživjeli da obično zaboravljamo na njegovu relativno kasnu pojavu i spor razvoj. Taj relativno spor razvoj omogućio je u zapadnoevropskim zemljama postepenu demokratizaciju političkog života bez većih društvenih potresa. Stvorene su tako određene tradicije, navike i običaji koji omogućuju da se politički sporovi rješavaju bez opasnih ili suviše brutalnih društvenih sukoba. Naše zemlje su u tom pogledu zakasnile. Pred jedva nešto više od sto godina ukinuto je kmetstvo — i to ne u svim krajevima — a nacionalno ujedinjenje postignuto je pred manje od 50 godina. Stoga nije bilo dovoljno vremena da se razviju demokratske tradicije niti da, učestvovanjem u političkom životu, građani steknu — kako bi to Veljko Vlahović rekao¹ — demokratsku kulturu. Opća privredna nerazvijenost i neobrazovanost širokih masa još su više ograničavali i sputavali spomenuti proces. O tim činjenicama neophodno je voditi računa.

Nadalje, političke partije ne samo da su se kasno pojavile, nego su u međuvremenu prošle i određeni evolutivni proces. Prve stranke razvile su se iz izbornih odbora koji su se stvarali prilikom svakih izbora sa zadatkom da podupiru kandidate i organiziraju agitaciju. »Moderne stranke nastale su onda kad su se ti izborni odbori udružili u nacionalnim razmjerima, kad se više nisu poslije izbora raspuštali nego su postali stalni i kad su se organski povezali s parlamentarnim grupama« (2, 90). U izborne odbore okupljeni su društveno ugledni i bogati građani koji su mogli financirati izbornu kam-

¹ Vidi govor na VI plenumu Saveza komunista Crne Gore:

panju i koji su svojim društvenim statusom vršili određeni utjecaj na lokalne birače. Tu tradicionalnu patriциjsku osnovicu zadržale su u Evropi sve do danas konzervativne, liberalne i radikalne stranke.

U drugoj polovini prošlog stoljeća radnički pokret uvodi značajnu inovaciju u političke organizacije osnivanjem *masovnih radničkih partija*. Tradicionalne patriциjske partije, piše M. Duverger (on ih naziva »kadrovskim«), »odgovarale su razdoblju sukoba između aristokracije i buržoazije: te dvije malobrojne klase mogli su savršeno predstavljati njihovi ugledni pripadnici. Ograničen opseg stranaka odražavao je ograničenost političkog polja i osnovno obilježje te demokracije iz koje je najveći dio naroda bio praktički isključen. Naprotiv, masovne stranke odgovaraju proširenju demokracije, koja postaje pristupačna tako reći cjelokupnom stanovništvu: ono se može služiti svojim pravima samo onda ako se ne ograniči na to da glasa jedanput u četiri ili pet godina nego ako stvarno i trajno sudjeluju u upravljanju državom.« (2, 34) Radničke partije, čiji je model bila njemačka socijaldemokratska stranka u čijem razvoju su učestvovali i Marx i Engels, trudile su se da politički aktiviraju što veći broj članova radničke klase i kroz politički i teorijski rad u sekcijama školovale su u stvari svoje članstvo za političku borbu. Da bi bile efikasne, te su stranke morale biti čvrsto organizirane — što nije bio slučaj sa tradicionalnim buržoaskim partijama. Odatle centralizam. No s druge strane te su se stranke borile za socijalizam, pa su morale njegovati demokraciju, što se očitovalo u širokoj razmjeni mišljenja i izboru svih rukovodilaca tajnim glasanjem. Odatle demokracija, kako je to istaknuto i u nazivima tih partija. Na taj način i prije no što je bio skovan sam termin, radničke partije primijenile su demokratski centralizam kao svoj organizacioni princip. »Ni jedan tip stranaka — da navedem opet ocjenu M. Duvergera (2, 34) — nije u demokratizaciji otišao tako daleko kao socijalističke stranke.« No svega jednu stranu dalje isti autor konstatira da je unutrašnja demokracija zapravo veoma ograničena, da se rukovodioci regrutiraju uglavnom kooptiranjem, da je njihov izbor zapravo samo ratifikacija i da profesionalci mogu manipulirati izborima kako im odgovara. Ova je ocjena interesantna zbog toga jer u njoj

prepoznamo mnoge naše današnje probleme i jer se prirodno postavlja pitanje: ako je to najviši stupanj unutarpartijske demokratizacije, kako tek onda stoje stvari s demokracijom u drugim partijama?

Uslovi ilegalne borbe radničke klase doveli su početkom ovog stoljeća do formiranja još jednog tipa radničke partije. To je Lenjinova kadrovska partija, koja će se kasnije nazvati komunističkom partijom. Za kompartije je karakterističan veći centralizam, striktna disciplina i tokovi direktiva odozgo prema dolje.

Oba tipa radničkih partija nastala su u *borbi za osvajanje političke vlasti*. Odatle njihovi organizacioni oblici dobivaju svoju funkcionalnost. Naš problem je, međutim, u izgradnji partije *nakon* što je osvojena vlast i *nakon* što su ostvareni preduslovi za izgradnju socijalizma, dakle u formiranju partije — odnosno političke organizacije — koja taj socijalizam treba najdirektnije da izgrađuje. Drugim riječima znamo kako izgledaju i funkcioniraju radničke partije kojima je zadatak osvajanje vlasti. Znamo također, kako izgledaju partije koje treba da održe vlast. No historija nas još nije poučila kako treba da izgledaju partije kojima se postavlja zadatak uništenja vlasti.

Višepartijski i jednopartijski sistem

Osnovno opravdanje višepartijskih sistema sastoji se u tvrdnji da oni osiguravaju političke slobode. Političke slobode su, prirodno, nešto što je vrijedno samo po sebi. No moguće je i pragmatičnije objašnjenje. Određeni minimum političkih sloboda nužan je da bi se osigurala stabilnost društvenog sistema. Autokratski režim počiva na vulkanu. I zato je obično kratkotrajan. »Prirodnim odabiranjem« višepartijski sistemi pokazuju se kao životno sposobniji, jer omogućuju povremena pražnjenja, i tako izbjegavaju visoke pritiske.

Politička partija osniva se ne zato da bi se osigurala sloboda uopće, već svoja sloboda, tj. da se osvoji vlast. Da bi se osvojila vlast, partija mora biti dobro organizirana, mora imati svoj profesionalni aparat, materijalna sredstva itd. Stvara se tako jedna birokratska struktura s oligarhijskim karakteristikama. Tu pojavu uočio je još

prije pola stoljeća, R. Michels i formulira je u svom čuvenom »gvozdenom zakonu oligarhije«. Zbog podjele rada u velikim organizacijama kao i zbog psihološke potrebe članova velikih organizacija za usmjeravanjem i vođenjem — rasuđuje Michels — pojedinci koji se nalaze na rukovodećim položajima, niti jesu niti po prirodi stvari mogu biti kontrolirani od strane onih koji se nalaze na nižim položajima. Rukovodioci su ograničeni samo u onom smislu u kom su i kipari ograničeni: prirodom materijala s kojim rade (3). Govoreći o relativno demokratskoj laburističkoj partiji poznati britanski politikolog R. McKenzie zaključuje: »... godišnja partijska konferencija ima pravo da bude konzultirana, pravo da podstiče i pravo da upozorava. No to ne znači da članovi masovne organizacije u britanskom parlamentarnom sistemu imaju pravo da kontroliraju ili usmjeruju akcije svojih parlamentarnih vođa«. (4, 583)

«Oligarhija unutar stranaka dovodi do oligopola u političkom životu zemlje uopće. U najstabilnijim zapadnim demokracijama broj stranaka sveo se na dvije, koje monopoliziraju cjelokupni politički život zemlje. Usprkos postojanju političkih sloboda, praktički je nemoguće organizirati novu partiju, gotovo je nemoguće za nezavisne pojedince da se uspješno kandidiraju na izborima, a poslanici koji su izabrani na nekoj partijskoj listi, ako kasnije pokažu tendenciju da budu nezavisni, definitivno reskiraju svoju političku karijeru. Partijske oligarhije povezuju se onda s drugim oligarhijama u društvu, a građanin pojedinac uza sva svoja politička prava nema faktički nikakvog utjecaja na funkcioniranje moderne državne mašinerije. Na te efekte u zapadnim zemljama superponiraju se još efekti privatnog kapitala. Sredstva informacija u načelu su pristupačna svima i slobodna su od državne kontrole, ali nisu slobodna od kontrole novca. A sredstvima informacija u suvremenoj državi formira se javno mnjenje. Instrukтивan primjer nemoći građanina da se odupre suvremenom Leviathanu i onda kad ga dovodi do ruba katastrofe jest neuspjeh svih akcija progresivnih intelektualaca u SAD da primoraju — ili uvjere (?) — vladu na obustavu rata u Vijetnamu.

Što se tiče jednopartijskog sistema, u općem slučaju može se reći da ima sve negativne osobine višepartijskih sistema, ali bez njihovih pozitivnih osobina.

Međutim, privremeno, jednopartijski sistem može se pokazati kao najefikasnije rješenje u ostvarivanju prijelaza od kapitalizma u socijalizam. Socijalizam se, naravno, može izgrađivati i pomoću višepartijskog sistema. No tu se onda javljaju konzervativni otpori. Socijalizam implicira odumiranje države, difuziju vlasti, razbijanje birokratskih struktura, neposrednu demokraciju. Postojanje više partija implicira egzistiranje partijske mašinerije, borbu za vlast i posrednu demokraciju. Stoga višepartijski sistem, koji je poslužio kao poluga za ubrzani razvoj kapitalizma, može da se pokaže kočnicom u izgradnji socijalizma. Može, ali ne mora.

U našoj konkretnoj historijskoj situaciji pored ovih općih razmatranja relevantne su i određene činjenice. Pretpostavimo da je zauzet kurs na formiranje više partija. Tada bi se, sudeći po događajima posljednjih nekoliko godina, sadašnji jedinstveni komunistički pokret vjerojatno pocijepao na konzervativno i progresivno krilo. Nadalje, s obzirom na brojnost seljaštva i na nekadašnje tradicije seljačkih stranaka, pojavila bi se vjerojatno i jedna seljačka partija. A ta bi po prirodi stvari bila konzervativna. Nadalje, još uvijek značajne razlike u nerazvijenosti pojedinih krajeva čine prirodnu osnovicu za formiranje političkih stranaka s različitim interesima. Na kraju Jugoslavija je i višenacionalna zemlja s još neizvijenim nacionalnim antagonizmima i značajnim nacionalno-kulturnim razlikama.¹ Po svim tim osnovima

¹ Jedno skorašnje ispitivanje stavova studenata, izvršeno u Institutu društvenih nauka, pokazuje zanimljivu i punu implikacija činjenicu da je socijalno porijeklo sasvim drugostepenog karaktera u odnosu na nacionalno-kulturne razlike. «Socijalno porijeklo je na svim nivoima procjene društveno-političkog sistema gotovo irelevantan činilac, dok se znatna odstupanja u mišljenjima mogu uočiti kod studenata porijeklom iz različitih nacionalno-kulturnih sredina.» Nadalje, da razvijena sredina ima i viši nivo aspiracija: »studenti iz društveno-ekonomski i kulturno slabije razvijenih centara (Skopje, Sarajevo) imaju obično nešto pozitivnije stavove prema ovom društvu, dok veću kritičnost ispoljavaju studenti iz razvijenijih društveno-kulturnih sredina (Slovenija, Hrvatska). I na kraju, da nacionalna pripadnost igra izuzetnu ulogu: »... konstatirano je da nacionalnost... uslovljava najveću diferencijaciju stavova prema idealima, odnosno da na strukturu ideala studenata utiče znatno više nego druga obilježja njihove ličnosti. Drugo mjesto u rang-listi značajnosti pojedinih obilježja dijele obilježja članstvo u SKJ i vrsta fakulteta. Zatim dolazi spol, religioznost, socijalno porijeklo itd.« (Bročić i dr., 5). Kako su studenti kulturno mobilniji od drugih kategorija stanovništva, to se može očekivati da će uočene pojave biti još izrazitije kod drugih društvenih grupa. Dodajmo i jedan statistički podatak: u Sloveniji ima 1,8% nepismenih, na Kosmetu 41%. Slični su rasponi i kod drugih pokazatelja privrednog, kulturnog i zdravstvenog standarda.

mogle bi se formirati stranke. A, ako se dva ili više osnova poklope, stranke bi se, po prirodi stvari mogle razviti u žestoko neprijateljske grupacije. Tako su npr. seljaci najbrojniji u privredno nerazvijenim republikama, a najrazvijenije republike sačinjavaju manjinu stanovništva. U takvim uslovima višepartijski sistem bi zemlju najvjerojatnije bacio u teške nacionalističke sukobe, kakvi su se, uostalom, i javljali prije rata. Socijalizam i privredni razvoj otišli bi u drugi plan, međunarodni prestiž Jugoslavije sveo bi se na predratni balkanski nivo, a umjesto stvarne demokratizacije imali bismo razbuktavanje borbe za vlast.

Iz tih razloga višepartijski sistem očigledno nije poželjna alternativa. Jednopartijski također ne. Preostaje bespartijski. Ovaj potonji trebalo bi da sačuva pozitivne strane višepartijskog sistema a da izbjegne negativne strane. Na koji način se to može ostvariti?

19. REVOLUCIONARNA PARTIJA I GENEZA BIROKRATSKOG MENTALITETA

Prije no što pokušamo odgovoriti na upravo postavljeno pitanje, potrebno je analizirati neke procese unutar Partije nakon što je osvojila vlast. U stvari potrebno je objasniti kako je došlo do Brionskog plenuma Centralnog komiteta SKJ u 1966. godini i koje suštinske probleme treba da riješi predstojeća reforma partijske organizacije.

Revolucionarna partija i partija na vlasti

Jedna politička organizacija, da bi odgovorila svojim zadacima, mora se mijenjati zajedno s društvenim uvjetima u kojima djeluje. To naročito vrijedi u društvu u kom su promjene tako intenzivne kao što su u našem društvu. Danas se prilično općenito uzima kao činjenica da je između proklamirane i stvarne uloge Saveza ko-

munista došlo do podvajanja, da Savez kao politička organizacija nije adekvatan zahtjevima vremena¹. Uslijed toga su partijski forumi i donijeli odluku o reorganizaciji Saveza. Da bi ta reorganizacija bila uspješna, potrebno je utvrditi: a) kako Savez komunista treba da djeluje, koje društvene funkcije treba da obavlja, i b) kako i zašto je došlo do današnjeg stanja koje je ocijenjeno kao nezadovoljavajuće. Prvi zahtjev odnosi se na definiranje društveno saobraženog zadatka, što ćemo raspraviti u narednom poglavlju. Drugi zahtjev odnosi se na otkrivanje unutrašnje zakonitosti, uzroka poznatih pojava. I to je u stvari predušlov za uspješno rješavanje prvog zadatka. U analizi koja slijedi ja ću poći od hipoteze da je razvoj birokratskog mentaliteta osnovni razlog operativne neefikasnosti, ideološke neadekvatnosti i izvjesnog otuđenja SKJ kao političke organizacije od osnovnih tokova naše stvarnosti imajući, međutim, uvijek u vidu da je upravo SKJ inicirao i dobrim dijelom organizirao te tokove. Pod mentalitetom podrazumijevam shvaćanja, vrednovanja, ponašanja. Mentalitet je samo djelomično funkcija organizacije; većim dijelom on je određen općom društvenom situacijom. Zbog toga usko shvaćena reorganizacija SKJ — a mi smo reorganizaciju imali i do sada — ne bi mnogo pomogla. Ukoliko je postavljena hipoteza tačna, onda se naša analiza svodi na utvrđivanje geneze činovničkog mentaliteta. Poznavanje geneze trebalo bi da omogući da se taj mentalitet prevlada, u čemu je, čini mi se, osnovni zadatak reorganizacije SKJ.

Predratna komunistička partija u Jugoslaviji, kao i u većini drugih zemalja, morala je da djeluje u dubokoj ilegalnosti. Ti uslovi borbe zahtijevali su veoma specifičnu organizaciju, čije su osnovne karakteristike: striktna centralizacija, čvrsta disciplina, potpuno akciono i ideološko jedinstvo, monolitnost. Rukovodeći položaji nosili su — ne beneficije, već obrnuto — odgovornost i veliku ličnu opasnost; zbog toga hijerarhija koja je proizašla

¹ Na primjer u zaključcima VI plenuma CK SKJ ukazuje se »na to da je struktura Saveza komunista Jugoslavije u mnogočemu prevaziđena demokratskim i samoupravnim razvitkom društva« (24, 19).

iz centralizacije nije dovodila do birokratizma¹. Disciplina je bila preduslov opstanka i zbog toga to nije bila disciplina kasarne, već disciplina svjesnih i cjelovitih ličnosti, upravo bila je disciplina a ne poslušnost. Iskustvo je pokazalo da su frakcije kao rak uništavali partijsko tkivo, zbog toga je preduslov uspjeha bila savršena monolitnost. Zadaci su bili relativno jasno definirani, neprijatelj poznat, alternative očigledne. Stoga je ideološko i akciono jedinstvo bilo kompatibilno s demokracijom koja je bila suštinska, iako ne uvijek i formalna. Različita gledišta i individualne preferencije bljedili su do beznačajnosti u poređenju s veličinom cilja o kome je postojalo potpuno slaganje. Na taj način jedinstvo nije bilo ni nametnuto ni formalno; ono je proizlazilo iz egzistencijalnih uslova tadašnje političke organizacije. Ta je organizacija ili bila jedinstvena i postizavala željene ciljeve, ili nije bila jedinstvena i tada je beznadno propadala. Moralne kvalitete članova organizacije — hrabrost, iskrenost, principijelnost, drugarstvo — bile su isto tako egzistencijalno uslovljene. Organizacioni principi kompartije i uslovi njene borbe odgajali su heroje.

Ova fotografija Komunističke partije Jugoslavije možda će se učiniti malo idealizirana; ipak, pretpostavljam da je vjerna; na kraju krajeva, radi se o historijski utvrđenim činjenicama. No u tom slučaju prilično je izvjesno da se današnji Savez komunista u mnogočemu razlikuje od svoje prethodnice². U vezi s tim najčešće se postavljaju etička pitanja: Što se desilo s nekadašnjim herojima? Kako to da današnja politička organizacija ne od-

¹ »Normalno će rukovodioci — piše M. Marković — postati oni koji u najvećoj mjeri imaju lične kvalitete potrebne za uspješno rukovođenje i koji se ističu najuspješnijim tumačenjem i primjenom programa partije. Otud spremnost da se direktive prihvate kao *svoje*, otud svjesna identifikacija pojedinaca s kolektivnom voljom organizacije kojoj pripada.« (6, 10)

² U tom pogledu izvršeno je već bar jedno empirijsko istraživanje. K. Kilibarda nalazi da ugled SKJ sistematski pada od vremena oslobođilačke borbe na ovamo (27, 216—17 i 234). Međutim, seriozno empirijsko istraživanje toga što *faktički* predstavljaju Savez komunista i njegovi članovi u svijesti ljudi i našoj stvarnosti — nije još izvršeno. Jedan iznenađujući podatak, koji zahtijeva daljnje ispitivanje, dala je prethodna rutinska anketa Radničkog univerziteta prilikom jednog mog predavanja u jednoj velikoj beogradskoj privrednoj organizaciji: polovina od pedesetak anketiranih komunista izjavila je da članovi SKJ predstavljaju poseban društveni sloj — slično kao što su to radnici, seljaci, zanatlije, intelektualni radnici i rukovođeci kadrovi. U odgovoru na naredno pitanje samo 8% anketiranih izjasnilo se za članove SKJ kao najviše cijenjeni »društveni sloj«, dok su radnici dobili 32% glasova.

gaja ličnosti s istim moralnim kvalitetama? Zbog čega komunisti jednoglasno prihvataju zaključke s kojima se ne slažu pa ih i ne sprovode? Zbog čega se komunisti ne suprotstavljaju pojavama za koje znaju da su štetne — ako bi to malo poremetilo njihovo napredovanje u službi? Što se desilo s drugarstvom, kad ne reagiramo na nepravde koje su očigledne? Nekada smo bili spremni da odlazimo na robiju za svoja uvjerenja, a danas ta uvjerenja brižljivo čuvamo za sebe. Kuda su se djeli principijelnost i lična hrabrost?²¹ Odgovarajući na ova pitanja ističe se da se heroji stvaraju u ratu, a ne u miru; da je generacija, koja je iznijela revoluciju, sada mnogo starija pa stoga i opreznija, konzervativnija; da se od ljudi ne može očekivati asketizam i da je normalno da žele uživati u rezultatima svoje borbe, da traže nagradu za zasluge. Nadalje, vladajuća partija privlači karijeriste, a robno-novčani odnosi i fetišiziranje životnog standarda nagrizaju moral. Vjerojatno u svim tim odgovorima ima ponešto istine. No prihvaćanje takvih odgovora kao *objašnjenje* bio bi defetizam, jer oni ne ukazuju na mogućnost prevladavanja postojeće situacije.

Putovi birokratizacije

Svaka pojava ima svoju razvojnu historiju, pa to važi i za ovu koja nas ovdje zanima. Jedan događaj bio je u tom pogledu važniji od ostalih: napad Kominforma u 1948. godini. Već smo istakli da je taj događaj ubrzao sazrijevanje društvene i političke svijesti jugoslavenskih komunista i da je ubrzo bio iniciran jedan proces od fundamentalnog značenja: proces decentralizacije i sa-

¹ Etički problem kod nas najčešće postavljaju filozofi — vjerojatno i kao odraz profesionalnog interesa: »Kao da je dovoljno — pita npr. D. Grlić — da ponekad isti čovjek koji je zbog istine bio u stanju izložiti goli život samo pomisli kako zbog smionije riječi ne bi mogao postati akademik ili narodni poslanik ili šef nekog instituta — pa da ti sitni društveni privilegiji budu dovoljan razlog za njegov konformizam, za šutnju ili za lukave svim mastima kamuflaže namazane formulacije, vječno taktiziranje, dvosmisleno istraživanje ili mudro čekanje« (7, 40). Iako mi samo postavljanje problema izgleda ispravno, rješenja koja proizlaze iz dosadašnjih filozofskih diskusija ne izgledaju mi uvijek realistična: Mada pojedine ličnosti mogu utjecati na društvene procese, a visoko moralne ličnosti doprinose podizanju opće moralne razine, ipak je mnogo relevantnija činjenica da društveni procesi modeliraju ličnosti pa tako i njihove etičke osobine.

moupravljanja. No 1948. godina inicirala je i jedan paralelni proces, koji dosad nije bio podvrgnut analizi i koji je — za razliku od progresivnosti prvog procesa na općem ekonomskom i društvenom planu — predstavljao regresiju na moralnom planu. Ukratkô, te je godine prvi put policija ušla u Partiju i komunisti su počeli da sumnjaju u komuniste. Sam taj događaj pokazuje da Partija nije bila idejno pripremljena za svu složenost mirnodopske izgradnje s pozicija vlasti. Hrabrost i vjera u autoritete odveli su izvjestan broj ljudi u izdaju, a ideologija discipline i monolitnosti stavila je većinu ostalih u psihološki protivurječnu situaciju u kojoj se jedna partija, dakle manjina, suprotstavila svim ostalim partijama, dakle većini. S vremenom su te situacije bile prevladane, ali od posljedica etičkog šoka partijska organizacija se nije nikad oporavila. U tom pogledu 1948. godina predstavlja izraziti diskontinuitet između ranije i kasnije partije. Kolektivi su se pretvorili u agregate privatiziranih individuuma, iskrenost i otvorenost zamijenila je rezerviranost i proračunatost, umjesto drugarstva razvio se egotistički oportunistički principijelnost je supstituirana konformizmom, hrabrost karijerizmom.¹ A policija, kad je jedanput ušla u partijsku organizaciju, iz nje više po svojoj inicijativi nije izlazila. Utoliko više što toj praksi nije bilo nekog ozbiljnijeg suprotstavljanja. Državnim i partijskim organima sasvim je odgovaralo da bez posebnih naprezanja i odgovornosti dolaze do »provjerenih« informacija o svemu i svačemu, a svijest o konzekvencama takvog oportunističkog stava nije bila dovoljno razvijena. Komunisti su postajali tzv. suradnici — ne protiv vanjskih neprijatelja i unutrašnjih diverzanata, što je samo po sebi stvar patriotizma, već — za dojavljivanje o svojim vlastitim drugovima. Uporedo s oficijelnom partijskom organizacijom, koja je naoko funkcionirala

¹ U živom sjećanju ostao mi je jedan događaj od prije nekoliko godina sa sastanka jedne teritorijalne osnovne organizacije. Diskutiralo se o korupciji. »Zašto se uopće poteže to pitanje — objasnio je svoj stav jedan diskutant, inače funkcioner SDB — pa mi svi dajemo bakšise da nam se svrše stvari.« Ono što me impresioniralo u toj zgodi nije to što je jedan degenerirani birokrat izgubio osjećaj za osnovne moralne distinkcije, već što od pedesetak prisutnih komunista nitko nije reagirao na njegovu izjavu i što je taj čovjek kasnije izabran u sekretarijat organizacije. Poslije Brionskog plenuma očišćen je i iz Saveza komunista i iz Službe državne bezbjednosti.

rala kao i ranije, stvarana je neoficijelna, policijska, organizacija koja je uzurpirala pravo da besprizivno ocjenjuje patriotizam i političku ispravnost svakog građanina, uključiv i komunistu. Po prirodi stvari, policijska kontrola neprekidno se širila dok nije postignuto, kako se to tehničkim terminom kaže, potpuno pokrivanje i dok, nakon namještanja mikrofona najuglednijim licima našeg javnog života, taj gnojni čir na društvenom tkivu nije prsnuo i zatim na Brionskom plenumu bio kirurški odstranjen.

Iako prodor policije u partijsku etiku objašnjava mnoge deformacije u našem društvenom i političkom životu, on ne objašnjava sve. Štaviše, i njega bi trebalo objasniti. Napad Kominforma pružio je povod i vjerovatno ubrzao proces. No u drugim zemljama nije bilo takvog povoda, pa su počeli da se razvijaju slični procesi, čak i sa mnogo težim posljedicama. O čemu se, dakle, radi?

Centralizirana i hijerarhizirana komunistička partija predstavljala je potencijalno jednu birokratsku strukturu. U uslovima ilegalne borbe i narodno-oslobodilačkog rata ta je organizacija bila funkcionalna i, iz razloga koje smo naveli, nije se ponašala birokratski. Međutim, kad se Partija našla na vlasti, pojavila se mogućnost da se birokratski potencijali realiziraju. Prije svega, prve godine izgradnje zahtijevale su centralizaciju u kojoj je došlo do stapanja partijske i državne hijerarhije.¹ Nadalje, novi društveni sistem zahtijevao je da se rukovodeća mjesta u državnom aparatu, privredi i neprivredi popune politički pouzdanim ljudima. Rukovodeći kadrovi su zbog toga odabirani po političkim, a ne stručnim kriterijima. Da bi aparat dobro funkcionirao, potrebna je disciplina. No to, naravno, nije više revolucionarna discipli-

¹ Opasnost koja proizlazi iz srastanja partijskih i državnih vrhova uočena je relativno rano. Još 1950. g. E. Kardelj je u Skupštini upozorio: »Organizaciono pitanje je istovremeno i političko. Mi imamo sada takvo stanje na terenu da je, po pravilu, sekretar partijskog komiteta bio ujedno biran i za predsjednika ili sekretara, to jest rukovodeće lice, u sreskom narodnom odboru. Posljedica toga bila je da je partijski komitet u neku ruku srastao s aparatom sreskog narodnog odbora. Na taj je način nestao ili bar bitno oslabio onaj društveni faktor koji treba da kontroliše državni aparat, da ga kritikuje u ime naroda, u ime Partije« (24, 388). Iako nije rečeno eksplicitno, može se pretpostaviti da je postojala svijest i o tome da negativne posljedice proizlaze iz srastanja državnog i partijskog aparata i na razinama višim od sreske.

plina, već činovička disciplina, drugim riječima: poslušnost¹.

Kod radikalnih društvenih promjena, kao što je revolucionarna smjena jednog društvenog sistema drugim, od ključne je važnosti osigurati određeni red u odvijanju društvenog života. Osnovni mehanizmi održavanja društvenog reda — tradicija, institucije, navike, mentalitet — disfunkcionalni su, ukoliko potječu od starog sistema, ili ne postoje, ukoliko se radi o novom sistemu. Kao jedini raspoloživ privremeni supstitut javlja se konformizam odlukama revolucionarnih rukovodećih tijela. To je, uostalom, drugi aspekt poznatog zaključka o neophodnosti diktature proletarijata. Konformizam tako postaje veoma poželjan politički, a društvenim vrednovanjima općenito dominiraju politički kriteriji. Međutim, od *privremenog sredstva* konformizam jednim quid pro quo mehanizmom lako može postati — i historijski često stvarno postaje — *trajnim ciljem*, čime se diktatura proletarijata pretvara u diktaturu nad proletarijatom, a revolucionarnost se transformira u oportunističku.

U vezi s tim procesima i smisao političkog kriterija prolazi kroz evolutivne faze. Politički kriterij najprije znači izbor kadrova odanih revoluciji, zatim izbor onih na koje se viši organi mogu osloniti i na kraju onih koji slušaju, jer se na takve aparat može osloniti. Važno je uočiti da centralizirana kadrovska politika uopće, a u politici posebno, pogoršava kvalitetu kadrova na svim

¹ Ovu činjenicu, kao i postojanje sasvim jasne svijesti o njoj, dobro ilustrira slučaj koji u 1964. g. navodi S. Kavčič. Prilikom prijema nekoliko novih članova sekretar neke osnovne organizacije SK u Sloveniji govori: »Sada niste više ono što ste bili ranije; jedan dio slobode, koju ste do sada imali, morate ostaviti napolju kada ulazite u Savez komunističara.« U svom komentaru Kavčič primjećuje da je očigledno kako ovakvi primjeri nisu tako rijetki (24, 459). Da oni zaista nisu rijetki potvrđuje empirijsko istraživanje K. Kilbarde u drugom dijelu zemlje (Kraljevski srez). Autor je i sam iznenađen svojim nalazom pa ga pokušava nekako opravdati: »Istraživanje indicira postojanje netačnih i nepotpunih gledanja, pa čak i predrasuda (sic!) o stanju inicijative u Savezu komunističara. Na ovom pitanju se razlikuju članovi Saveza komunističara i nečlanovi, npr., nečlanovi rijetko navode inicijativnost kao osobinu koja je najpotrebnija da se bude član SKJ i rukovodilac u njemu. Štaviše, ima shvatanja da su potrebne osobine suprotne inicijativni da bi se bilo član Saveza komunističara, a pogotovo rukovodilac u njemu. Tako se smatra da je za ovu ulogu potrebna izvjesna poslušnost čak i u onom klasičnom smislu riječi« (27, 50).

razinama. Ne izabiru se najbolji, već mediokriteti.¹ Rukovodilac može imati potpuno povjerenje samo u nekoga tko je od njega manje sposoban.² Prirodno, takva kadrovska politika brani se i objašnjava potrebama »državne bezbjednosti«³. Tokom vremena pojavljuju se novi kadrovi, koje je formirao sistem i koji objektivno zadovoljavaju ne samo politički već i stručni kriterij; oni tako postaju konkurenti ranijim rukovodećim kadrovima. Ovi potonji, da bi se održali, ulaze u razne klikaške aranžmane i povezuju se s rukovodstvima društveno-političkih organizacija.⁴ Klikaštvo rađa besprincipijelnost i neminovno dovodi do teških društvenih ekscesa.⁵

Na kraju, da bi se poslušnost nižih stratumata što više osigurala, da bi hijerarhijski aparat mogao što nesmetano funkcionirati, potrebno je učvrstiti autoritete. Rukovodeći kadrovi su isticali, uzdizani, opisivani u super-

¹ Značajno je zapažanje V. Bakarića da karijerizam i orijentacija na osrednjost započinju već u omladinskim organizacijama (24, 176).

² Nakon što je naveo historijske primjere, J. Schumpeter primjećuje: »Kao što svaki politički rukovodilac zna, samo kod mediokriteta može se računati na lojalnost« (8, 281).

³ Ilustrativan je slijedeći primjer koji se odnosi na američku državnu birokraciju, ali koji bi se, mutatis mutandis mogao odnositi i na ma koju drugu nacionalnu birokraciju, uključivši i našu. W. Mills citira J. Hallea, člana štaba za političko planiranje pri Ministarstvu inostranih poslova: »Nadajmo se da će američka publika najzad uvidjeti da je riječ 'pouzdan sa gledišta državne bezbjednosti' postala eufemizam. Ta kadrovska politika se u stvarnosti svodi na primitivno političko nastojanje, sprovedeno tokom posljednjih pet godina, da se iz državne službe eliminiraju ljudi intelektualno i moralno eminentni i da se, umjesto njih, državna služba popuni politički prijatim ljudima, tj. takvim na koje ne može pasti sumnja da su intelektualno ili moralno superiorni« (9, 275).

⁴ »Za spajanje oba vrha — piše V. Rus analizirajući članke u »Delavskoj politici« — naročito su zainteresirane one vodeće grupe u poduzećima koje nemaju dovoljno stručne sposobnosti ni dovoljno uspeha u vođenju poduzeća. Svoj autoritet ne mogu legalizirati ni po stručnoj ni po radnoj liniji; zato pokušavaju da ga legaliziraju po političkoj liniji. Udruživanje s rukovodstvima društveno-političkih organizacija u takvim slučajevima postaje ključno sredstvo za konsolidaciju dominantnih pozicija« (11, 1091).

⁵ Neposredno poslije Brionskog plenuma Tito je, misleći očigledno na Rankovića, jednom prilikom primijetio da »uslovi u kojima se čovjek nalazi i radi mogu ponekad da dovedu do toga da on iznevjeri samog sebe i da pođe putem na koji ne bi smio ni da pomisli. Ne radi se... ovdje o jednom čovjeku. Radi se o ljudima koji su došli na odgovorna mjesta, a nisu im dorasli« (24, 139). »Subjektivizam u kadrovskoj politici SK — zaključuje o istom problemu V. Vlahović — doveo je dotle da oni kadrovi koji nisu sposobni da se upuštaju u borbu mišljenja, koji se ne mogu osloniti na sopstveno znanje i sposobnost ili ne shvataju tokove društvenog razvika, stvaraju logiku i mehanizam zatvorenih grupa, neku vrst političkog podzemlja, izolovanog od suda javnosti« (24, 732).

lativima i njihovi likovi su postepeno zadobivali sasvim nerealne dimenzije. Davanje zadrugama, ulicama i gradovima imena pojedinih funkcionera, samo je jedan od drastičnijih odraza tog procesa (što je, uostalom, uočeno već prije nekoliko godina pa su poduzete i određene korektivne mjere). »Mi smo godinama imali takvu pojavu — ističe K. Crvenkovski — da su se pojedini ljudi uzdizali do najviših visina baš putem tog iracionalnog autoriteta. To znači, na jednoj strani vlast, a na drugoj strah. A, ako idemo još dalje u analizu, to znači učvršćivanje birokratskog mentaliteta i karijerističke psihologije u redovima SK.« (10, 132) Fetišiziraju se istupanja ljudi iz užeg rukovodstva CK, »kao da smo mi jedini koji mislimo u društvu.« (V. Vlahović, 24, 729) Postoje dva mjera, dva kriterija u Savezu komunista: jedan prema onima gore i drugi prema onima dolje. (Tito, 24, 133)

Za razliku od rata i ilegalne borbe mirnodopski život ne pruža samo dvije jasno izdiferencirane alternative s isto tako jasnim posljedicama. Alternative su mnogobrojne, difuzne, iznijansirane, a posljedice nemaju očigledni, ili bar ne javno, etički sadržaj. S brojem alternativa raste i broj konfliktnih situacija, pojedinac sad obavlja veći broj različitih uloga u društvu koje međusobno ne moraju biti u harmoniji. (6, 15—16) U ratu je čovjek ili patriot ili izdajica, tj. nalazi se na jednoj od dvije jasno odijeljene strane. U miru su moguća neprimjetni postepeni prijelazi od visokog stepena moralnog integriteta pa do amoralnosti i nemoralnosti, kod čega ljudi imaju vremena za psihološke adaptacije kao i da sačuvalu častan izgled. Zatim, rat predstavlja izuzetno, kratkotrajno stanje; mir traje čitav život. Čovjek nije sklon da stalno stavlja na kocku svoju budućnost i zato će često rasuđivati: ako se zamjerim višim forumima, ako steknem reputaciju nezgodnog čovjeka, ako mi zapišu negdje nešto u nekakav dosje — mogu upropastiti karijeru. A u životu ima toliko dobrih stvari, pa zašto čovjek da bude namjerno nesmotren? No sve su to samo vanjske okolnosti koje još ništa ne predodređuju. Za ponašanje pojedinaca ključna su društvena vrednovanja. U tom pogledu birokratski sistem spontano rađa kao osnovnu vrlinu poslušnost, a kao najteži grijeh na-

pad na hijerarhiju.¹ Kad je to jednom ušlo u svijest ljudi, onda se nepridržavanje tog sistema vrednovanja čini donkihoterijom. Čovjek ide na barikade jer u tome ima podršku svojih drugova, društveno priznanje. Čovjek ne kritikuje svog pretpostavljenog, ne izlazi u javnost s neoficijelnim idejama, ne suprotstavlja se odlukama koje ne misli izvršavati, nije savjestan više no što je to apsolutno nužno, odnosno nesavjestan je ukoliko je to korisno, ne reagira na nepravde, ne bori se protiv nepravilnosti² i ne smatra potrebnim da se angažira za svoja uvjerenja jer, kad bi sve to radio, ne bi naišao na društvenu podršku, smatrali bi ga čudnim i neprilagođenim, a najčešće i štetnim elementom. Ukoliko se radi o komunistu, smatrali bi ga antipartijskim elementom. Birokratski sistemi imaju svoju gvozdenu logiku; dobre želje tu ništa ne pomažu. »Partija je organizirala državu, a država je etatizirala Partiju« — konstatirao je u jednom članku E. Redžić. (13, 190) U takvoj situaciji »proširio se prostor za djelovanje najkonzervativnijih snaga u partiji i društvu.« (V. Vlahović, 24, 730)

Socijalna struktura SKJ

Da bi se bolje razumjeli opisani procesi formiranja birokratskog mentaliteta, potrebno je pobliže ispitati koji su slojevi bili nosioci tog mentaliteta. Drugim riječima, potrebno je istražiti socijalnu strukturu članstva

¹ Reagirajući na Hegelovu tezu da hijerarhija osigurava od zloupotrebe vlasti Marx izvanredno karakterizira ponašanje birokracije: »... kao da hijerarhija nije glavna zloupotreba i kao da se nekoliko ličnih grijehova koje počine činovnici mogu uporediti s grijehovima koji nužno proizlaze iz te hijerarhije; hijerarhija kažnjava činovnika ukoliko on griješi protiv hijerarhije ili ukoliko je za hijerarhiju učinio suvišan grijeh; ali ona njega uzima u zaštitu čim sama hijerarhija griješi preko njega: uostalom, hijerarhija se teško ubjeđuje o grijehovima svojih članova...« (12, 72).

² Kad je pozitivno određivanje stava prema životu društveno blokirano, a utilitarizam podignut na razinu osnovnog kretanja aktivnosti, onda se ruše moralne barijere i zloupotrebe postaju sastavni dio svakodnevnog života. U tom kontekstu valja promatrati i slijedeću konstataciju K. Crvenkovskog: »Ogroman broj žalbi i molbi građana, upućen organima vlasti, Savezu komunista, državnim i partijskim funkcionerima, bio je već predmet rasprava čak i u najvišim predstavničkim tijelima. Taj problem ovdje i mi sada pokrećemo, pre svega zato što se ljudi žale na komuniste i što se komunisti žale na povredu njihovih ne samo građanskih prava već i prava koja imaju kao članovi SKJ« (24, 221).

SKJ. Na žalost, partijska statistika je veoma manjkava,¹ a prethodna istraživanja u toj oblasti uopće nisu vršena (ili bar nisu pristupačna naučnoj javnosti), tako da će i naša analiza biti veoma fragmentarna.

Početak 1967. godine Savez komunista brojio je više od milion članova, što znači da je obuhvatio jednu jedinaestinu odraslog stanovništva zemlje. To je ogromna potencijalna snaga. Broj članova najbrže se povećavao u prvom poslijeratnom periodu do 1952. godine (od 258.000 u 1946. g. na 773.000 u 1952. g.) a zatim ponovno brzo raste u periodu 1956—1960. (od 649.000 na 1,006.000), tj. u vrijeme drugog petogodišnjeg plana kad je postignut najbrži poslijeratni tempo privrednog razvoja uz relativno najveću društvenu, političku i privrednu stabilnost. U periodu 1952—1956. dolazi do rasformiranja seljačkih zadruga, napuštanja perspektivnog planiranja i pretvaranja KPJ u SKJ — i broj članova opada od 773.000 na 649.000. Od 1961. godine na dalje, u razdoblju s poznatim privrednim i političkim problemima, broj članova stagnira. Naredni podaci rezimiraju razvoj Partije u poslije-revolucionarnom razdoblju:

Socijalni sastav Saveza komunista

	1946		1952		1966	
	000	%	000	%	000	%
Radnici	71	27,6	249	32,2	355	33,9
Seljaci	130	50,4	331	42,8	77	7,4
Ostali zaposleni (službenici)	27	10,3	146	18,9	408	39,1
Studenti, vojnici, penz. i ostali	30	11,7	47	6,1	206	19,6
Ukupno	258	100,0	773	100,0	1.046	100,0

Ako se u kategoriju »službenika« uključe i profesionalni vojnici i dio penzionera, onda su početkom 1967. godine oko polovina svih članova bili službenici. Prema tome, proizlazilo bi da je Savez komunista bio prven-

¹ Prvi statistički podaci o razvoju SKJ objavljeni su tek 1967. g., što je samo po sebi simptomatično. Gotovo isključivo na osnovu tih podataka, koje je pripremio S. Filipi (24, ss. 746—88), rađena je i analiza koja slijedi.

stveno službenička, a ne radnička organizacija. A kako je općenito mentalitet službenika — zbog uslova društvene situacije — bliži birokratskom mentalitetu nego mentalitet radnika, to bi se mogla postaviti hipoteza da su birokratski procesi u SKJ, državi i društvu uvjetovali mijenjanje socijalne strukture SKJ u pravcu službeničke predominacije, a ova je sa svoje strane pogodovala daljnjoj birokratizaciji. Zbog potpunog odsustva empirijskih istraživanja ovu hipotezu ne možemo definitivnije ni potvrditi ni odbaciti. Možemo je, međutim, nešto podrobnije ispitati. U tu svrhu nastojat ćemo iscijediti maksimum informacija iz objavljenih statističkih podataka. Za utvrđivanje tačnosti impresije o službeničkom karakteru SKJ možemo primijeniti sljedećih sedam kriterija: (1) apsolutni i relativni broj službenika, (2) relativno povećavanje broja službenika, (3) socijalna struktura članstva u najrazvijenijoj republici kao indikacija inherentnih tendencija budućeg razvoja u cijeloj zemlji, (4) procentualno učešće članova SKJ u pojedinim kategorijama zaposlenih, (5) primanje i isključivanje članova, (6) napuštanje SKJ i (7) socijalna struktura partijskih rukovodstava. Zatim treba ispitati i strukturu samih službenika. I na koncu valja posebno razmotriti problem seljaka.

Prvi kriterij već je razmotren. Što se tiče drugog iz tabele proizlazi da se u toku dvije poslijerevolucijske decenije broj radnika u SKJ povećao pet puta, a broj službenika petnaest puta ili *tri puta brže*. U tom pogledu cijelo razdoblje nije homogeno, već ga treba podijeliti u dva perioda: period KPJ do 1952. godine i period SKJ 1953—1966. Valja također imati u vidu da je od 1953. godine na dalje primjenjivana drugačija metodika socijalnog razvrstavanja¹. U prvom periodu broj radnika se povećao 3,5 puta, a broj službenika 5,4 puta ili 1,5 puta brže; u drugom periodu broj službenika povećavao se samo 1,1 puta brže². Brže povećavanje službenika u odnosu na radnike u prvom poslijerevolucijskom periodu logično je i trebalo je očekivati, jer je to bilo vrijeme stvaranja novog aparata vlasti i nove admini-

¹ Te godine izvršena je revizija socijalnog sastava, koji se do tada registrirao prema zanimanju koje je član SKJ imao prilikom prijema u SKJ. Kao rezultat broj radnika i seljaka u evidenciji smanjen je za 45.000 i 93.000 i za toliko je povećan broj službenika i ostalih.

² Faktor bržeg porasta se odnosi na period 1954—1966, jer za 1953. g. ne postoje podaci.

stracije. Međutim, slična tendencija, iako oslabljena, nastavlja se i dalje. Osim toga valja zapaziti da se dugo vremena službenička pozicija pojačavala na račun apsolutnog i relativnog smanjivanja broja seljaka uz postepeno pojačavanje pozicije radnika. Međutim, od 1961. godine, kad dostiže maksimum od 37%, i učešće radnika se stalno smanjuje.

Ukoliko se može pretpostaviti da Slovenija, koja je danas otprilike dvaput privredno razvijenija od Jugoslavije u prosjeku, reprezentira cijelu zemlju u neposrednoj budućnosti, onda evolucija socijalne strukture članstva Saveza komunista Slovenije može dati određene indikacije za buduće promjene socijalne strukture SKJ ukoliko se u društvenoj situaciji ništa bitnije ne bi izmijenilo. U 1946. godini radnici su sačinjavali 43% svih članova SK Slovenije, a taj se procenat do 1948. godine — kad je postignut maksimum — popeo na 57%. Otada se učešće radnika stalno smanjuje, te u 1966. godini iznosi 33%. Učešće službenika (bez profesionalnih vojnika i penzionera), međutim, povećalo se od 8% u 1946. godini na 48% na kraju perioda.

Različiti društveni slojevi i različite kategorije zaposlenih različitom brzinom ekspandiraju (ili se smanjuju) u toku privrednog razvoja. Zbog toga nije dovoljno direktno uspoređivanje povećanja pojedinih socijalnih kategorija članova, već ta povećanja treba staviti u odnos s promjenama u broju zaposlenih. U 1966. godini od svih zaposlenih bilo je učlanjeno u Savez komunista Jugoslavije:

služb. sa višom spremom	58,7%	visokokvalificiranih radnika	34,8%
služb. sa visokom spremom	43,6%	kvalificiranih radnika	20,6%
služb. sa srednjom spremom	39,3%	polukvalificiranih radnika	12,0%
služb. sa nižom spremom	37,0%	nekvalificiranih radnika	5,0%
u prosjeku 21,5%			

Ono što je najmarkantnije u ovim podacima — a to je vjerojatna i najpreciznija indikacija koju nam cijela objavljena statistika može dati — jest to da su sve kategorije službenika iznad prosjeka i sve kategorije radnika ispod prosjeka, da čak i među službenicima s nižom stručnom spremom ima više članova SKJ nego među visokokvalificiranim radnicima. Zbog avangardne uloge SKJ u društvu prirodno je očekivati da će nivo kvalifikacija članova biti znatno iznad društvenog pro-

sjeka. Iz istog razloga, kao i zbog povišavanja općeg obrazovnog nivoa stanovništva, može se očekivati povećavanje učešća kategorija s višim kvalifikacijama. I doista je za proteklih osam godina, za koje postoje podaci, u grupi radnika članova SKJ učešće visokokvalificiranih radnika podvostručeno, učešće kvalificiranih radnika ostalo je nepromijenjeno, a učešća polukvalificiranih i nekvalificiranih su se smanjila; u grupi službenika jedino učešće onih s nižom stručnom spremom se smanjilo, dok ostale kategorije povećavaju učešće. No službenici kao grupa ekspandiraju brže nego radnici kao grupa. Ipak, može se očekivati da će kroz koju godinu biti u Savezu relativno više visokokvalificiranih radnika nego službenika s nižom stručnom spremom. No, kako su do sada stajale stvari, može se, vjerojatno, zaključiti da je prema Partiji postojao veći afinitet kod rutinskih službenika nego kod radnika i da je Partija pokazivala veći afinitet prema rutinskim službenicima nego prema radnicima. A zbog čega upravo službenici s višom (a ne npr. s visokom) spremom stoje uvjerljivo na čelu liste, predstavlja — ukoliko je statistika S. Filipija tačna — interesantno pitanje, koje zahtijeva daljnje istraživanje.

U pogledu prijema i isključivanja u posljednjoj deceniji, za koju su objavljeni uporedni podaci, pokazuju se ova kretanja: učešće radnika u novoprimiteljima opada, a u isključenjima raste;² učešće službenika u novoprimiteljima naglo raste (od 18,9% u 1958. g. na 29,3% u 1965. g.), a u isključenjima stagnira (između 19% i 20%). Kretanja kod primanja i isključivanja su dakle dvostruko obrnuta: unutar svake grupe kao i kod jedne grupe u odnosu na drugu. Osim toga, iz činjenice što se radnici primaju u približno istom procentu kao i službenici, a isključuju se u dva i po puta većem procentu, može se izvući zaključak da su radnici manje vezani za sadašnji SKJ nego službenici, da sa stanovišta postojeće partijske prakse predstavljaju nestabilniji element. Taj zaključak pojačava se podacima o svojevrijednom napuštanju organiza-

¹ Radi ispravne ilustracije rezultata analize treba imati u vidu da se ne radi o subjektivnim željama, već o objektivno uslovljenim činjenicama.

² Primanje radnika postizava maksimum u 1959. g. s 43,0% svih primiteljnih i minimum u 1966. g. s 30,1%. Isključivanje raste od 24,5% u 1951. g. do 57,1% svih isključenih u 1965. g.

cije. U 1966. godini 7.640 članova napustilo je SKJ; 53,6% (u 1965. g. 61,4%) bili su radnici.

Preostaje još da pogledamo socijalnu strukturu partijskih rukovodstava. U 1963. godini radnici i seljaci čine 20% članova općinskih i 13% članova kotarskih komiteta SKJ (24, 693). Za viša rukovodstva nisu objavljeni podaci, ali očigledno je da procenti moraju biti još niži.

Dobivamo prema tome ovakvu sliku. Radnici sačinjavaju manjinu u Savezu komunista i, posebno, malu manjinu u rukovodstvima Saveza. Organizacijom, i naročito njenim rukovodstvima, dominiraju službenici. Sve ispitivane razvojne tendencije dovode do produbljivanja tog stanja. Ako se tome doda i činjenica da su odnosi u Savezu bili »hijerarhijski i poluvojnički« (M. Todorović), onda postaje očiglednim koliko je strašan bio pritisak birokratizacije u Savezu komunista Jugoslavije.

Nakon radnika i službenika valja pogledati šta se desilo sa seljacima. Poznato je da su seljaci iznijeli na svojim leđima narodnooslobodilačku borbu, a s njom i revoluciju. Zbog toga je prirodno što su seljaci odmah poslije rata sačinjavali polovinu svih članova Partije. Ako bismo htjeli mijenjanje socijalne strukture Partije nekako označiti po fazama, mogli bismo reći da je to bila seljačka faza, koja se poslije 1952. godine nastavlja u službeničku. Budući da se učešće seljaka u stanovništvu smanjuje i to utoliko brže ukoliko je brži privredni razvoj, trebalo je očekivati smanjivanje učešća seljaka u partijskom članstvu. Ono što je karakteristično za ovaj razvoj nije to što je došlo do procentualnog smanjivanja, već to što je došlo do *drastičnog apsolutnog smanjivanja* broja seljaka komunista. Prvih godina nakon rata broj seljaka u Partiji se povećava, računa se na kolektivizaciju, koju ti aktivisti treba da sprovedu. Kad se politika kolektivizacije pokazala pogrešnom, došlo je u 1953. godini do rasformiranja zadruga.¹ U vezi s tim iste godine iz Partije je isključeno 39.500 seljaka (prema 25.400 i 19.600 u prethodne dvije godine), a primljeno je svega 8.200 seljaka (prema 54.000 i 63.400 u prethodne dvije

¹ Zanimljivo objašnjenje otpora kolektivizaciji daje Z. Vidaković: »... masovno učešće seljaka u oružanom delu revolucije i uspostavljanju revolucionarne političke vlasti doprinelo je neuspehu etatističko-birokratskog podružljivanja poljoprivrede, jer društveno-politički aktivno seljaštvo nije podanički prihvatilo administrativne metode kolektivizacije« (26, 42).

godine). Onda broj seljaka u Partiji — uz izuzetak malog povećanja u 1957—1959 — stalno opada, te je u 1966. godini bio upola manji nego na početku poslije-revolucijskog razdoblja. U odnosu na ukupan broj aktivnih lica seljaci su u SKJ danas obuhvaćeni dvaput slabije nego nekvalificirani radnici i petnaestak puta slabije nego službenici s nižom spremom. Očigledno je da se radilo o sektaškom stavu prema seljacima koji je proizlazio iz dogmatskih shvaćanja društvenog bića seljaka.¹ Ta shvaćanja nisu mogla zamisliti *individualnog* seljaka kao *socijalističkog* graditelja. Ona su pod socijalističkim zamišljala jedino grupe proizvođača uključene u svedržavni hijerarhijski sklop i podvrgnute neposrednom administriranju i komandiranju. Sve što je izmicalo takvoj »društvenoj« — to jest birokratskoj — kontroli bilo je nesocijalističko. I zbog toga, kad je administrativno formirana kolektivizacija napuštena, smatralo se da je socijalistički preobražaj sela do daljnjege odgođen, a individualni seljak prepušten je uglavnom sam sebi. Do 1966. godine u seoskim partijskim organizacijama broj seljaka sveo se na jednu trećinu članstva. Na selu su kao partijski punktovi ostali organi vlasti i administra-

¹ Zanimljivo empirijsko istraživanje o komunistima na hrvatskom selu objavio je V. Cvjetičanin. Na kraju članka bez komentara je navedeno izlaganje seljaka Bradića u jednoj partijskoj diskusiji u Velikoj Gorici. Slijedeći izvadak iz tog izlaganja sažeto opisuje situaciju na selu: »Evo ja sam već deset godina aktivista u svim društveno-političkim forumima i rukovodstvima, imam više funkcija i rukovodilac sam u selu. Ali do danas u Donjem Hruševcu i ovim krajevima nije nitko održao predavanje o VIII kongresu SK, o V kongresu SSRN Hrvatske, Statutu općine, Jugoslavenskom ustavu. Ne znamo što je Statut, ne znamo što su privredne mjere. Niti ja znam, niti znaju drugi. Nikome se tako ne da. Nitko neće održati predavanje o zdravstvu, veterinarstvu, stočarstvu, svinjarstvu, ratarstvu, itd. Još do danas nije tražor uzorao brazdu u Donjem Hruševcu, a mi samo pričamo kako treba unaprijediti stočarstvo, vinogradarstvo, peradarstvo i sve ostalo... Imamo zadrugu koja... prodaje ugalj po 80 dinara, a mi prodajemo za 40 dinara. To je izrabljivanje poljoprivrednog proizvođača... A mi to svi gledamo i to svaki dobro znade. A onda se kaže »to su naši, neka rade«, a onaj seljak ima 10 jutara zemlje i nabiješ mu porez... A zadruga vara seljaka. Pa kako bi onda bio komunist... Ja imam 50 ljudi koji bi htjeli biti komunisti, a ne znam zašto? Imam jabuke ali gnjiju i svinje ih jedu. Imaš šljivu a nemaš kome prodati. Nije to samo u Donjem Hruševcu nego i Strezevu i drugdje. Imamo školu, a ona se iskrivila; naša djeca idu na pašu, ona koja bi trebala da idu u osmoljetku... Ideš kupiti gnojivo u zadrugu, a tu ti svi lažu... Ako tražiš [gnojivo] za proljeće, onda će ti dati ono za jesen i tvrditi kako je to baš za proljeće... Međutim, agronom kod koga sam ja bio, on je napisao da je ovo za to, a ono za to; ovaj u zadrugi prodaje za sve. Onda mi varamo poljoprivrednike. Kako bi onda išli u organizaciju SK, kako bi onda mogli biti organizirani na selu...?« (25, 13).

cije općih zemljoradničkih zadruga, kojima je dan komercijalni monopol. Politički zadatak tog službeničkog aparata sastojao se u tome da se kontrolira nepouzdana individualac, a negdje je taj zadatak shvaćen i kao ograničavanje privredne djelatnosti seljaka. Zapažamo opet suprotstavljanje službenika proizvođačima — ovaj puta u sasvim eksplicitnoj formi. Na taj način birokratske tendencije u Partiji dobivale su daljnje snažne podsticaje. Poznato je kolike je političke i privredne probleme stvorila takva politika prema selu i seljacima.¹

Preostaje još da se razmotri i starosna struktura. Po prirodi stvari, Partija stari, naročito njeno rukovodstvo. Broj članova mlađih od 25 godina smanjio se od 40% u 1950. godini na 12% u 1966. godini. Broj članova starijih od 40 godina povećao se od 10% na 30% u istim godinama. Kao što vidimo u razdoblju od šesnaest godina dvadesetogodišnjaci i četrdesetogodišnjaci zamijenili su mjesta. Starenje je doduše prirodan proces i ne da se izbjeći, no ono ima i značajne negativne posljedice. Stariji ljudi su konzervativniji, a budući da su formirani u razdoblju kad je u zemlji bilo više etatizma, a manje samoupravnosti, to oni pokazuju sklonost da konzerviraju etatističke strukture. Odatle i činjenica da starenje Partije također doprinosi razvoju birokratskih tendencija.

Potrebno je, međutim, da se sad naša analiza u jednom važnom aspektu učini preciznijom. Radi se o kategoriji koju smo do sada uslovno zvali »službenicima«. U jednom kapitalističkom ili državno-kapitalističkom (stalinističkom) sistemu službenici uglavnom predstavljaju

¹ Moglo bi se postaviti pitanje: A kako bi trebalo da izgleda jedna adekvatnija politika prema selu? Retrospektivno je to mnogo lakše utvrditi nego unaprijed. Osnovni elementi takve politike trebalo je vjerovatno da budu ovi: Gradeći na političkom kapitalu iz rata sprovesti agrarnu reformu s ograničenjem veličine posjeda i zapošljavanja tuđe radne snage (što je i urađeno). Ranije veleposjede pretvoriti u državna dobra, opremiti mehanizacijom, učiniti rasadnicima nove tehnologije i dovesti u kooperantske odnose s individualnim seljacima (to je urađeno samo djelomično). Koristeći postojeću tradiciju stimulirati spontane oblike zadrudnog privredivanja. To nije urađeno; štaviše, još i danas se spontano udruživanje naziva »divljim zadrugama« i progoni. Jasnim propisima i ekonomskim instrumentima stimulirati ekspanziju i transformaciju individualne proizvodnje preko zadrudne u poduzetnu. Eliminirati nepismenost (nakon četvrt vijeka socijalističke izgradnje još uvijek je trećina seljaka nepismeno) i organizirati specifičan program masovnog prosvjećivanja i obrazovanja na selu. Sistematski uključivati progresivne seljake-proizvođače, koji su stekli društveni ugled u svojim zajednicama, u SKJ. Osloboditi i stimulirati privrednu inicijativu i vrednovati rezultate proizvodnog rada kao socijalističke, a ne kao kulačke.

aparata vlasti i upravljanja. Zbog toga se vjerovatno ne čini velika analitička pogreška, ako se kao čitava grupa suprotstavljaju radnicima i seljacima. U društvu koje razvija samoupravljanje slika se mijenja, *dolazi do značajne diferencijacije unutar službeničke grupe*. Sve veći broj službenika počinje se distancirati od ranijega gazde — privatnog vlasnika ili države — i počinju razvijati društvenu lojalnost, kako smo to ranije detaljno ispitali, prema drugim grupama s kojima su, objektivnom uslovljenošću samoupravne organizacije rada, stavljeni u istu ili sličnu egzistentnu situaciju. I upravo u tom smislu može se govoriti da je *institucija samoupravljanja bitno smanjila birokratske pritiske u Savezu i omogućila da se, usprkos svim otporima, pride reorganizaciji SKJ*. U tom kontekstu mogli bismo, čini mi se, obrnuti ranije navedeni Redžićev dictum tako da glasi: Partija je uspostavila samoupravljanje, samoupravljanje je preporučilo Partiju.

Našu analizu sproved ćemo tako što ćemo članove SKJ grupirati u kvazi-profesionalne grupe (up. pogl. 17) tj. ispitivat ćemo horizontalnu »socijalnu« strukturu članstva. Upoređenje horizontalne strukture aktivnog stanovništva i partijskog članstva u 1961. godini (za 1953. godinu ne postoji partijska statistika pa je uspoređenje nemoguće) pruža ovu sliku.

Aktivno stanovništvo i članstvo SKJ po kvazi-profesionalnim grupama u 1961. godini (u hiljadama)

	Aktivno stanovništvo u hiljadama	Članovi SKJ	Učešće članova u aktivnom stanovništvu %
Seljaci	4.408	99	2,2
Ostali privrednici	2.887	560	19,5
Neprivrednici	408	105	25,8
Državni aparat	257	155	60,4
Ukupno:	7.960	919	11,5

Objašnjenje: Privrednici obuhvaćaju radnike i službenike materijalnih djelatnosti, te stambeno-komunalne i finansijske djelatnosti. Neprivrednici obuhvaćaju osoblje kulturno-prosvjetne i socijalno-

-zdravstvene djelatnosti kao i organa društveno-političkih organizacija. U državni aparat uključena je državna administracija, pravosuđe i profesionalna armija.

Daleko najviše članova Partije ima u državnom aparatu, među seljacima gotovo ih i nema, a privreda i neprivreda stoje negdje po sredini. Te činjenice odražavaju ključnu usmjerenost Partije na kontrolu organa vlasti. Kao što je već konstatirano takva usmjerenost je prirodna u razdoblju neposredno poslije revolucije, kada izgradnju novog društvenog poretka treba obezbijediti od svih eventualnosti. Međutim, tokom vremena takva usmjerenost počinje davati sasvim specifičan — činovnički — pečat čitavoj partijskoj organizaciji, a hijerarhijski mentalitet organa vlasti — s kadrovima čije su kvalifikacije znatno iznad prosjeka — počinje se namećati partijskoj organizaciji snagom koja je van svih proporcija spram fizičkog učešća službenika državne administracije u ukupnom stanovništvu.

U ovom kontekstu bilo bi veoma važno utvrditi koliko je partijska organizacija prodrla u pojedine društvene slojeve. Tačni podaci ne postoje, ali na osnovu dosad navedenih statističkih pregleda oni se mogu približno rekonstruirati. Ako slojeve navedemo redoslijedom od najvišeg prema najnižemu, onda je od pripadnika pojedinih društvenih slojeva u SKJ učlanjeno

rukovodećeg kadra preko	60%
intelektualnih radnika oko	50%
rutinskih službenika oko	40%
visokokval. i kvalif. radnika oko	25%
polukvalif. i nekvalif. radnika oko	7%
seljaka oko	2%

Proizlazi, kao što se moglo očekivati, da se najviše partijskih kadrova regrutira iz najviših društvenih slojeva. To je karakteristično za partiju na vlasti. Time što više društvene slojeve obuhvaća u znatno većoj mjeri nego niže, partija na vlasti osigurava perpetuiranje svoje vlasti kao i političku kontrolu. No samim time djeluje u pravcu konzerviranja slojevitosti, konzerviranja države, doprinosi politizaciji i birokratizaciji svog vlastitog članstva kao i globalnog društva. U mjeri u kojoj se ti procesi razvijaju partija se od avangarde pretvara u elitističku organizaciju.

I upravo u tom smislu od ključnog je značenja da u SKJ pored službenika bude i dovoljan broj radnika i seljaka.

Navedene konstatacije trebalo bi modificirati dinamičkom analizom, tj. utvrđivanjem tendencija mijenjanja horizontalne i vertikalne strukture. Na žalost partijska statistika ne dozvoljava da se ide unatrag dalje od 1958. godine i to samo za horizontalnu strukturu.

Struktura članstva SKJ po kvazi-profesionalnim grupama u 1958. i 1966. godini.

	1958. u hiljadama	1966.	Povećanje (+) Smanjenje (—) %
Seljaci	122	77	— 37
Ostali privrednici	401	539	+ 35
Neprivrednici	67	129	+ 93
Državni aparat	148	154	+ 4
Ukupno	738	899	+ 22

U posljednjih osam godina došlo je do drastičnog smanjivanja broja seljaka-komunista, što smo već ranije utvrdili. Kao posljedica smanjivanja broja radnika od 1961. godine dalje, u posljednjih pet godina došlo je do smanjivanja broja komunista i u neseljačkoj privredi. Čini se opravdanim zaključak da su privredna nestabilnost i nejasnoće u praktično-političkoj orijentaciji SKJ u posljednjih pet godina imale svog odraza u smanjivanju partijskog uticaja među privrednicima. No najinteresantnija je informacija tabele o stagnaciji državnog aparata i izvanredno brzom porastu broja komunista u neprivredi. Prvo je očigledno rezultat svjesne politike ograničavanja ekspanzije državnog aparata i predstavlja veoma pozitivnu pojavu. Uzroci potonjeg fenomena nisu tako očigledni. Moguća je pretpostavka da su razvoj samoupravljanja — do koga je u neprivredi došlo tek u posljednjoj deceniji i sa znatnim zakašnjenjem u odnosu na privredu — i opća demokratizacija društvenog i političkog života pogodovali ekspanziji SKJ u neprivredi.

Nagla ekspanzija broja komunista u neprivredi u odnosu na državni aparat mogla bi izazvati pojavu određenih napetosti između te dvije kvazi-profesionalne grupe. Te

napetosti mogle bi na prvi pogled izgledati kao neka vrsta borbe za vlast, dok se u stvari radi o sukobu dva različita mentaliteta i o borbi za utjecaj na partijsko javno mnjenje dviju grupa podjednako visokih kvalifikacija. Daljnji privredni razvoj najvjerojatnije će dovesti do slabljenja utjecaja državnog aparata, jer neprivreda nužno ekspandira brže od državnog aparata. Kad se jednom privreda stabilizira i vrati na visoku stopu rasta, broj komunista u privrednim djelatnostima počeo će se povećavati, čime će utjecaj aparata i dalje slabiti. U istom pravcu djeluje i neprestano podizavanje kvalifikacija privrednih kadrova. Vjerojatno se razdoblje 1960—1966. može smatrati prelaznim razdobljem u kom je Partija orijentirana na vlast i pod snažnim utjecajem vlastitog aparata vlasti počela da se transformira u organizaciju političkih aktivista orijentiranu na to da postane *društvena* avangarda, da se distancira od vlasti i da vlast supstituiraju samoupravnim strukturama. I upravo zato što je to prelazno razdoblje u kome stare strukture više nisu funkcionalne, a nove još nisu izgrađene, počeo se tako neprijatno osjećati teret disfunkcionalnosti birokratskog mentaliteta.

Značenje institucije samoupravljanja i demokratizacija SKJ

Ukoliko je tačno da je birokratski mentalitet počeo blokirati aktivnost Saveza komunista kao društvene avangarde, onda se postavlja pitanje odakle je Savez našao snage da se uspješno bori s konzervativizmom i, posebno da se obračuna s glavnim izvorom birokratizma, političkom policijom? Jedno od mogućih objašnjenja jest da je među komunistima bilo uvijek dovoljno autonomnih ličnosti koje su bile u stanju da prevladavaju deformacije sistema. Nemam mogućnosti da ocijenim u kojoj mjeri je to objašnjenje tačno, a osim toga ne vidim kako bi se takva teza mogla naučno tj. tako utvrditi da ne predstavlja tautologiju. No moguće je ovo pitanje: zašto takvih ličnosti nije bilo dovoljno u drugim partijama, čak ni u onima koje su same izvele društvene revolucije? Tražeći odgovor

na ovo pitanje možda je uputnije orijentirati se ne na ličnosti već na institucijama uvjetovane društvene situacije i procese. U tom slučaju očigledno je da *samoupravljanje* predstavlja osnov vitalnosti jugoslavenskog društvenog sistema.

Samoupravljanje je direktna suprotnost hijerarhičnosti birokratskih sistema. Usporedo postojanje ovih dvaju oprečnih sistema organizacije društva dovodilo je, kao što znamo, do mnogih nedoumica, zabuna, protivrječnosti i sukoba. Međutim, razvojem samoupravljanja pritisak na birokratske strukture bio je sve veći, a mogućnost njihovog nametanja društvu sve više ograničavana. Stavljanje birokratskih procesa pod kontrolu bilo je omogućeno dvama faktorima: konsolidacijom jugoslavenskog društvenog sistema na samoupravnoj osnovi i ostvarivanjem mogućnosti stalnog upoređivanja samoupravnih i birokratskih aktivnosti. Na taj način politička stabilnost, društveni pritisak i poznate alternative omogućili su da se izvojski pobjeda nad konzervativnim snagama.

Time je ujedno nađen izlaz iz situacije i dan putokaz za daljnju akciju. Ukoliko se nešto desilo samo zato što postoje neke ličnosti, onda se ubuduće može desiti nešto drugo ako budu postojale drugačije ličnosti. Ukoliko poželjni državni tokovi ovise samo o »dobrim rukovodionicima«, onda odgoj tih dobrih rukovodilaca, ako oni već ne postoje, predstavlja nerješiv zadatak — kao što su to otkrili već francuski enciklopedisti. Međutim, ukoliko jedna institucija spontano rađa poželjne efekte, onda se čitav posao svodi na razvoj te institucije.

Do sada je samoupravljanje bilo prvenstveno orijentirano na radnu organizaciju. Na višim razinama intervenirali su partijski i državni aparat. Ta faza našeg razvoja očigledno je završena. Stečena su potrebna iskustva i formirana određena samoupravna svijest. U narednoj fazi samoupravljanje treba da se prenese na globalnu zajednicu. Tim procesom Savez komunista bit će u stanju da rukovodi jedino ako svaki član Saveza bude u stanju da se u nj uključujući potpuno samostalno i da djeluje na osnovu lične odgovornosti i ličnog poziva, a ne na osnovu direktive s višeg mjesta. Preduslov za to je demokratizacija Saveza komunista, a »osnovno je u demokratizaciji

20. FUNKCIJE I ORGANIZACIJA SAVEZA KOMUNISTA JUGOSLAVIJE

Saveza likvidiranje njegovog hijerarhijskog poluvojничkog odnosa«. (M. Todorović, 24, 679) To znači da Savez treba da se pretvori od organizacije s centraliziranim inicijativom u organizaciju s decentraliziranim inicijativom, od organizacije gdje isključivo rukovodstva kontroliraju članstvo, u organizaciju gdje i članovi imaju mogućnost kontrole rukovodećih organa, a u procesu odlučivanja komunikacije i direktive cirkuliraju i po silaznoj i po uzlaznoj liniji. »Sadašnja uloga Saveza komunista — kaže se u zaključcima VI plenuma CK SKJ — nužno zahtijeva veću demokratizaciju unutrašnjih odnosa u njemu što, prije svega, podrazumijeva otvorenost Saveza komunista prema svim stvaralačkim i progresivnim društvenim inicijativama...« (24, 20) Navedeni »treba« i »zahtijeva« nisu neki moralni ili apstraktno politički postulati, već odraz potreba usaglašavanja s neminovnim društvenim procesima ukoliko Savez hoće zadržati ulogu društvene avangarde. Demokratizacija i otvorenost jedina su raspoloživa garancija protiv pučističkog grupašenja u budućnosti i jedino efikasno sredstvo da se »privid dogmatskog jedinstva« prevlada stvarnim »jedinstvom u pogledima i akciji«. (VI plenum) U svemu tome bit će vjerojatno srazmjerno malo čisto organizacionih promjena. Organizacioni okviri relativno su uski i iste organizacione forme mogu služiti za veoma različite svrhe. Ono što će se bitno promijeniti — odnosno što »treba« bitno promijeniti — nije usko shvaćena organizacija već opći pristup rješavanju društvenih problema. To se, prirodno, ne može postići preko noći.¹ Ali upravo zbog toga od osnovne je važnosti da se utvrde razvojne tendencije i otkriju korijeni pojava.

¹ Situaciju u kojoj se SKJ našao pošto je Brionski plenum inaugurirao reorganizaciju, opisuje M. Hadži Vasilev ovako: »Ako se izuzme aktivnost razvijenih organizacija SK, koje su se snašle u novim uslovima — za društvenu praksu većine organizacija karakteristično je: 1) tanak sloj komunista deluje na stari, birokratski način, jer su na takvim pozicijama da mogu uzurpirati samoupravnu praksu ili srastati i dalje sa vlašću; 2) velika masa komunista ... zatvara se u svoju organizaciju... uz prečutno saznanje da se sklanjaju od stvarnih odnosa, da će stvarna društvena akcija organizacije izostati a problemi ostati i dalje otvoreni i u njoj i van nje; 3) pasivizacije sve većeg broja komunista...« (24, 358). Nemam mogućnosti naučnog provjeravanja u kojoj mjeri je ova ocjena stanja tačna. Ličnost autora kao i publikacija u kojoj je objavljena sugeriraju da je treba uzeti kao ozbiljno svjedočanstvo.

Cjelokupna dosadašnja analiza bila je nužna da bismo utvrdili koje funkcije treba da obavlja politička organizacija na sadašnjem stupnju našeg društveno-ekonomskog razvitka. Politikolozi razlikuju dvije vrste političkih organizacija: partije — kojima je cilj da osvoje ili učestvuju u vlasti, i grupe za pritisak, koje u cilju ostvarivanja svojih interesa utiču na one koji drže vlast. Partije su produkt kapitalizma, grupe za pritisak postojale su u svim sistemima.

Politička organizacija koju zahtijeva naša historijska situacija, očigledno više nije partija. No ona ne može biti ni grupa za pritisak, jer se ne radi o tome da se utječe na nosioce vlasti, naročito ne da se ostvare neki parcijalni interesi, već se radi o radikalnoj transformaciji te vlasti. Proizilazi da će — slično kao i teorija privredne organizacije — i teorija političkih organizacija dobiti jednu novu kategoriju. Fizičari bi tu kategoriju vjerojatno nazvali antipartijom jer, kao rezultat procesa, treba da dođe do anihilacije partije. Mi bismo je mogli nazvati savezom političkih aktivista. Koje su, dakle, osnovne funkcije takve političke organizacije kod nas danas?

Osnovni zadatak postojeće organizacije, Saveza komunista Jugoslavije, jest, nesumnjivo, da ubrza i osigura započetu društvenu transformaciju do trenutka kada će, kao nepotrebna, iščeznuti. U stvari Savez komunista bit će u izvršavanju tog zadatka uspješan tačno u onoj mjeri u kojoj bude uspijevao da se ukida kao politička organizacija. Savez komunista ne posjeduje, kako se to ponekad na jednom primitivnijem teorijskom nivou implicira, gotovu formulu socijalizma, koju sad samo treba realizirati slamaajući razne neprijateljske otpore. U današnjoj složenoj situaciji nije uvijek jasno tko je i gdje je neprijatelj kao i šta je otpor a šta socijalistička orijentacija. Stvar je društvene prakse i nauke — radi se o naučnom socijalizmu — da neprestano iznova utvrđuju, korigiraju, poboljšavaju i izgrađuju tu socijalističku formulu. Savez komunista imao bi, koliko ja mogu da vidim, četiri osnovne funkcije, odnosno dva para komplementarnih funkcija: funkcije prevladavanja historijski naslijeđenih suprotnosti

i moralno-političkog integriranja jugoslavenskog društva te funkcije prevladavanja političkih sukoba na tlu socijalizma i izgradnje demokratske kulture.

Prevladavanje historijski naslijeđenih suprotnosti i sukoba

Jugoslavija je kulturno i ekonomski veoma heterogena zemlja. Dohodak po glavi stanovnika u najrazvijenijim krajevima nekoliko je puta veći nego u nerazvijenijim. Razlika u razvijenosti između Kosmeta i Slovenije je isto tako velika kao npr. između Nigerije i Grčke. Razlike u privrednoj razvijenosti uvjetuju isto tako velike razlike u životnom standardu, produktivnosti rada, obrazovanju, kulturnom nivou itd. Jugoslavija se po relativnom broju studenata nalazi pri vrhu svjetske ljestvice, a u isto vrijeme još uvijek je jedna petina stanovništva nepismena. Razlike između grada i sela, umnog i fizičkog rada također su značajne. Nadalje, jugoslavenska privreda postizava jednu od najbržih stopa rasta na svijetu. Time se ostvaruje ne samo izvanredno brza privredna nego i društvena transformacija. Jedan od odraza tog procesa je masovni prijelaz seljaka u gradove. Još jedan odraz je i neprestano mijenjanje privrednog sistema.

U takvoj situaciji velikih potencijalnih i stvarnih nepetosti, neizgrađenosti institucionalnog sistema i brzih i intenzivnih promjena, zemlji je potrebna jedna organizirana društvena snaga koja će djelovati stabilizirajuće i koja će biti u stanju da kontrolira i usmjerava sve ove složene procese.¹

Moralno-političko integriranje jugoslavenskog društva

Dok se prva funkcija ograničuje uspostavljanjem proste društvene ravnoteže, što je osnovni poduslov za funkcioniranje svakog društvenog ili uže, političkog sistema,

¹ Jedno zanimljivo ispitivanje javnog mnijenja iz 1964. godine pokazuje da tri četvrtine anketiranih podjednako u svim društvenim slojevima smatraju da utjecaj komunista na rad organa samoupravljanja treba da jača i to objašnjavaju prije svega time što bi se poboljšao rad i bili bi bolji odnosi u poduzećima i ustanovama. Regionalno najmanje se inzistira na povećanju utjecaja komunista u Sloveniji, svega 60,2% anketiranih (Džinić, 14, 259).

dotle se sada radi o ostvarivanju permanentne društvene integracije, koja postaje osnovica za društvenu samoreprodukciju. Poznato je da u svakom društvu moral igra takvu integrativnu funkciju. Poznato je također da je moral historijska, odnosno društvena kategorija i da će stoga u jednom heterogenom društvu, kao što je naše, koegzistirati više, možda čak i konfliktnih, morala. Međutim, ma kako važan, moral ne iscrpljuje *društveno ponašanje*, na što se, u nedostatku boljeg termina, odnosi atribut »političko« u naslovu. Društveno ponašanje predstavlja kompleksan sistem društvenih reakcija pojedinaca i grupa uvjetovanih naslijeđenim i stečenim sistemima vrednovanja i predodžbama o etičkim i egzistencijskim komponentama čovjekovog života, ličnim iskustvom, načinom interpretiranja znakova komuniciranja. Čak i kad interesi između pojedinih društvenih grupa nisu suprotni, u jednom heterogenom društvu može lako doći do prekida u mogućnostima komuniciranja što se onda može iskoristiti za razne demagoške svrhe. Takva se mogućnost povećava kad su interesi stvarno suprotni ili ih grupe takvima smatraju.

Društveno ponašanje određeno je društvenim karakterom. »Da bi opstalo — primjećuje E. Fromm (15, 229)¹ — svako društvo mora tako uobličiti karakter svojih članova da ovi žele da učine ono što moraju učiniti: njihova društvena funkcija se mora u njih ugraditi i pretvoriti u nešto što čine iz unutarnje potrebe, a ne zbog prinude.« Društveni karakter internalizira vanjske potrebe te tako fizičku, intelektualnu i emocionalnu energiju čovjeka orijentira na zadovoljavanje potreba danog društveno-ekonomskog sistema. (17, 259) U analizi osnovnih tipova društvenog ponašanja možemo se koristiti Riesmanovom (18, 8) tipologijom društvenih karaktera, kod čega treba dodati da se Riesman očigledno koristio rezultatima analize E. Fromma. (17) Međutim, toj tipologiji dat ćemo drugu teorijsku osnovicu i ponešto promijeniti termine i sadržaj pojedinih kategorija. Društveni karakter je onaj dio karaktera koji je zajednički pojedinim društvenim grupama i koji je proizvod iskustva grupe. Riesman razlikuje tri historijska tipa karaktera, koje ćemo zvati tradicijski

¹ Up. također E. Fromm, (16, 94—5).

usmjeren, individualistički i kolektivistički¹ i koji u mojoj shematici odgovaraju pretkapitalističkoj fazi sporog razvoja, liberalnom kapitalizmu i organiziranom odnosno državnom kapitalizmu.²

U pretkapitalističkim i, općenito, privredno nerazvijenim društvima dominira društveni karakter za kojega je značajno da je u svemu formiran rigidnim tradicijama koje tačno propisuju vanjske forme ponašanja. Na taj način društvena konformnost se postizava time što se ljudi u svemu prosto drže tradicije.

Privrednim razvojem društvo postaje i sve složenijim i sve više podložno promjeni. Tradicija, kao dominantna integrativna snaga, postaje kočnica razvoja i stoga mora biti napuštena. Razvoj novčane privrede razbija ranije primarne grupe i formira porodicu kao osnovnu društvenu jedinicu, a konkurencija tržišta stvara individualizam. Taj individualistički karakter formira se odgojem u porodici na osnovu vrednovanja koja odgovaraju klasnom karakteru porodice. Na taj način novim građanima od najranije mladosti usađuje se specifični klasni žiroskop koji im omogućuje samostalnu pilotažu u toku čitavog života. Ta usmjerenost prema unutra, prema sebi, prema skupu vrednovanja i ciljeva interioriziranim u ranoj mladosti, predstavlja osnovnu snagu društvenog konformizma u individualističkim društvima klasičnog kapitalizma.

Međutim, privredni razvoj ne samo da se i dalje vrši već se i ubrzava, a s njime i složenost društva i tempo društvenih promjena. Bezobzirna konkurencija i klasna beskrupuloznost klasičnog kapitalizma postaju opasni po društveni sistem jer izazivaju žestoke reakcije u vidu revolucije. Pored proizvodnje i profita potrebno je misliti i na ljude. Štaviše, izvanredno složena podjela rada čini da kooperacija drugih individua postaje od presudne važnosti i u najrazvijenijim industrijskim društvima počinje se javljati novi tip društvenog karaktera, koji je sad

¹ Za razliku od termina »individualni« i »kolektivni« termini »individualistički« i »kolektivistički« imaju u našem jeziku pejorativno značenje, što u ovom slučaju i želim izraziti.

² Upoređujući tu tipologiju s npr. Gurvitchevom tipologijom morala može se konstatirati da prvi tip odgovara »tradicionalnom moralu«, drugi izvjesnoj kombinaciji »imperativnog« i »utilitarističkog« morala, a treći kombinaciji utilitarističkog morala i »morala naknadno donijetih sudova«. Up. »Problemi sociologije moralnog života« u G. Gurvitč. (19)

usmjeren prema vani, prema drugima. Ponašanje je određeno time što drugi misle i očekuju, njihovim preferencijama, ono je određeno kolektivnim, masovnim predodžbama, shvaćanjima. Konformizam nije sada indirektna posljedica već neposredni cilj ponašanja i odatle onaj poznati fenomen bezidejnog i amoralnog konformizma u društvima takozvane masovne kulture.¹ Prirodno je da u takvoj situaciji unutrašnji žiroskop — da se još jednom posluži Riesmanovim terminima — postaje beskoristan i on biva zamijenjen »radarom« koji otkriva i najslabije signale u ponašanju i raspoloženju okoline i tako omogućuje brzu i svrsishodnu adaptaciju.

Na prvi pogled kolektivistički karakter izgleda kao neka dijalektička negacija ostala dva oblika i na taj način vraćanje u društvo na jednom višem nivou, na nivou kozmopolitizma u odnosu da raniju primarnu grupu. U stvari, međutim, kolektivistički tip čovjeka nije društveno integriran. U takmičenju za naklonosti drugih on se neuporedivo više napreže da stekne naklonosti onih koji odlučuju nego naklonosti onih koji o njemu zavise. On je tako duboko prožet osjećajem hijerarhije i, kad god mu to okolnosti dozvoljavaju, ispoljava se kao beskrupulozni birokrat. On se nalazi u stanju »antagonističke kooperacije«. On predstavlja totalno otuđenu ličnost.² On ostaje jedno i bespomoćno izolirana jedinka u gomili. Odatle i uspjeti rezime društvene egzistencije suvremenog zapadnog čovjeka u naslovu Riesmanove knjige: *Usamljena gomila*.

¹ »Ja moram da činim ono što svatko čini — opisuje E. Fromm taj konformizam — prema tome, moram da se saglasim, ne smijem da budem drukčiji, ne smijem da 'štrčim' moram da budem spreman i voljan da se mijenjam prema promjenama standarda; ne smijem da pitam da li sam u pravu ili nisam, već da li sam se prilagodio, da nisam nešto 'izuzetno', nešto različito... Nitko nema moći nada mnom izuzev gomile, čiji sam ja dio i kojoj sam potčinjavan« (16, 158).

² »Ukoliko je 'čovjek onakav kakvog ga žele' čovjek nije ličnost; on je zabrinut, zavisni od odobravanja drugih, stalno nastojeći da ih zadovolji. Otušena osoba se osjeća inferiorno kad god sumnja da nije na liniji. Pošto se njeno osjećanje sopstvene vrijednosti zasniva na odobravanju kao nagradi za konformizam, ona se prirodno osjeća ugrožena u osjećanju svoga 'ja', u samopoštovanju, bilo da se radi o nekom osjećanju ili misli, ili akciji, koji se mogu protumačiti kao odstupanja. Ali ukoliko ona jest ljudsko biće, a ne automat, ne može da izbjegne odstupanje i zbog toga cijelo vrijeme osjeća strah od neodobravanja... Osjećanje snage i sigurnosti ne pruža joj glas njene savjesti, već osjećanje da nije izgubila vezu sa hordom.« Fromm, (16, 201).

Ovdje je važno uočiti da usamljena gomila, kao društveni fenomen, nije karakteristična samo za visoko razvijeni kapitalizam. Ona je karakteristična i za staljinističke sisteme, koji taj kapitalizam imitiraju ne samo u proizvodnom već i u društveno-organizacionom pogledu. Zbog toga kolektivistički mentalitet, kojim se često toliko paradira, još ni po čemu ne možemo smatrati indikacijom socijalizma. A standardna teorijska obrazloženja i po svojoj terminologiji i po svom sadržaju duboko su antimarksistička. Tako npr. fundamentalna staljinistička teorija o »partiji« koja preko »transmisija« rukovodi »masama« nije ništa drugo do varijanta prastare — u vremenskom rasponu od Platona do Paretoa — elitističke teorije o društvenoj organizaciji.

Od elite pa do »kulta ličnosti« nije više daleko. I doista, kao jednu podvrstu eksterno orijentiranog, kolektivističkog karaktera mogli bismo, uz potrebne modifikacije, uzeti Frommov autoritarni karakter. Kad uslijed nekih razloga društveni sistem ne funkcioniše kako treba, kad dođe do suviše velikog raskoraka između očekivanja i stvarnosti, kad osjećanje nacionalne ili društvene ugroženosti pređe neke granice — kod pojedinaca se potenciraju osjećanja tjeskobe, neizvjesnosti, lične beznačajnosti i ništavosti i razvija se jedan specifičan mehanizam bjekstva od te psihološki nepodnošljive stvarnosti. Radi se o mehanizmu odbacivanja lične slobode, stapanja s gomilom i težnja da se čovjek potčini jednom apsolutnom autoritetu, autoritetu Partije i vođe, koji pruža potpunu izvjesnost. Uslijed toga Partija, tj. CK, nikad ne smije pogriješiti, pa doista nikad i ne griješi, kako to proizilazi iz *kratkog kursa historije SKP (b)*. Uslijed toga vođa od samog rođenja mora pokazivati nadnaravne revolucionarne osobine, kako to proizilazi iz istog *kratkog kursa* i objavljenih biografija Staljina. Ovdje je važno uočiti da je malo relevantno što su spomenute knjige svjesno iskripljavale stvarnost i što je Staljin bio rđav čovjek — iako je i to tačno, kao što je to već Lenjin uvidio. Stvar je u tome što je društvena situacija uobličila autoritarni

karakter¹ i tada se morao naći odgovarajući vođa, a svi izrazi skepse i kritike nužno su se prikazivali — i bez obzira na montiranost moskovskih procesa — kao kontra-revolucionarna aktivnost i izdaja. Daleko od toga da SKP (b) svjesno i nepogrešivo rukovodi preobražajima sovjetskog društva, kako se to općenito vjerovalo, i SKP (b) i sovjetsko društvo prolazili su kroz teške konvulzije stihijskog razvoja uz žrtve koje su danas općenito poznate.

Nakon ovih obrazloženja potrebno je da se vratimo našoj situaciji. Tradicijski usmjeren društveni karakter nalazimo na selu, u onim malim naseljima u kojima svatko svakoga pozna, gdje je nivo obrazovanja nizak, kontakt s vanjskim svijetom slab, a ljudi još uvijek žive u primarnim grupama. Kratkotrajni razvitak kapitalizma u jugoslavenskim zemljama doprinio je razvoju individualističkog karaktera. Administrativni socijalizam i relativno dugogodišnji politički monopol rukovodećih kadrova uz forsiranu konformizaciju od strane Službe državne bezbjednosti doveli su do razvoja kolektivističkog karaktera i odgovarajućeg mentaliteta. U vezi s time možemo uočiti tri značajne činjenice.

1. Prijelaz od jednog morala na drugi ili, šire, od jednog društvenog karaktera na drugi, ne vrši se odjednom. U međuvremenu nastaje period anomije kad ranije norme prestaju da važe, a novi sistem normi još nije prihvaćen ili još nije izgrađen. To su veoma opasni periodi »padanja društvenog morala« i »popuštanje društvene discipline«. Ti su periodi utoliko opasniji ukoliko su društvene transformacije burnije. A društvene transformacije predstavljaju funkciju tempa privrednog rasta koji je u Jugoslaviji bio jedan od najbržih na svijetu.

2. Očigledno je da nijedan od tri analizirana tipa društvenog karaktera ne može poslužiti kao osnovica za

¹ Iste karakterološke osobine prepoznajemo kod naših vlastitih propagatora »politike čvrste ruke« koja treba da »zavede red«. Ukoliko nisu to birokrati koji se bore za očuvanje svojih pozicija, onda su to dezorijentirani pojedinci zbunjeni neprestanim promjenama što ih donosi naš društveni razvoj, pojedinci, koji svojom nesigurnost nastoje prevladati izvjesnošću dogmatizma a otuđenje svoje ličnosti simbiotičkim odnosom prema nepogrešivom autoritetu. Taj autoritativni tip čovjeka dobro opisuje i Duverger (2, s. 29); »Ovakvo političko ponašanje karakteristično je naročito za nesigurne ličnosti koje nikada nisu uspjele da izgrade sopstvenu ličnost, da je stabiliziraju; za ličnosti koje sumnjaju u sopstveno 'ja' i u sopstveni identitet. Oni se grčevito hvataju za spoljne okvire, jer u sebi ne nalaze nikakvog oslonca.«

izgradnju socijalističkog društva. Prema tome potrebno je razmotriti da li nam stvarnost pruža indikacije za formiranje jednog adekvatnijeg, četvrtog, tipa društvenog karaktera koji još nije historijski realiziran, ali koji bi mogao biti i, stoga, morao biti realiziran.

3. Ukoliko se društveni razvoj bude u ovom području odvijao stihijski kao što se to najvećim dijelom dešavalo do sada, onda se može očekivati jačanje kolektivističkog karaktera. A šta bi to značilo — prilično plastično opisuju Riesman i Fromm u svojim knjigama.

Kao poželjnu alternativu karakteru usmjerenom prema drugima Riesman navodi autonomni karakter. Autonomna ličnost je u stanju da se prilagodi normama ponašanja svog društva, ali to ne čini mehanički već je slobodna da odabere da li će i kako će to učiniti. Riesman, međutim, nije u stanju da pokaže koje društvene institucije u zapadnom svijetu proizvode autonomne ličnosti. Očigledno je da takvih institucija za sada nema i autonomne ličnosti ostaju izuzetni pojedinci i kao društveni tip predstavljaju nedostižni ideal.

Ja bih kao alternativu predložio asocijativni karakter, koji predstavlja pozitivnu definiciju autonomnog karaktera. Asocijativna ličnost postizava puno integriranje s društvenom zajednicom, ali to ne na nespjestan, neosmišljen i stoga prinudan način kao individue u primarnim grupama nerazvijenih društava, već kao slobodna, autonomna ličnost svjesnim izborom koji omogućuju osnovni uslovi njene društvene egzistencije time što realiziraju pretpostavke njene društvene prilagođenosti. A kao instituciju koja spontano rađa preduslove za formiranje asocijativnog karaktera, ja vidim instituciju samoupravljanja u svim oblastima društvenih, privrednih i neprivrednih aktivnosti.

Društveni karakter je u izvjesnom smislu samo drugo ime za društvene odnose. Asocijativna ličnost samo je drugo ime za socijalističku ličnost. Formiranje socijalističkih društvenih odnosa može se usporiti ili ubrzati. Stihijski razvoj sigurno nije najbrži mogući razvoj. Taj razvoj će biti ubrzan ukoliko je društvo u stanju da formira jednu avangardu koja će se sastojati od asocijativnih ličnosti. Za razliku od elite, avangarda nije pozvana da vlada, već da djeluje; ne diferencira se od »masa«, već uključuje društveno najzrelije pojedince iz pojedinih jasno

artikuliranih društvenih grupa; ne oslanja se na politički već na moralni autoritet. U tom smislu moralni standard članova Saveza komunista igra presudnu ulogu u ostvarivanju njegove moralno-integrativne funkcije. A time je ujedno predodređena i politika regrutiranja članova Saveza.

Prevladavanje političkih sukoba na tlu socijalizma

Iako ostaci klasnog društva nisu još iščezli,¹ mi već dugo vremena nemamo nikakvih ozbiljnih problema s klasnim neprijateljem. Jedine dvije doista ozbiljne političke krize koje je zemlja proživjela nakon što je oružana faza revolucije bila izvojevana, bile su krize unutar vladajuće partije: Kominform 1948. i policijska konspiracija 1966. To jasno pokazuje da *sada sukobi nastaju na socijalističkom tlu*. Organizaciono, a još više koncepcijski i ideološki, Savez komunista bio je loše pripremljen da prevladava sukobe te vrste. U složenim uslovima osvojene vlasti formalno jedinstvo pokazalo se kao sasvim nedovoljno. Da bi se osigurao od sličnih iznenađenja ubuduće, Savez komunista morat će izgraditi određene mehanizme i staviti ih u pokret — obično se to naziva demokratizacijom partije — mehanizme koji do sada nisu postojali ili su slabo funkcionirali.

Da bi *Sávez komunista* mogao uspješno obavljati svoju prvu funkciju, on mora biti čvrsta organizacija političkih aktivista; da bi bio čvrst, mora biti suštinski jedinstven; da bi bio jedinstven, mora biti duboko demokratičan. Time smo stigli i do četvrte funkcije.

Izgradnja demokratske kulture

Jugoslavija nema iza sebe stoljeće i po mirnog razvoja u nacionalnoj državi kad je demokratska kultura građana mogla da se izgradi postepeno i na određeni, gotovo bih rekao, prirodni način — kao što je to bilo u Francuskoj

¹ To je prilično spor proces. Na primjer u Engleskoj se buržoaska revolucija odigrala u XVII stoljeću, a ostaci feudalizma sačuvali su se i danas. Jasno je, međutim, da nikome ne pada na pamet da Englesku smatra feudalnom zemljom ili da upozorava na opasnost od restauracije feudalizma u toj zemlji.

ili Engleskoj ili u Skandinavskim zemljama. A niti sebi možemo dozvoliti luksuz da proces izgradnje demokratske kulture protegnemo na idućih stoljeće i po. Međutim, očigledno je da demokracija ne može funkcionirati ako se građani svojim demokratskim pravima ne služe na odgovoran način. Neprijatna je činjenica da kod nas još nema kritike vrhovnih državnih i partijskih organa, odnosno pojedinih visokih funkcionera. A u odsustvu kritike razvija se proces birokratizacije i hijerarhijskog struktuiranja društva. Interesantni su i razlozi zašto te kritike nema. Otpori prema kritici javili su se u tom pogledu jedna reakcija Engelsa¹ od prije osam decenija: »Radnički pokret zasniva se na najoštrijoj kritici postojećeg društva. Kritika je njegova životna stihija; kako on sam može izbjegavati kritiku, težiti da se zabrani diskusija? Zar mi od drugih zahtijevamo slobodu govora za sebe samo radi toga da bi je uništili u svojim sopstvenim redovima.« Međutim, partija, kao i svaka birokratska organizacija, nužno rađa otpore prema kritici — objašnjavane općim interesima borbe — i ti su otpori to jači, što je organizacija centraliziranija. To važi i za mirnodopsku partiju, koju ima u vidu Engels, ali to važi još više za ilegalnu partiju, koja je objektivno u takvim uslovima da se kritika mora svesti na minimum. Dešava se zatim, da se navike stečene u ilegalnim uslovima prenose kasnije i u situacije koje su bitno drugačije. Iz konteksta toga, kao i drugih Engelsovih pisama, očigledno je da bi njegova reakcija bila još žešća da se nije radilo o opozicionoj partiji već o partiji koja vlast čvrsto drži u svojim rukama.

Kod nas se odsustvo kritike obično objašnjava time, što ličnosti koje su potencijalni objekti takve kritike svim snagama nastoje da je spriječe. Poznate su intervencije kod urednika listova i radio-emisija kao i preko partijskih foruma. Iako ne mislim negirati tu empirijsku činjenicu, njena interpretacija izgleda mi i jednostrana i naivna. I te ličnosti utječu na svoju sredinu mnogo manje nego što su same produkt te sredine.

Osnovno objašnjenje, koliko ja mogu sagledati, leži u općoj nedemokratskoj atmosferi koju smo naslijedili i

¹ Pismo Engelsa Hersonu Triru, 18. decembra 1889. citirano prema (20, 109).

koju smo možda učinili još više nedemokratskom. Zbog toga će kritika centralnog komiteta ili vlade biti općenito shvaćena kao napad na režim i na socijalizam. Ukoliko država ne reagira na kritiku, onda će se smatrati da je kritizirana ličnost završila svoju političku karijeru i da je kritika u stvari potekla iz službenih izvora i predstavlja samo nagovještaj smjenjivanja. Ukoliko se ni to ne bi desilo, onda bi kritičar — i urednik odnosnog sredstva informacija — dobili odgovarajuće zabilješke u svojim policijskim dosjeima, a možda bi bili pozvani i na razgovor. Međutim, i kritika naših birokratskih vrhova, predsjednika općine ili šefa ustanove, imala bi loše posljedice i to za obojicu: za kritičara i kritiziranog. Dešavalo se da su članovi SKJ kažnjavani čak i kad nisu izričito kritizirali, već su prosto iznijeli neko neuobičajeno mišljenje koje se razlikovalo od standardnih stereotipa. A ostavke, kao izraz neslaganja, bile su u političkom životu praktički nepoznate.

U takvoj situaciji kritike nije nestalo, već se transformirala: postala je neodgovorna ili zakulisna ili oboje. Kad se kritika ne njeguje u svakodnevnim odnosima među ljudima, onda ljudi nemaju mogućnosti da se nauče služiti kritikom. Odatle one čudne, destruktivne, neprovjerene i totalno neodgovorne kritike pojedinaca i institucija koje od vremena do vremena izlaze pred javnost. Odatle i one mnogobrojne spletkе, tajne informacije i denuncijacije koje su substituirale otvorenu demokratsku borbu mišljenja. Odatle i ona odvratna pojava homo duplexa, moralno-psihološkog tipa koji je totalno suprotan slobodnoj stvaralačkoj ličnosti socijalizma.

U posljednjih nekoliko godina stvari su počele da se mijenjaju. Štampa, radio i televizija odigrale su ogromnu ulogu u razvijanju te demokratske kulture. Likvidiranje političke policije uklonilo je najvažniju prepreku da se taj proces dalje razvija. Stigli smo dotle da jedan lokalni list može bez većih nesporazuma kritizirati upravu neke fabrike, a *Borba* može podvrći kritici rad nekog općinskog

¹ »Meni izgleda — konstatira K. Crvenkovski — da još... smatramo da je javna... primjedba nekom funkcioneru, jednoj ličnosti u redovima Saveza komunista Jugoslavije u odnosu na njegove poglede i shvaćanja... početak njegovog kraja, atak na njegov položaj, proces njegove degradacije. Mi uopće nismo navikli da možemo ulaziti u slobodne dijaloge, ne slagati se međusobno... Ja bih čak rekao da je ovaj mentalitet... daleko izrazitiji što se penjemo prema 'gore', iako ne bi moglo da se kaže da ga nema i 'dole'« (10, 131—32).

komiteta. Međutim, nismo još ostvarili kritiku na istim nivoima, a još manje kritiku odozdo prema gore. U jednoj patrijarhalnoj sredini, kakva prevladava u zemlji koja je tek nedavno izašla iz seljačke kolibe, ovo potonje smatra se rušenjem autoriteta koje se ne može tolerirati. Patrijarhalna sredina nije navikla da odmjerava argumente; ona se upravlja isključivo prema ličnostima. U logici se to naziva pogreškom u zaključivanju »argumentum ad hominem«. »Što je niža razina u logičkoj kulturi i logičkoj disciplini mišljenja čovjeka, objašnjava sovjetski logičar Asmus, (21, 373) tim je manje on sposoban odijeliti dokaznu snagu argumenata od čuvstava, simpatija i predrasuda koje mu se nameću...« Na nesreću ne radi se samo o pogrešci uslijed nedostataka logičke kulture. Realna društvena situacija je takva da autoritet dodaje argumentaciji takav faktički, iskustvom provjereni, ponder da logički sadržaj odlazi u drugi plan.

Postoji i drugi aspekt demokratske kulture, a to je inicijativa. Patrijarhalna sredina stvara autoritete da bi se njime koristila. U istoj mjeri u kojoj birokrat želi vlast, patrijarhalna sredina mu je i nameće. To je zatvoren i konzistentan sistem. Građanin u tom sistemu neće — ili ne zna, što izlazi na isto — da se služi svojim demokratskim pravima. Kao nekad bogu, on se sada za provorijek i zaštitu obraća »višem forumu«. Njemu ne pada na pamet da vlastitom inicijativom traži rješenje svog problema putem nekog samoupravnog mehanizma — on »zna« da je to naivno, da svijet tako ne može funkcionirati, već traži presudu autoriteta vlasti. »Mene, recimo, okolina prisiljava da budem vlast« — zabilježio je novinar S. Đukić konstatacije sekretara Općinskog komiteta Saveza komunista Vranja (*Borba*, 9. oktobar 1966, s. 4). A što je naša administracija tehnički neefikasnija — u nerazvijenoj zemlji to je pravilo — to je naš konzervativni građanin i faktički više u pravu. Da bi se ostvarila zakonom garantirana prava, potrebne su intervencije. Intervencije uslovljavaju mehanizam VIP-a, a ovaj predstavlja najveću zapreku za efikasno funkcioniranje mehanizma samoupravljanja.

Proizlazi da pitanje kritike i pitanja samoupravne inicijative nije prosto pitanje da se »kritika dozvoli« ili da se inicijativa »ustavno zagarrantira«, iako su to, naravno, ključni preduslovi. Budući da se radi o jednoj tradici-

jama cementiranoj socijalno-psihološkoj strukturi, tom pasivnom dozvolom još ništa ne bi bilo urađeno. S druge strane kritika može u nekritičkoj sredini nanijeti veliku štetu. I najumjesnija kritika može u jednoj kritički nekultiviranoj sredini izazvati pogrešne interpretacije, čime ta kritika gubi smisao. Nadalje, u takvoj situaciji inzistiranje na samoupravnoj inicijativi može — a to se i dešava — biti shvaćeno kao hipokrizija. No odumiranje države nezamisljivo je u sredini u kojoj građani nisu naučili da se u punoj mjeri i s najvećom odgovornošću služe svojim građanskim pravima. Korišćenja građanskih prava ne može biti u sredini u kojoj postoji kult autoriteta, u kojoj nema kritike. Kritike ne može biti u sredini u kojoj se građani ne služe svojim pravima. Taj birokratsko-patrijarhalni obruč može efikasno raskinuti samo jedna politička snaga koja je bar djelomično van njega. Stoga u ostvarivanju preduslova za formiranje jednog demokratskog i samoupravnog društva Savez komunista može i treba da igra presudnu ulogu.

Na taj način kultiviranje kritike i samoupravne inicijative, kao osnove za razvoj demokratskih odnosa i školovanje građanina za korišćenje svojih političkih sloboda, predstavlja jedan od izvanredno važnih zadataka Saveza komunista. Komunisti će taj zadatak najefikasnije riješiti ako najprije demokratsku kulturu razviju u potpunosti u svojim vlastitim redovima.

Demokratski centralizam

IZ funkcija partije — saveza političkih aktivista — proizlazi, kao što je rečeno, i njena organizacija. Obično se kaže da je osnovni organizacioni princip Saveza komunista demokratski centralizam. No time je malo šta rečeno. Demokratski centralizam znači demokratsko donošenje odluka, a centralizirano tj. jedinstveno sprovođenje. Treba podsjetiti da je taj princip primijenjen već kod socijaldemokratskih partija, centraliziranija varijanta primijenjena je kod komunističkih partija i, u stvari, u mnogim drugim organizacijama naći ćemo razne varijante tog principa. Problem je u tome da li je akcent na »demokratskom« ili na »centralizmu« i kako se kombiniraju te dvije komponente. Demokratski centralizam iz vremena

rata ili ilegalne borbe, danas očigledno više ne odgovara. Još manje odgovara demokratski centralizam kako ga shvaća npr. Mao Ce Tung: »Potrebno je postaviti organizaciju iznad pojedinaca, većinu iznad manjine, više partijske funkcionere iznad nižih, a Centralni komitet iznad cijele Partije. To je demokratski centralizam u Partiji.« (22, 84) Da vidimo sada kakav demokratski centralizam bi mogao odgovarati u sadašnjim uslovima.

Prije svega jasno je da odluke treba donositi većinom glasova. Prema tome manjina se mora pokoravati većini. Nadalje, ta manjina ne može se organizirati permanentno, jer bi to bila frakcija, a to je slično kao da je osnovana druga partija. Međutim, odumiranje države implicira odumiranje partije. Prema tome manjine i većine formiraju se ad hoc za pojedine odluke i njihov se personalni sastav stalno mijenja. Na taj način mišljenje pojedinca — a ne kao ranije šefova partijskog aparata — dolazi do izražaja. U svemu tome shvaćanja su prilično jedinstvena. Razilaženje počinje kod pitanja: kako manjina treba da se ponaša kod sprovođenja odluka?

Moguća su četiri odgovora: da sprovodi i šuti; da sprovodi i nastavlja diskusiju; da ne sprovodi; da se bori protiv sprovođenja. U normalnim uslovima posljednja dva rješenja ne dolaze u obzir. A što se tiče prva dva, inzistiranje na jednom ili drugom izgleda mi dogmatski, sve zavisi o prilikama. Ako je neka važna odluka donesena s većinom od jednog glasa, većina će vjerovatno mudro uraditi ako odustane od sprovođenja te odluke. A ako se za neku odluku izjasni 90% komunista, onih 10% trebalo bi pomno da preispitaju svoje stavove prije no što se odluče da obnove diskusiju. Ako se radi o izuzetno važnim odlukama, kao što su npr. borba protiv nacionalnog šovinizma ili, svojevremeno, borba protiv Kominforma, onda je, prirodno, potpuna jednostupnost apsolutno neophodna. No, najčešće, odluke neće biti niti tako fundamentalne, niti tako očigledne, i onda je, pretpostavljam, poželjno da se dozvoli mogućnost stalnog preispitivanja donijetih odluka paralelno s njihovim izvršavanjem. Koja odluka spada u koju kategoriju, ne može se unaprijed propisati. To je također stvar demokratske kulture. U krajnjem slučaju može se nekom kvalificiranom većinom u svakoj pojedinoj prilici odlučiti da li će se preispitivanje odluke tolerirati ili ne.

Najsloženija nastaje situacija kad dođe do neslaganja načelnijeg karaktera, npr. u pogledu programskih formulacija ili statutarnih odredbi. Uobičajeno objašnjenje u ovom slučaju jest: u Savez komunista ulazi se dobrovoljno; time se primaju i sve obaveze te organizacije, posebno program i statut; ako se netko s time ne slaže, treba da napusti SKJ. Mislim da se ovo objašnjenje ne može prihvatiti, jer znači konzerviranje partijske organizacije i implicira direktan poziv na osnivanje drugih partija ili organizacija. Savez komunista nije jedna od partija — pa ako netko nije zadovoljan, može se upisati u drugu — već je to jedina organizacija u koju se učlanjuju najaktivniji borci za socijalizam. Budući da nitko ne posjeduje definitivnu formulu izgradnje socijalizma — kao što nitko ne zna apsolutnu istinu — Savez mora biti dovoljno širok da apsorbira različita mišljenja. Kod toga se ne radi o nekoj apstraktnoj pravdi ili nekoj apstraktnoj slobodi, već o veoma realnom interesu radnog čovjeka da se izbjegniju nepotrebne devijacije ili da se ubrza pronalaženje najefikasnijih rješenja. Kad se radi o novim shvaćanjima, većina ni izdaleka nije najsigurniji kriterij njihove ispravnosti. Zapravo, po prirodi stvari, nosioci novih shvaćanja su uvijek pojedinci, ili manjinske grupe, koji onda razvijaju široku aktivnost da bi većinu uvjerili u ispravnost svojih pogleda. Nasilno sprečavanje takvih akcija značilo bi veliko teorijsko i ideološko osiromašenje Saveza i rušenje njegove avangardne uloge.

Bilo bi interesantno znati kakvo bi stanovište zauzeli Marx i Engels prema upravo pokrenutom pitanju. Kao naučni radnici i politički aktivisti oni su često dolazili u položaj da se za svoje stavove bore protiv mišljenja većine. Karakterističan je u tom pogledu slučaj *Kritike Gotskog programa*, koja se danas smatra jednim od klasičnih Marxovih političkih radova. Međutim, partijski rukovodioci na Kongresu ujedinjenja njemačke socijal-demokracije u Gothi 1875. nisu Marxovu kritiku prihvatili niti su našli za shodno da Kongres sa tom kritikom upoznaju. Marx je to očekivao, u pismu kojim je spis poslao Brakeu¹ najavio je da će se on i Engels ograditi od Kongresa i zatim je dodao: »...moja je dužnost da program koji je, po mom mišljenju apsolutno neprihvatljiv i koji

¹ Pismo Marxa Brakeu 5. maja 1875. Citirano prema (23, 9).

demoralizira partiju, ne priznam čak ni diplomatskim ćutanjem«. Nakon 15 godina Engels je došao do zaključka da je vrijeme da se taj spis objavi. Međutim, partijsko rukovodstvo se čak i tada tome usprotivilo. Engels zatim nedvosmisleno izlaže svoj stav u pismu Bebelu¹.

»...otkad ste pokušali da objavljivanje silom sprečite i od kad ste *Neue Zeitung* uputili upozorenja da će u slučaju ako se nešto takovo ponovi možda biti i partijski podržavljen i stavljen pod cenzuru, uzimanje u posjed cijele naše štampe od strane partije mora da mi se ukazuje u čudnoj svjetlosti. Čime se vi razlikujete od Putkamera [pruski ministar unutrašnjih poslova, B. H.] ako u svojim vlastitim redovima uvodite zakon protiv socijalista? Meni lično može to biti prilično svejedno, ni jedna partija ni u jednoj zemlji ne može me osuditi na ćutanje ako sam se riješio da govorim (podvukao B. H.) ... partiji potrebna je socijalistička nauka, a ova ne može da živi bez slobode kretanja. Tu se s neprijatnostima treba pomiriti, a to se najbolje čini s dostojanstvom...«

U citiranim odlomcima ne radi se, kako bi npr. staljnističari ili maosti rekli — o malograđanskom anarholiberalizmu — već o jedinom mogućem stavu proleterskih naučnih radnika.

Možda se nekome može učiniti da ovako veliko razilaženje između nauke i Partije danas nije više vjerovatno. No takvo shvaćanje bila bi opasna zabluda. Evo ilustracije. Vratimo se unatrag petnaestak godina i zamislimo naučnog radnika, ili grupu naučnih radnika, koje su njihova istraživanja dovela do zaključka da u narednoj deceniji treba ukinuti centralno planiranje, razviti tržište, osamostaliti banke, uvesti kamate, liberalizirati vanjsku trgovinu, dakle uraditi sve ono što je danas karakteristično za jugoslavensku privredu. Ti bi ljudi nesumnjivo bili proglašeni buržoaskim ideolozima, klasnim neprijateljima i antipartijskom grupom i bez mnogo ceremonija bili bi izbačeni iz Partije. — U stvari dogmatičari — unutrašnji i vanjski — još i danas smatraju da se kod nas vrši javno svetogrđe i po onoj fihteovskoj — to gore po činjenice — još uvijek tvrde da je socijalistička robna proizvodnja *contradictio in adjecto*.

¹ Pismo Engelsa Bebelu 1/2 maja 1891. (23, 56—7).

Slično nerazumijevanje može se, dakle, uvijek očekivati uz napomenu da se, kako izgleda, centar dogmatizma sada pomiče iz oblasti ekonomije u oblast politike. Za to ima određenih razloga. Nekada se smatralo da se najbrži i najstabilniji privredni rast može postići centralnim planiranjem; prosto narediš i svi slušaju. Zatim smo ustanovili da administrativno planiranje nije najefikasnija već najprimitivnija forma planskog usmjeravanja socijalističke privrede. A naši susjedi danas utvrđuju da centralno planiranje znači stalno padanje stope rasta. Politički centralizam zasniva se na sličnim predrasudama. Pojava različitih mišljenja interpretira se kao opasno razaranje jedinstva, rušenje neophodnih autoriteta i nedopustivo slabljenje političke organizacije. U stvari, obrnuto, otvoreno iznošenje mišljenja jača političku organizaciju jer svi problemi odmah izlaze na površinu i blagovremeno se mogu poduzeti adekvatne mjere za njihovo rješavanje; inače oni ostaju zamaskirani formalnim jedinstvom, a pritisci se akumuliraju pa dolazi do eksplozija. Tu postoji sasvim određena, gotovo funkcionalna, međuzavisnost. Što je politička organizacija demokratskija, to su manji pritisci na osnivanje frakcija ili novih partija, javnih ili tajnih. A što su manji pritisci, to je moguća veća demokratskiost. Sva politička vještina sastoji se u tome da se tim procesom efikasno upravlja.

Na kraju treba spomenuti ulogu koju u raspravljanoj problematici ima partijska štampa. Ta je štampa danas uglavnom direktivna. Kao takva ona naginje konzervativizmu, što je slučaj općenito kod organa partija koje se nalaze na vlasti. No ako Savez komunista želi biti avangardan, on mora imati i avangardnu štampu. U sadašnjoj situaciji pojava nekog novog shvaćanja u nekom partijskom organu bila bi općenito shvaćena kao nova direktiva, a ne kao individualno mišljenje autora (izuzev u rubrici »Pisma uredništvu«). Zato partijski listovi odbijaju takve radove i oni odlaze u druge časopise i listove. A s tim radovima odlaze i nove tj. avangardne ideje. Iako partijska štampa i ubuduće mora imati djelomično direktivni karakter, nema razloga zašto se ne bi velika pažnja posvećivala iznošenju i raspravljanju novih ideja, kritici i polemici. U stvari to je nasušna potreba. Ako članovi Saveza treba da prerastu nivo razrade gotovih direktiva i postanu politički aktivisti koji samostalno

pronalaze najadekvatnija rješenja u svom svakodnevnom radu, onda bi partijska štampa morala postati poprište najživljih diskusija o svim teorijskim i praktičkim pitanjima našeg društvenog života.

Neki organizacioni problemi

Na osnovu dosadašnje prakse i dosadašnjih diskusija izgleda da su se neka organizaciona rješenja definitivno iskristalizirala. Započnimo s njima.

1. Budući da SKJ nije klasična politička partija kojoj je jedina briga prikupljanje izbornih glasova, već želi da bude avangarda koja će transformirati društvene odnose i svijest, to osnovna organizacija treba da bude vezana za radna mjesta, a ne za mjesto stanovanja. Iz istog razloga partijski sastanci su po pravilu otvoreni. Kao komplementarni, teritorijalni, princip političke organizacije ostvaruje Socijalistički savez.

2. Budući da se SKJ bori protiv profesionalnih rukovodilaca, to u načelu svaki član SKJ mora biti član jedne osnovne organizacije. Primanje, kažnjavanje i isključivanje članova vrši osnovna organizacija.

3. Budući da se Savez komunista deklarirao za smanjivanje i, zatim, konačno eliminiranje elemenata vlasti iz svoje organizacije, sprovodi se striktno odvajanje Saveza od državnog aparata, te partijski rukovodioci ne mogu u isto vrijeme biti i državni funkcioneri i obrnuto.

4. Zbog 2. i 3. primjenjuje se također i sistem rotacije na svim razinama. Članovi rukovodstva odgovaraju svojim biračima i mogu u svako doba, po utvrđenoj proceduri, biti opozvani. No isto tako mogu zbog neslaganja ili drugih razloga na vlastitu inicijativu davati ostavke, a da to nema posljedica po njihov partijski status.

5. Savez komunista nije organizacija iznad društva niti ima pretenzije da društvu silom nameće svoja shvaćanja. On djeluje uvjeravanjem, primjerom i svojom organiziranošću. Posebno, SKJ nije ni van ni iznad SSRNJ već djeluje unutar Socijalističkog saveza radnog naroda. Neki organi, kao npr. komisije, mogu biti zajednički.

6. Budući da je u zemlji proklamirana teritorijalna decentralizacija (komunalni sistem), to se Savez komu-

nista ne povezuje samo vertikalno i utiče na vladu i Skupštinu, već odgovarajući komiteti održavaju određene veze na svim razinama upravne organizacije. Do sada su to često bile veze naređivanja. Ubuduće bi trebalo da se pretvore u političke konsultacije. Osim toga lokalni komiteti morali bi imati mnogo veću samostalnost i ispoljiti mnogo više inicijative u analizi političke situacije na terenu i zauzimanju adekvatnih stavova.

7. Do sada je funkciju prikupljanja i analize političkih informacija uglavnom vršila služba bezbjednosti. Pokazalo se da je to rađeno na krajnje primitivan i nesolidan način i da su posljedice bile užasavajuće. Ta je praksa likvidirana. Očigledno je da tu funkciju treba da preuzmu partijske organizacije i komiteti zajedno sa SSRNJ i uz puno angažiranje partijske i druge štampe. Osim toga ne vidim razloga zašto najveći dio tog rada ne bi bio lišen dosadašnje konspirativnosti i zašto ne bi bio vršen pred očima javnosti. U stvari to je neophodno ukoliko želimo odgojiti politički zrele građane.

Narednih nekoliko stavova izgleda da još uvijek nisu općenito prihvaćeni:

8. Za prikupljanje i analizu političkih informacija komiteti treba da imaju stručan štab profesionalnih politologa, sociologa, ekonomista, psihologa. Te funkcije, naravno, nisu podložne rotaciji. No rukovodeće političke funkcije trebalo bi da se postepeno deprofesionaliziraju.

9. Komiteti na svim razinama trebalo bi da imaju komisije koje bi okupljale širok krug članova SKJ — pa i nečlanova — s potrebnim sposobnostima i izraženim interesom za rad na odnosnom području. Posebno bi komiteti morali da se oslanjaju na naučne organizacije u cjelini — a ne samo na pojedince koji su članovi komisija. Do sada je u tom pogledu vladalo uvjerenje da naučne organizacije treba da financira država, a komiteti se ponekad mogu koristiti ponekom uslugom. Kao rezultat, sistematski naučni rad u nizu vitalnih područja nije bio organiziran. Redovno praćenje teorijskih strujanja u zemlji i inostranstvu u oblasti društvenih nauka i umjetnosti, proučavanje radničkog pokreta, istraživanja političkih pojava i društvenih procesa i slično mogao bi direktno financirati — i na taj način organizirati — Centralni komitet. No i općinski komiteti morali bi imati fondove za naučni rad. Ti fondovi služili bi, ako ni za

što drugo, a ono za to da se od vremena do vremena na kvalificiran način provedu i obrade ankete o raznim lokalnim političkim i društvenim problemima. U stvari moguće je uraditi mnogo više, npr. proučiti zašto samoupravljanje ne funkcionira u nekim poduzećima; zašto dolazi do napetosti kod nekih društvenih, nacionalnih ili religioznih grupa; zašto stanovništvo reagira negativno ili pozitivno na neke mjere i sl. Općenito, naše društvo postaje sve složenije i u tim uslovima Savez komunista morao bi se oslanjati na nauku mnogo više no što je to bio slučaj do sada.

10. Da bi se sprovedo načelo »pravi čovjek na pravo mjesto« ne može se više ostati na dosadašnjem centraliziranom raspoređivanju kadrova. Osim toga, stvarne unutarpartijske demokratizacije ne može biti tako dugo dok su rukovodeći kadrovi za svoj izbor obavezni višim forumima, umjesto da budu obavezni svojim biračima i osnovnim organizacijama. Dosadašnji izbori bili su mnogo više kooptiranja ratificirana glasanjem nego pravi izbori. Prirodno, kad je tako bilo u Savezu komunista, ta negativna praksa bila je još više karakteristična za državne izbore. Ukoliko doista želimo ostvariti socijalističku demokraciju, onda je apsolutno neophodno da komunisti najprije na odgovarajući način urede vlastitu organizaciju.

11. Široke mase će suditi o Savezu komunista prije svega po tome kakvi ljudi ulaze u Savez iz njihove vlastite sredine. Prema tome, najsigurniji kriterij kod regrutiranja novih članova jest utvrđivanje da li se kandidat u svojoj sredini istakao. Ako se radi o radniku, da li je racionalizator ili novator, da li premašuje normu, da li se istakao u organima upravljanja i svojim drugovima služi za ugled. Ako se radi o seljaku, da li je uzorak privrednik. Kod studenata važne su ocjene, kod umjetnika talenat, kod naučnog radnika stvaralaštvo. Prirodno, pored profesionalne efikasnosti, svi ti ljudi moraju imati i određeni moralni lik da bi ih njihova sredina poštovala. U stvari moralni lik kandidata dobiva na sadašnjoj etapi ključno značenje. U dosadašnjoj politici primanja članova ključni kriterij bio je društveno-politička angažiranost. Taj kriterij odražava orijentiranost na »političko društvo«, na upravljanje društvom putem vlasti. Neposredno poslije revolucije, u vrijeme KPJ, ta je orijentacija bila funkcionalna; danas u vrijeme SKJ, ona je disfunkcional-

na i dovodi do gubitka ugleda i značenja Saveza komunista. Kilibardino anketiranje 775 ispitanika pokazalo je da blizu polovina njih smatraju da je kriterij za prijem u SKJ niži no što bi trebalo da bude. Ispitivanje politike prijema u dvije velike radne organizacije u 1965. godini pokazalo je da je 29% novih članova primljeno na osnovu društveno-političke aktivnosti, po 22% na osnovu rada i izražene želje i 13% na osnovu moralnih kvaliteta. A anketiranje članova SKJ i nečlanova o tome kakva bi trebala da bude politika prijema dalo je inverziju kriterija s moralnim kvalitetama naglašeno na prvom mjestu, radom na drugom i društveno-političkom aktivnosti na posljednjem. (27, 198—203) Rezultati ove potonje ankete dobro odražavaju potrebe nove situacije. Ako Savez želi biti društvenom avangardom, onda njegovi pojedini članovi moraju tu funkciju vršiti u svojim sredinama. To je također jedan od aspekata po kom se Savez komunista razlikuje od klasične političke partije, koja ne pretendira na to da okuplja najbolje ljude zemlje, već samo na to da okuplja najbolje političare zemlje. Ukoliko je ovo rasuđivanje tačno, onda je kadrovska politika posljednjih godina bila prilično neuspješna. Napuštanje¹ Saveza od strane dobrih ljudi i odbijanje veoma pozitivnih ljudi da uđu u Savez, uz objašnjenje da su u Savez ušli, odnosno ostali ljudi koji nemaju, odnosno koji su izgubili društveni ugled — jedna je od indikacija ove pojave.

12. Da bi se osiguralo da izbori doista budu izbori, svi izbori za partijska rukovodstva treba da budu tajni s brojem kandidata bar za npr. 50% veći od broja mjesta. Za mjesto sekretara treba da budu bar dva kandidata. Kandidature s obrazloženjima treba da budu objavljene na određeno vrijeme unaprijed da bi birači mogli da se pripreme za odabiranje najboljih. Da bi se omogućila inicijativa odozdo, kandidature mogu podnositi i niži forumi i osnovne organizacije kao npr. u akademijama nauka. Celokupni rezultati izbora moraju se objaviti.

I na kraju nove mogućnosti:

¹ Ova ozbiljna pojava još uvijek nije sistematski studirana. Tri podatka bacaju određeno svjetlo: najviše napuštaju SKJ radnici (više od polovine svih koji svojevoljno odlaze), najveći procenat napuštanja je u najrazvijenijoj republici Sloveniji (2,1% od članstva u 1966 g. ili tri puta više od jugoslavenskog prosjeka) i napuštaju članovi s dužim stažom (68% sa stažom dužim od pet godina) (24, 784).

13. U jednom samoupravnom sistemu inicijativa treba da dolazi odozdo i to ne samo za rješavanje lokalnih već upravo svih društvenih problema. Što do sada samoupravljanje i neposredna demokratija nisu efikasnije funkcionirali i opet treba, bar djelomično, objašnjavati time što ih, mutatis mutandis, nije bilo u Savezu komunista. Tu je osnovna organizacija samo primala, razrađivala i izvršavala direktive. Osnovna organizacija nije davala inicijativu niti je uopće utjecala na formiranje politike Saveza; to se vršilo u centru. Ako centar nije neprekidno slao direktive — kao što se dešavalo posljednjih godina, što je, naravno pozitivno — »na terenu« je dolazilo do dezorijentacije i pasivizacije i zamirao je svaki rad. Po mom mišljenju osnovna organizacija morala bi najaktivnije sudjelovati u društveno-političkom životu i svoje sredine i zemlje u cjelini. Neke probleme bit će u stanju da riješi sama i direktno. Neki problemi prelazit će njen djelokrug i zato mora imati mogućnosti da ih na organizirani način stavi na rješavanje na slijedećem višem nivou, u općini. Slično tome neki problemi bit će republičkog ili opće-jugoslavenskog karaktera. Npr. neka osnovna organizacija može uočiti odlazak naučnih i stručnih kadrova iz zemlje uz određene indicije da je tome razlog neodgovorni pritisak službe bezbjednosti ili nepravilan politički odnos prema tim ljudima ili nepravilna kadrovska politika. Ili organizacija može smatrati da je u njenoj komuni, ili u zemlji u cjelini, nepravilan politički kurs prema individualnim proizvođačima. Ili osnovnoj organizaciji može izgledati da se provokacije Zapadne Njemačke više ne mogu tolerirati i da treba primijeniti neke sankcije. Ili, na osnovu iskustva svojih članova i njihovih znanaca može doći do zaključka, da pravosuđni sistem zaostaje za potrebama zemlje. Ti stavovi i zaključci mogu biti objektivno tačni ili netačni. To u ovom momentu nije bitno. Bitno je da su se oni javili i da ih treba raspraviti. Osnovna organizacija će najprije svoj problem dostaviti općinskom komitetu. Ukoliko se općinski komitet uvjeri u njegovu opravdanost, dostavit će ga dalje; ukoliko ne, dužan je da ga dostavi na razmatranje nekoj općinskoj partiskoj konferenciji, najvjerojatnije godišnjoj konferenciji, gdje će delegati ostalih osnovnih organizacija imati mogućnosti da ga ocijene. Ukoliko konferencija prihvati rezoluciju osnovne organizacije, poslat će je

višem forumu, gdje će postupak ponoviti s time što će predstavnik osnovne organizacije imati mogućnosti da da usmeno obrazloženje. Na taj način pojedine rezolucije mogu da stignu i do partijskog kongresa.

14. No partijski kongresi održavaju se svake četvrte godine. Da bi ovaj sistem funkcionirao kako treba, trebalo bi da se sastanci održavaju češće, recimo jedanput godišnje. Mi takve sastanke već imamo na nivou osnovne i općinske organizacije u vidu godišnjih (dvogodišnjih) konferencija. Sada bi trebalo još uvesti i godišnju općepartijsku konferenciju. Potrebno je dodati da bi pored te uzlazne linije inicijativa osnovnih organizacija mogla biti vezana i za rad komisija na svim nivoima. Na taj način sastanci komisija i godišnje konferencije pretvorili bi se u prave političke tribine — umjesto ranije uspavljujuće jednoličnosti — kojima ne bi promicao ni jedan važniji društveno-politički problem i koje bi politički aktivirale najšire partijske — i ne samo partijske — mase. A to je, prirodno, također preduslov da Savez ispuni svoju avangardnu ulogu i da se građani pripreme za odgovoran politički život.

Ovih četrnaest problema očigledno ni iz daleka ne iscrpljuju organizacionu problematiku Saveza komunista. Oni su tako odabrani da predstavljaju osnovne organizacione preduslove da bi SKJ mogao izvršiti svoje funkcije koje su ranije analizirane.

Citirana literatura

1. A. Rumjancev, »Socijalističeskaja dejstvitel'nostj i 'teorii' tov. E. Kardelja«, *Komunist*, br. 18, 1956.
2. M. Duverger, »Sociologija političkih stranaka«, u G. Gurvitch (ur.), *Sociologija*, sv. II, Naprijed, Zagreb, 1966.
3. R. Michels, *Political Parties: A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*, Free Press, Glencoe, 1949, prijevod s originala iz 1911. g.
4. R. T. McKenzie, *British Political Parties*, Heinemann, London, 1955.
5. M. Bročić i dr., »Studenti i socijalizam«, *Godišnjak IDN 1965*.
6. M. Marković, »Moralni integritet ličnosti u socijalističkom društvu«, *Filozofija*, 1/1965.
7. D. Grlić, »Ličnost i hrabrost«, *Filozofija*, 1/1965.

8. J. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Harper, New York, 1950.
9. C. W. Mills, *Elita vlasti*, Kultura, Beograd, 1964.
10. K. Crvenkovski, »Demokratizacija društva i demokratizacija SKJ«, *Aktuelni problemi reorganizacije i daljeg razvoja SKJ*, VSPN, Beograd, 1967.
11. V. Rus, »Klike u radnim organizacijama«, *Gledišta*, 8—9/1966.
12. K. Marx, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, V. Masleša, Sarajevo, 1960.
13. E. Redžić, »Protivrječne tendencije u socijalnoj strukturi Saveza komunista«, *Pregled*, 3/1966.
14. F. Džinić, »Javno mnjenje o uticaju komunista na rad organa samoupravljanja«, u *Društveno upravljanje u Jugoslaviji*, Jugosl. udruženje za sociologiju, Beograd, 1966.
15. D. T. Suzuki, E. Fromm, *Zen budizam i psihoanaliza*, Nolit, Beograd, 1964.
16. E. Fromm, *Zdravo društvo*, Rad, Beograd, 1963.
17. E. Fromm, *Bekstvo od slobode*, Nolit, Beograd, 1964.
18. D. Riesman, *The Lonely Crowd*, Yale Univ. Press, New Haven, 1966.
19. G. Gurvitch (ur.), *Sociologija*, sv. II, Naprijed, Zagreb, 1966.
20. *Druga internacionala*, Rad, Beograd, 1951.
21. V. F. Asmus, *Logika*, OGIZ, Moskva, 1947.
22. Mao Ce Tung, *Govori i članci*, Trideset dana, Beograd, 1949.
23. K. Marx, *Kritika Gotskog programa*, F. Engels, *Kritika nacrtu Erfurtskog programa*, Kultura, Beograd, 1959.
24. M. Nikolić (ur.), *Savez komunista Jugoslavije u uslovima samoupravljanja*, Kultura, Beograd, 1967.
25. V. Cvjetičanin, »Komunisti u selu«, *Sociologija sela*, 16/1967.
26. Ž. Vidaković, *Promene u strukturi jugoslavenskog društva i Savez komunista*, Sedma sila, Beograd, 1967.
27. K. Kilibarda, *Samoupravljanje i Savez komunista*, Sociološki institut, Beograd, 1966.

VI

EVOLUTIVNE PERSPEKTIVE

Analiza osnovnih komponenti naše sadašnje društvene situacije završena je u okvirima postavljenim ovim ogleđom. Preostaje još da se baci jedan pogled u budućnost.

U društvenim naukama — uz izuzetak ekonomije — veoma je nepopularno prognoziranje budućnosti. Taj je stav vjerovatno uvjetovan činjenicom što su te nauke — i opet uz izuzetak ekonomije — veoma malo egzaktnе. Međutim, sagledavanje evolutivnih perspektiva od ključne je važnosti za racionalno vođenje društvenih poslova. Meni lično izgleda da postoje elementi za sagledavanje tih perspektiva. Nije isključeno da ja u tom gledanju mogućnosti svoje užе naučne oblasti, ekonomije, nedovoljno kritično projiciram na ostale društvene nauke i na fenomen društvenog u njegovom totalitetu. Međutim, dok netko ne dokaže suprotno, ostat ću uvjeren da je moguće

programirati ne samo industrijsku proizvodnju već, mutatis mutandis, i društveni razvoj. Na kraju bez takve mogućnosti naučni socijalizam gubi svaki smisao.

Započnimo s onim što je najizvjesnije, s privredom.

Više od jedne decenije društvena proizvodnja Jugoslavije povećavala se po stopi od preko 8% godišnje po stanovniku. Takav porast znači podvostručenje per capita proizvodnje — a s njom i privredne razvijenosti i životnog standarda — svakih devet godina. U 1965. godini per capita društveni proizvod Jugoslavije iznosio je 2.400, a SAD 9.300 novih dinara¹. To znači da bi uz nepromijenjenu ekspanziju u budućnosti jugoslavenska privreda nakon nekih 18 godina postigla nivo razvijenosti danas najrazvijenije zemlje na svijetu. To znači da bi današnja generacija Jugoslavena mogla očekivati da će postići američki životni standard. Na prvi pogled moglo bi se pomisliti da je to samo jedan proizvoljan aritmetički primjer. No taj obračun je mnogo više od toga: on je realna mogućnost. Nekada se općenito vjerovalo a mnogi nedovoljno obrazovani ekonomisti vjeruju u to još danas — da s povišenjem stupnja razvijenosti dolazi nužno do smanjivanja stope rasta. Ta je teza oborena i empirijski i teorijski. Teorijska argumentacija neodrživosti retardacione teme prilično je složena i zahtijeva usko specijalizirano predznanje te tako izlazi van okvira ovog ogleada.² No empirijska verifikacija vrlo je prosta. Dovoljno je da se usporede stope rasta svih razvijenih zemalja u poslijeratnom periodu s odgovarajućim periodima u prethodnih stotinu godina, pa da se ustanovi da su današnje stope — iako se radi o znatno razvijenijim privredama — osjetno više. Nadalje, ako napravimo listu od 13 najekspanzivnijih privreda na svijetu, utvrdit ćemo da su sve to razvijene privrede s donjom granicom razvijenosti predstavljenom Jugoslavijom, Bugarskom i Rumunijom (1). Prema tome postoji mogućnost da se privredna ekspanzija od jedne decenije produži i na naredne dvije decenije. No mogućnost nije i nužnost; o toj distinkciji treba brižljivo voditi računa kad se ispituju evolutivne perspektive.

¹ Jugoslavenske cijene iz 1961. g. i društveni proizvod po definiciji Saveznog zavoda za statistiku. Obračun je u Jugoslavenskom institutu za ekonomska istraživanja izvršio moj kolega S. Stajić i ja mu se zahvaljujem za pomoć.

² Zainteresirani čitalac naći će rješenje problema u mojoj knjizi (2, gl. 9).

Brz privredni razvoj poželjan je sam po sebi jer omogućuje povišenje životnog standarda. No privredna ekspanzija je ujedno ključni preduslov za rješavanje drugih društvenih problema. Jedan od njih je i nacionalno pitanje. Ranije je istaknuto da velike razlike u razvijenosti između pojedinih republika i pokrajina predstavljaju permanentan izvor društvenih napetosti. Navedeno je da su ekstremne razlike između Kosmeta i Slovenije toliko velike kao razlike između Nigerije i Grčke. Ukoliko bismo te razlike željeli eliminirati u toku života jedne generacije, onda bi uz visoku stopu opće ekspanzije, kosmetska privreda morala da se razvija po stopi dvaput većoj od slovenske. To je težak, ali ne i nemoguć zadatak. No ukoliko bi se jugoslavenska privreda razvijala po niskoj stopi, Kosmet bi morao postići stopu rasta tridesetak puta veću od slovenske (3). To je, naravno, sasvim nemoguće. Prema tome posljedica sporog razvoja bila bi produžavanje uklanjanja razlika u privrednoj razvijenosti na nekoliko generacija. Nije potrebno imati mnogo mašte da se zamisli u kojoj bi mjeri nacionalne osjetljivosti bile stavljene na kušnju takvim beskonačnim produžavanjem procesa ekonomskog — a s njim i opće društvenog — ujednačavanja položaja naših naroda i narodnosti.

Naredno pitanje odnosi se na promjene u stratifikacionoj strukturi društva. Ranije je pokazano kako privredni razvoj pretvara piramidalnu strukturu u loptastu i tako smanjuje društvena odstojanja. Taj je proces direktna funkcija privrednog razvoja i može biti ubrzan ili usporen zavisno od toga da li je privredni razvoj ubrzan ili usporen. U uskoj vezi s time je i problem obrazovanja. Pokazano je da u našem društvu hijerarhičnost društvenih stratuma u bitnoj mjeri ovisi o stupnju obrazovanja. Što više obrazovanja neki pojedinac dobiva, to su veće njegove šanse da će se probiti u više društvene stratume. Očigledno je stoga da je univerzalizacija obrazovanja ključan preduslov za povećanje društvene mobilnosti i smanjenje društvenih razlika. No da bi se svi stupnjevi obrazovanja učinili jednako pristupačnim svim članovima društva, potrebna su daleko veća sredstva nego što su ona kojima raspolaže naše društvo. Prema tome u krajnjoj liniji privredna ekspanzija predstavlja ključni — iako ne i jedini — preduslov univerzalizacije obrazovanja i na taj način stvaranja pretpostavki za besklasno

društvo. Značenje obrazovanja za razvoj socijalističkog društva toliko je veliko da zahtijeva da mu posvetimo bar još nekoliko komentara.

U poglavlju o društvenoj stratifikaciji naveo sam Milićeve indekse asocijacije iz kojih proizlazi da radnička djeca imaju 9 puta manju šansu, a seljačka djeca 20 puta manju šansu da stignu do vodeće kategorije stručnjaka i rukovodilaca u poređenju s licima rođenim u toj društvenoj grupi. U kojoj mjeri će se te društvene nejednakosti smanjivati u budućnosti zavisi o tome kakve su šanse za obrazovanje djece različitih društvenih slojeva danas. Prema podacima V. Tomanovića (4, 678) u 1961/62. školskoj godini od djece srednjoškolskog uzrasta uključeno je u škole drugog stupnja gotovo svako dijete iz službeničkih porodica, svako treće iz radničkih i svako sedmo iz seljačkih porodica.¹ Ako se isključe škole za kvalificirane radnike, tako da ostanu samo srednje škole koje pripremaju djecu za nemanuelna i intelektualna zanimanja, i ako se pomoćni i niži službenici izdvoje iz kategorije službenika, onda proizlazi da radnička djeca, u odnosu na službeničku, imaju pet puta manju šansu da

¹ Iza ovih statističkih podataka teško je vidjeti žive ljude. Veliki je nedostatak naučnih tekstova, u odnosu na umjetničke, što svojim numeričkim apstrakcijama — koje predstavljaju uslov za rigoroznost analize — u stvari uništavaju sadržaj fenomena koji ispituju. Desilo se tako da sam upravo ovog dana, kad je pisan ovaj tekst, u *Borbi* (23. jula 1967.) pročitao slijedeće citirano pismo Omladinskoj redakciji Radio-Beograda, pismo koje vraća sadržaj podatku »svako sedmo«. »Ove godine završila sam osmi razred u osnovnoj školi 'Vuk Karadžić' u Konaku gde i živim sa roditeljima. Moji roditelji su siromašni zemljoradnici. Imaju dvanaest lanaca zemlje, ali u našem srezu sve zemlje su vrlo nerodne. Pored toga, usevi stradaju od prirodnih nepogoda. Nekada je godina sušna, ništa ne rodi. Nekada je godina kišna, opet ništa ne rodi. Prošle godine u Rumuniji se izlio Tamiš i potopio njive koje su se nalazile blizu granice. Tu su bili bokinski, šurjanski, konački i drugi atari. Mnoge zemljoradnike i državna dobra prošla godina je uvalila u bedu. Nama je voda potopila devet lanaca zemlje.

Imam jednu sestru koja je ove godine završila peti, i brata koji je završio prvi razred osnovne škole. Ja imam žarku želju da nastavim školovanje a mojim roditeljima možda bi to značilo propast. Bila sam stalno odlična učenica. Za vreme mnog osmogodišnjeg školovanja imala sam četiri četvorke i to iz srpskohrvatskog i ruskog jezika u V i VI razredu. Četiri razreda sam išla u mađarsku školu, u peti razred sam prešla u srpsku školu, pa mi je bilo teže nego mojim drugovima i drugaricama koji su od početka išli u srpsku školu. Mađa ima malo izgleda da ću ići dalje u školu konkurirala sam u Hemijsko-tehnološku tehničku školu u Zrenjaninu. Dvadesetog juna bili smo obavješteni ko je primljen. Bila sam presrećna kada sam saznala da sam položila prijemni ispit. Dalje u školu mogla bih da idem samo ako bih dobila stipendiju. Pomozite mi! Biću vam uvek zahvalna. Verujem da me nećete razočarati. Unapred vam zahvaljujem.«

steknu srednjoškolsko obrazovanje. Na univerzitetском nivou razlike se, prirodno, i dalje povećavaju. Omladina radničkog porijekla ima 8 puta manju šansu, a seljačkog porijekla 13 puta manju šansu da se upiše na višu ili visoku školu u poređenju s omladinom službeničkog porijekla. Vidi se da su ovi probabilitetni indeksi veoma slični onima na bazi Milićevih indeksa asocijacije. Kad se tome doda i Tomanovićeve konstatacije da poslije 1959. godine socijalna struktura srednjoškolske omladine više ne pokazuje pozitivnih promjena, a da se na univerzitetu nejednakosti u zastupljenosti društvenih slojeva najvjerojatnije povećavaju (4, 679), onda to zahtijeva da se zvoni na uzbunu. Umjesto apstraktnih parola o rukovodećoj ulozi radničke klase i afirmiranju prava radnih ljudi potrebno je radnicima i drugim radnim ljudima dati *realne* mogućnosti da podignu svoj društveni status i da tako emancipirajući sebe emancipiraju i društvo u cjelini. Valja dodati da se period, u kome Tomanović zapaža stagnaciju u pozitivnim promjenama socijalne strukture đaka i studenata, poklapa s periodom usporavanja privrednog rasta i izvjesnim anarhoidnim tendencijama u oblasti neprirednih djelatnosti, uključujući i obrazovanje.

Ako se nešto kao refren ponavlja kroz ovaj ogled, onda je to nesumnjivo teza da ključni princip organizacije našeg društva predstavlja samoupravljanje. U stvari jugoslavenski socijalizam stoji i pada sa samoupravljanjem. Ukoliko se radi o samoupravljanju na početnoj razini, u fabrici, možemo, mislim, utvrditi da je prevaljen veliki put od autokratskog jedinonačalija kapitalističke i sovjetske fabrike. No preostaje još uvijek veliki put do realizacije stvarnog samoupravljanja. Danas se nalazimo vjerojatno negdje na sredini između starta i cilja sa strukturom utjecaja, koju V. Rus, pozivajući se na empirijska istraživanja, karakterizira kao oligarhijsku strukturu. (5, 209) Daljnji razvoj samoupravljanja u velikoj mjeri ovisi o tempu privrednog rasta. U vezi s tim mogu se uočiti četiri preduslova ostvarenja samoupravljanja, kako ih je veoma uspješno formulirao M. Marković. (5, 66) To su: 1. *Tehnički* — automatizacija udružuje individualne radove čiji se pojedinačni efekti više ne mogu mjeriti. Ja

¹ Razlike u odnosu na porodice stručnjaka i rukovodilaca bile bi veće jer Tomanović u službenike uključuje i rutinske i pomoćne službenike.

bih još dodao i ono klasično zapažanje da mehanizacija i automatizacija prljavih i teških fizičkih radova eliminiraju sve više kategoriju nekvalificiranog fizičkog rada, pa stoga i radnike koji objektivno nisu u stanju da uspješno participiraju u samoupravljanju. 2. *Ekonomski* — »samoupravljanje se može uspješno razviti samo u relativno bogatom društvu u kome su elementarne životne potrebe ljudi već zadovoljene, i u kome je svaki pojedinac dostigao takav stepen ekonomske sigurnosti da ne mora strepiti zbog mogućih ekonomskih represalija u slučaju svog društvenog angažovanja«. Može se još dodati da se s ekonomskim razvojem povećava i slobodno vrijeme neophodno za društvena angažiranja. Također, ekonomski razvoj smanjuje raspone ličnih dohodaka i tako ujednačava društveno-ekonomske pozicije samoupravljača. 3. *Kulturni* — »samo obrazovni, kultivisani radnici, svesni svoje istorijske uloge, mogu uspješno učestvovati u rukovođenju društvenim procesima«. A za kulturu su, pored ostalog, potrebna i sredstva. 4. *Politički* — pretpostavka je odumiranje države. Ovaj preduslov zahtijeva dodatno razmatranje.

Ma kako nesavršeno, samoupravljanje već funkcioniра na početnim razinama. Da bismo mogli govoriti o samoupravnom društvu potrebno je da se samoupravljanje razvije i na svim višim razinama društvene organizacije. Prilično je očigledno da je to jedan od osnovnih zadataka naredne etape našeg društvenog razvoja. Također je prilično očigledno da izgradnja samoupravljanja prema gore nije neki neposredni efekat privrednog rasta. U stvari direktna funkcionalna veza između tempa privrednog rasta i nekih strateški važnih društvenih promjena ovdje se prekida. Tačno je, doduše, da privredni rast učvršćuje samoupravljanje u fabrici, a odatle se onda pojačavaju društveni pritisci na stvaranje samoupravnog društva u cjelini. No ukoliko taj proces nije stimuliran i kontroliran još i na neki drugi način, on može da potraje mnogo duže i da se odvija mnogo neefikasnije nego što je to objektivno moguće. Taj drugi način nije ekonomski, već politički, i odatle ključna važnost političkog predušlova. A taj preduslov svodi se u našem društvu u osnovnom na efikasno funkcioniranje Saveza komunista.

Funkcije Saveza komunista analizirane su potanko ranije i ovdje nema potrebe da se zaključci ponavljaju. Da

bi SKJ mogao efektivno rukovoditi procesom izgradnje samoupravnog društva, potrebno je ne samo da svoju unutrašnju strukturu saobrazi tom društvu, već i da u pogledu demokratičnosti bude uvijek bar jedan korak ispred. Zaostajanje bi imalo kobne posljedice. Ukoliko bi unutarpartijska demokratizacija zaostajala za samoupravnim tokovima u društvu, javila bi se tendencija da se ti tokovi koče. U stvari mi smo takve tendencije već realno doživljavali u periodu neposredno prije privredne reforme. To znači da bi interesi hijerarhije SKJ — i državnog aparata kao egzekutivnog organa — došli u sukob s interesima društva u cjelini. Taj sukob mogao bi se onda riješiti na dva načina. Ili bi se aparat nametnuo društvu putem državne vlasti. Ili bi se javili pritisci za osnivanje nove partije ili novih partija. U prvom slučaju imali bismo svojevrstu restauraciju državnog kapitalizma, u drugom svojevrstu restauraciju buržoaske formalne demokracije, u oba bitnu reviziju dosadašnjeg jugoslavenskog puta u socijalizam i bitno usporavanje socijalističke izgradnje.

Utvrđujući ovdje na konkretnom jugoslavenskom primjeru da je razvoj proizvodnih snaga osnovni nosilac društvenog progressa, kojeg politički faktor može ubrzati ili usporiti, nismo naravno otkrili, ništa novo. To saznanje pripada abecedi marksizma. Također je poznato da uslovljenost nije samo jednosmjerna, već je obostrana. Univerzalniji i efikasniji obrazovni sistem¹, brži i smišljeniji razvoj samoupravljanja, odsustvo nacionalnih sukoba, društvena stabilnost i progresivni politički sistem omogućuju i bržu privrednu ekspanziju. U jednadžbi privrednog rasta raspoloživi materijalni resursi predstavljaju samo jednu od nezavisnih varijabli, ostale varijable su ove upravo nabrojene. (2, 232) Navedena povratna sprega između nadgradnje i baze postaje mnogo značajnija u društvenom sistemu u kom postoji određena mogućnost programiranja nadgradnje što bi trebalo da bude karakteristično za socijalizam. Ovo razmatranje dovodi nas od-

¹ Danas u gradu gotovo svako dijete završava osmogodišnju školu, a na selu niti polovina upisane djece (4, 676). Velike nejednakosti u školovanju prema socijalnom porijeklu navedene su ranije. Međutim, talenti i mediokriteti rađaju se podjednako i u gradu i na selu, i u radničkim i u službeničkim porodicama. Očigledno je stoga do kakvog rasipanja nacionalnog talenta dovodi neselektivno obrazovanje. Danas postoje metode da se ti gubici u talentima i precizno izmjere (8), samo nijedan nadležni forum nije dosad pokazao interesa da financira takvo istraživanje.

mah do zaključka da postignuta stopa rasta od oko 8% po stanovniku nije maksimum koji se može postići. Objektivno su moguće i više stope rasta, što se može sasvim egzaktno dokazati čak i na bazi analize čisto ekonomskih fenomena. Tako su ekonomska istraživanja otkrila da jugoslavenska privreda prolazi kroz prilično pravilne cikluse. (6) Ti privredni ciklusi i njihov mehanizam ostali su nepoznati tvorcima ekonomske politike. Uslijed toga donošene su pogrešne mjere ili se interveniralo u pogrešno vrijeme i na pogrešan način što je sve umanjivalo objektivno moguću stopu rasta.

Međutim, naš problem ne iscrpljuje se opservacijom da je stopa rasta *mogla* biti viša. On je u stvari mnogo ozbiljniji. Nasuprot mogućnosti ubrzane ekspanzije stoje stvarnost usporavanja privrednog rasta. To je usporavanje započelo u 1961. godini, a drastične razmjere je postiglo u ovoj godini. U našoj, kao i u svakoj drugoj privredi, industrija je nosilac privrednog rasta. Dugoročna stopa rasta jugoslavenske industrije iznosi negdje oko 13% godišnje. Ta je stopa u 1966. godini pala na 4¹/₂%, a ove godine se spustila ispod nule što se nije desilo od vremena kominformovske blokade. Šta se to događa s jugoslavenskom privredom? Jesu li impulsi rasta presahnuli? Radi li se o nepredviđenim i nepredvidivim izmjenjenjima? Je li to usporavanje bilo objektivno nužno? Odgovor je da ono nije bilo nužno, da se moglo izbjeći, da nije bilo neočekivano i da se, faktično, predviđalo. Od 1952. godine u jugoslavenskoj privredi odvija se stalan proces decentralizacije, formiranja tržišnih odnosa, povećavanja nezavisnosti privrednih subjekata. Taj proces bio je praćen određenim adaptacijama državnog aparata. Međutim, promjene u aparatu, stručno izgrađivanje kadrova, modifikacije u metodama planiranja i kontrole privrednih procesa, izučavanje funkcioniranja samoupravnog privrednog mehanizma i, kao rezultat, mogućnost predviđanja i usmjeravanja privrednih kretanja — zaostajali su za potrebama privrede. To zaostajanje bilo je potencirano burnim privrednim rastom — rezultatom oslobođene inicijative samoupravnih proizvođača — koji je u toku osam godina podvostručio ukupnu i gotovo potrostručio industrijsku proizvodnju. Raskorak između mogućnosti organa ekonomske politike i potreba privrede povećavao se i do prvog loma došlo je u 1961. godini prilikom inauguriranja

novog privrednog sistema koji je rdavo funkcionirao i demantirao tri verzije srednjoročnog plana. Naučni radnici upozoravaju na opasnost produžavanja takvog stanja i predlažu određene mjere¹, ali odgovorni organi i forumi nemaju dovoljno razvijen sluh za ova upozorenja. Nastavlja se s prakticističkim prilazom izgradnji privrednog sistema i vođenju ekonomske politike, privredna kretanja izmiču svjesnoj kontroli društva, ciklusi konjunktura se produbljuju, nezaposlenost se povećava, rast se usporuje. Stagnacija industrijske proizvodnje iz 1967. godine neće se, naravno, zadržati. Doći će do ponovnog cikličkog uspona, no prosječna stopa rasta bit će niža nego ranije i znatno niža no što je to objektivno moguće — ukoliko se planiranje i vođenje ekonomske politike ne pristupi na jedan naučniji način. A to što znamo u osnovi objasniti mehanizam kretanja, što smo neke momente u tim kretanjima bili u stanju predvidjeti i što znamo prognozirati daljnja kretanja — pokazuje da vladamo osnovnim pretpostavkama za jedno efikasnije vođenje privrede u budućnosti.² Međutim, opet jednom mogućnost još ne znači i ostvarenje.

Iz ranije analize proizlazi da ćemo se sukobiti s velikim poteškoćama u našem društvenom razvoju ukoliko ne uspijemo ponovo ubrzati privredni rast. Ukoliko pak postignemo raniji, ili čak i viši, tempo rasta, to još uvijek ne mora značiti da ćemo svoje društvene probleme rješavati na zadovoljavajući način. Veza između privrednog rasta i dobro organiziranog društva nije sasvim jednoznačna. Ima u svijetu zemalja koje su privredno znatno razvijenije od naše, a čije društvene profile ne bismo željeli kopirati. Zbog toga nije jedino važno da se ostvari privredni rast, već je isto tako važno kako se on ostva-

¹ Tako je npr. u 1962. godini tadašnje Odjeljenje za ekonomska istraživanja i metodologiju planiranja Saveznog zavoda za privredno planiranje umnožilo jedan memorandum u kom je upozoravalo: »S porastom proizvodnih snaga privreda postaje sve složenija, inicijativa je decentralizirana, konačna rezultanta slobodno donesenih odluka hiljada privrednih subjekata nije unaprijed očigledna, privredna politika zahtijeva čitav arsenal izdiferenciranih instrumenata a metode usmjeravanja postaju indirektna i kriteriji za donošenje odluka izvanredno složeni. Složenost privrednog mehanizma i delikatnost njegovog funkcioniranja bez poremećaja zahtijeva intenzivan naučno-istraživački i analitički rad na svim nivoima i u najrazličitijim privrednim institucijama. A za to je potrebno školovanje posebno specijaliziranih kadrova...«

² To sam pokušao pokazati u svojoj knjizi *Ekonomska nauka i narodna privreda*. Tu je iscrpno analiziran mehanizam privrednih kretanja u razdoblju 1960—1965 (7).

ruje. Veoma dugoročno gledano između ta dva cilja ne može biti sukoba: najprogressivnije društvo ostvarit će i najveći privredni progres. I obrnuto, ona zemlja koja privredno zaostaje, morat će mijenjati svoj društveni sistem. To je jedan od zakona društveno-ekonomskog razvoja. No u svakodnevnom životu lako se gubi perspektiva i često neposredni efekti zamagljuju dugoročne štete, koje je kasnije teško popraviti. Tako na primjer, »ako bi se vrednost poduzeća trajno cenila samo prema uspehu u realizaciji dohotka, upozorava M. Marković, i ako bi se potpuno ustalilo da osnovni interes radnika bude sticanje što veće lične zarade, to bi imalo duboke posledice na mentalitet i moral radnika i svih ostalih radnih ljudi. Tip ljudi koje bi ovakvo društvo stvaralo ne bi se bitno razlikovao od tipa ljudi koje stvara kapitalizam. To bi bili ljudi čija je celokupna delatnost namerena motivom sticanja i posedovanja materijalnih dobara. To bi bili ljudi koji teže da što više imaju, a ne da što više budu. Na taj način bi se održao isti onaj duhovni pauperizam koji je svojstven kapitalističkom društvu i čije je ukiđanje, po Marxu, bio jedan od ciljeva komunizma«. (5, 70) Srećom nema nikakve nužde da se komercijalizam uzdigne na nivo vrhovnog principa društvene organizacije kako bi se postigla ekonomska stimulacija i raspodjela prema radu. I jedno i drugo je moguće uz davanje komercijalnim odnosima onog mjesta koje im pripada u organizaciji tržišta. A tržište, naravno, ne samo što nije identično s društvom, već predstavlja svega jednu od mnogobrojnih institucija kojima se društvo služi u organiziranju svog života. No iz toga što ne postoji nužda komercijaliziranja morala našeg društva ne slijedi da ne postoje tendencije da se to desi. U stvari te su tendencije veoma izražene — kod čega primitivizam u prilaženju društveno-ekonomskim fenomenima i nepoznavanju funkcioniranja mehanizama društvenog i privrednog života i opet igraju značajnu ulogu — i Marković s pravom zvoni na uzburu. Jer socijalizam se ne sastoji ni u životnom standardu, ni u nekoj državnoj veličini, ni u nacionaliziranju sredstava za proizvodnju. Socijalizam je prije svega društvo slobodnih, razvijenih, autonomnih ličnosti koje su u stanju da kontroliraju svoje društvene odnose. I zbog toga sve što dovodi do otuđenja ličnosti, znači direktno razbijanje socijalističke izgradnje.

Razmotrili smo strateške faktore buduće izgradnje našeg društva. Preostaje da zaključimo. Očigledno je da ništa nije predodređeno. Postoje naravno društvene zakonitosti koje djeluju autonomno i koje se ne mogu ignorirati. Mi o njima već podosta znamo. Ali postoje i najrazličitije otvorene mogućnosti. Na nama je da te mogućnosti iskoristimo na inteligentan način. U tom pogledu zadatak današnje generacije nije ništa manji od zadataka generacije koja je izvela revoluciju i dovela zemlju pred vrata socijalizma. Zadatak je vjerovatno složeniji, jer je i društvo složenije. No i naše znanje je veće. I tako predstoji fascinirajuća borba za pretvaranje mogućnosti u stvarnost, za svjesnu izgradnju socijalističkog društva.

A zatim, u još daljnjoj perspektivi?

Iskrsnut će, naravno, novi problemi. Jedan od njih već sasvim jasno naziremo. U sadašnjem razdoblju naša nastojanja su usmjerena na to da izjednačimo startne mogućnosti svakog člana društva i da svakoga vrednujemo prema rezultatima rada. Na taj način uklanjaju se klasične klasne razlike. Ali ne uklanjaju se sve društvene razlike među ljudima. U stvari jednako je slučajno i jednako nepravedno što se jedan rodio bogat, a drugi siromašan kao i to što se jedan rodio inteligentan, drugi kao mediokritet. Zapravo ova potonja razlika može psihološki biti još mnogo teža: u klasnom društvu ugnjeteni nalaze psihološki izlaz u objašnjavaju svog položaja nepravednošću društvenog uređenja i u borbi protiv te nepravednosti i protiv tog društva. No kakvog smisla ima optuživati prirodu za nepravednost i boriti se protiv nje? Ta nova grupa privilegiranih u jednom besklasnom društvu, grupa koja se ne oslanja na svoje porijeklo već na svoje sposobnosti, dobila je već i ime, to je *meritokracija*. (9) Društvo će morati reagirati na pojavu meritokracije jednako kao što je ranije reagiralo na pojavu birokracije, plutokracije i aristokracije. I način reagiranja već se nazire. Diferenciranje dohodaka nužno je u jednom siromašnom društvu gdje se na taj način ostvaruje stimulacija za povećanje društvene proizvodnje. S povećanjem društvenog bogatstva ekonomski stimuli postaju sve manje operativni i to omogućava i uslovljuje smanjivanje raspona ličnih dohodaka. Taj proces je definitivno empirijski utvrđen. Socijalističko društvo, u kom su klasne barijere uklonjene i društvena mobilnost pribli-

žena teorijski mogućoj, po prirodi stvari je bogato društvo. Prema tome i rasponi dohodaka bit će mali. Naredna faza razvoja može se sastojati u eliminiranju svih raspona i potpunom ekonomskom izjednačavanju svih članova društva. Mi u tome odmah prepoznajemo Marxovu višu fazu komunizma. Uklanjanjem ekonomskih razlika društveni položaj meritokracije dobiva sasvim druge dimenzije čime će vjerojatno i problem meritokracije prestati biti društveno značajnim. Zamijenit će ga sigurno neki nov, još suptilniji problem društvene — ili prosto interpersonalne — nejednakosti. To će zahtijevati nova rješenja, izazvati novu evoluciju... i tako dalje ad infinitum. Ovdje sad očigledno završavaju mogućnosti naučne analize i započinje područje mašte.

Citirana literatura

1. B. Horvat, *Note on the Rate of Growth of the Yugoslav Economy*, Jugoslavenski institut za ekonomska istraživanja, Papers & Monographs No. 4, Beograd, 1963.
2. B. Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede*, Kultura, Beograd, 1961.
3. M. Bazler, *Klasifikacija jugoslavenskih područja po stepenu ekonomske razvijenosti sa posebnim osvrtom na nerazvijena područja*, magistarska teza branjena na Jugoslavenskom institutu za ekonomska istraživanja, Beograd, 1967.
4. V. Tomanović, »Socijalne nejednakosti uslova za obrazovanje«, *Gledišta*, 5/1967.
5. *Smisao i perspektive socijalizma*, Zbornik radova drugog zasjedanja Korčulanske ljetne škole, Praxis, Zagreb, 1965.
6. B. Horvat, »Privredni ciklusi u Jugoslaviji«, *Ekonomist*, 1—4/1967.
7. B. Horvat, *Ekonomska nauka i narodna privreda*, Naprijed, Zagreb, 1968.
8. P. de Wolff, K. Härnqvist, »Reserves of Ability: Size and Distribution«, u A. H. Halsey, ur., *Ability and Educational Opportunity*, OECD, Pariz, 1961, ss. 135—175.
9. M. Young, *The Rise of Meritocracy*, Penguin, London, 1963.

REGISTAR POJMOVA

- Administracija, administrativni aparat 26, 29—35, 41
Aktivno stanovništvo 191, 196, 255
Asocijacija proizvođača 47, 83, 84
Autoritet 109, 110, 113, 123—125, 113, 143
Avangarda 268, 269
Baza i nadgradnja 160, 161
Belgija 58
Birokracija, birokratski aparat, birokratska struktura 25—45, 64—68, 77, 78, 83, 85, 89, 91, 94, 97, 100, 134, 186, 218, 219, 241, 242, 247, 249, 270
državna 219
Blagostanje 165
Brionski plenum 100, 101
Centralizacija, decentralizacija (privrede) 103, 104, 109, 110, 113, 119—122, 124, 125, 126, 130—138, 141, 142, 145, 146, 149
Centralno planiranje 277
Cijene 126
Čin, činovnik 26, 29, 31, 32, 34, 37, 42—44, 76, 91
fetišizam čina 25, 26, 29
Danska 58
Decentralizacija 292
Demokratija 270
Demokratski centralizam 273, 274
Dijalektička metoda istraživanja 116, 117
Diktatura proletarijata 74—83, 86, 88, 89, 92—95, 114
Direktor 51, 208, 209
Disciplina (tvornička) 60—62
Dohodak 155, 157
bruto 155
neto 155
Društvena kontrola 145, 146
Društvene grupe 185
Društveni proizvod 153, 161—163
Društveni razvoj 14—17
Društveni sistem 14—16, 18, 23, 185
Društveni slojevi 185
Društveni status 189
Država 20—22, 38, 39, 40, 45, 77, 78, 81—85, 89, 92, 98, 104—106, 111—115, 128, 130—133, 135, 140, 148
Državna intervencija 118, 119, 126, 138
Državni aparat 163, 218—225, 255, 256, 258
Egzistencija 221
Ekonomska eksproprijacija 181
Ekonomski odnosi 161
Eksploatacija 169
Etatizam 22, 90
Falansterije 47
Feudalizam, feudanci 13—15, 27, 103, 104
Filozofski materijalizam 160, 164
Fetišizam čina 25, 26, 29
Francuska 17, 32, 35, 36, 49, 50, 56, 58, 75, 76, 93, 94
Hijerarhija 30—34, 37, 38, 40—44
inherentna 198
Holandija 58
Horizontalne privredne veze 119, 120

horizontalna decentralizacija 119—122
horizontalna centralizacija 119, 120
Industrija 24
Industrija nafte 137
Informacije 149
Inicijativa 272, 273
Inteligencija 186, 211—216
Javno mnjenje 222
Jedino naličje 51, 110
Jednopartijski sistem 236, 237
Kadrovi 244, 245
rukovodeći 190, 244—246, 252
Kamata 180, 181
na osnovna sredstva 180, 181
Kapital 169
Kapitalist 173
Kapitalizam 13—15, 18—27, 39, 42, 43, 60, 74—78, 83, 94, 95, 104—108, 118—120, 127, 136, 140—146, 167—170, 182, 264
državni 20—25, 39—42, 88—91, 127
monopolni 24
Kina 16
Klasa 193—195
vladajuća 12—16, 22, 24, 31, 32, 37, 38, 75, 89, 91, 92
radnička 12, 13, 17, 18, 21—24, 31, 48—50, 53—59, 63—67, 75, 82, 89, 92—94, 113, 121, 205, 206, 210
eksploatisana 12, 15, 16, 37
društvena 14, 16, 76, 81, 83, 89, 193
Klasna borba 14, 20, 75, 76, 83
Klasna eksploatacija 11, 12, 20—22, 115
Klasna polarizacija, diferencijacija 20, 36—41, 46
Klasno-besklasno društvo 12, 14, 16, 22, 24, 38, 41, 76, 81, 82, 87, 89, 92
Kolektivizacija 96
Komiteti 279
Komuna 44, 45, 120
Komunisti 242, 249, 250, 252, 254—258, 281
Komunistička partija 243, 251, 254, 256, 266
Komunistički manifest 17, 75, 92, 111, 114
Komunizam 77—79, 82, 83, 86—88, 114
Konformizam 265
Konkurencija 104, 106, 120, 139
Koordinacija 125, 126, 128
Kritika 271—273
Kritika gotskog programa 77, 78, 81, 92, 108
Kultura 161
Marksizam, marksisti 48, 74, 112—114, 116, 117, 120, 121
Materijalna dobra 157, 160
Materijalne usluge 157
Meritokracija 295, 296
Monopol 104, 138, 139—141
Moral 263, 267
Nasljeđivanje 196, 197
Naučne organizacije 279
Neprivreda 166, 217
Netržišna proizvodnja 166
Njemačka 17, 18, 55, 57, 64
Novac 26, 27, 107, 114
Norveška 58
Obrazovanje 189, 192, 287, 288
Obrtnici 186, 187, 190
Odumiranje države 38, 46, 77, 78, 84, 90, 114, 115, 135
Oligarhija 236
Oslobođenje ličnosti (proizvođača) 111, 114
Osnovna sredstva 183
Pariska komuna 44, 45, 50, 76, 112, 121
Partija
politička 23, 24, 43, 44, 232, 234, 235, 261
radnička 234, 235
Planiranje 104—106, 108—110, 114, 118, 127—132, 136, 138, 142—146, 168
Planska privreda 22, 25
Poduzeće 137—139, 147, 148
Poduzetništvo, poduzetnik 125, 128, 129, 130
Politički sukobi 269
Poljoprivreda 178
Porezi 171
Poslodavci 53—60, 63—67
Predmet rada 155
Prelazni period 74—90, 92, 95, 134
Princip imenovanja 42, 43
Princip rotacije 112
Prinuda 38, 45
Privreda 166, 293
Privredna integracija 136—139

Privredna reforma u SFRJ 97—99, 132, 133
Privredni ciklusi 104, 136
Privredni rast 292, 293
Proizvodne snage 14
Proizvodni odnosi 20, 25
Proizvodnja 160
društvena 182, 286
duhovna 162
individualna 204
kolektivna 204
kapitalistička 154, 156, 158, 160, 164
nematerijalna 161, 162
prosta robna 168, 170
robna 106—108, 114, 120, 156
Proizvodnost 12—14, 46, 126—128, 162, 166, 207
Proizvođač 206, 223
Prometna vrijednost 156
Prvobitna zajednica 11, 12, 14
Rad 12, 13, 22, 24, 108, 155, 166
nematerijaliziran 166
neproizvodni 156—159, 162, 165, 166
proizvodni 153—160, 162, 164—166
Radnici 186, 190—192, 205—207, 211, 223, 250—252
intelektualni 190
najamni 159
naučni 276
Radnički savjeti 51—56, 68
Radni kolektiv 125—130, 147, 148
Raspodjela dohotka 129, 130
Ratovi 60, 66
Renta 180, 181
Revolucija 18—21, 83, 95—97
ekonomska 83—86, 90
proleterska 50, 51, 85, 92
socijalistička 17—22, 32, 56, 79, 82—86
njemačka 55
mađarska 51
španska 52
ruska 19, 20, 83
francuska 19, 21, 75
Robovlasništvo 12, 14, 15
Rotacija 222
SAD 15, 16, 17, 49, 56, 63, 118
Samoupravljanje 52, 53, 61, 64, 65—69, 94—100, 121—123, 127, 135, 138, 139, 141, 143, 178, 182, 217, 232, 255, 258
Savez komunista Jugoslavije 94—101, 139, 238—240, 248—250, 252, 257, 259—261, 269, 273, 275, 278—282
Seljaci 190, 192, 201—205, 223, 252—254
Sindikati 23, 24, 42, 47—50, 53—58, 63—68
Služba državne bezbednosti 97, 98
Službenici 186, 190, 192, 250—252, 255
Socijalistička privreda 164, 165
Socijalizam 18—22, 39, 44, 74—88, 91—99, 101—108, 111—119, 122, 123, 127, 134—136 140—146
asocijativni 39, 44, 46, 47, 119, 120, 125
cehovski 49, 50, 53—55
državni 21, 22, 84, 96
utopijski 47, 48
Sredstva za proizvodnju 155
Sredstva za rad 155
SSSR 17, 36, 39, 50, 51, 83, 84, 85, 88, 104, 110, 118
Staljinizam 96, 134
Stratifikacija 184, 189
Štampa 277
Štednja 174
Štrajkovi radnika 54
Švicarska 120
Švedska 58, 66
Tehnokracija 186
Tržišna privreda 136, 139, 146
Tržište 13, 19, 21, 23, 107, 114, 126, 131, 136, 141, 168
Tvornički povjerenici 53—55, 57—65
Tvornički savjeti 53—55, 57—65
Upotrebna vrijednost 156, 165
Velika Britanija 17, 18, 32, 36, 39, 40, 49, 53, 57, 62, 63, 65
Vertikalne privredne veze 119, 120
vertikalna decentralizacija 119—122
vertikalna centralizacija 119—122
Višak vrijednosti 155, 157
Višepartijski sistem 235, 237, 238
Vlasnici 195
Vlasništvo 167, 179, 182, 189, 193, 194
društveno 119, 141, 167, 168, 175, 181, 194

državno 118, 119, 168, 169, 194
individualno 167, 172, 175, 176,
181, 182
kolektivno 175, 177
privatno 20, 24, 115, 118, 168,
169, 173, 174
socijalističko 179
Vlast 27, 28, 29, 43, 45, 65, 74, 75
centralizacija, decentralizacija
35, 36, 42, 44, 99, 113, 120

karizmatična 29
racionalna upravna 28, 29
tradicionalna 27, 28
Vrijednost, teorija vrijednosti
107, 114, 116
Zadruga 117, 178
Zanatlije 171, 172
Zanatstvo 170, 171, 177
Zaposlenost — nezaposlenost 65,
66

REGISTAR AUTORA

- Adler, A., 220, 228
Aristotel, 12, 14
Asmus, V. F., 272, 284
Bakarić, V., 96, 232, 245
Bakunjin, M. A., 212
Bazler, M., 296
Bebel, A., 116, 276
Bendix, R., 127
Bićanić, R., 128
Blanc, L., 47
Bottomore, T. B., 31, 216
Bradić, 169, 253
Brake, 275
Bročić, M., 237, 283
Chardon, M., 35
Chester, 128
Clegg, 128
Coch, 127
Cole, G. D. H., 50
Crossman, R. H. S., 23, 43
Crvenkovski, K., 99, 246, 247, 271,
284
Cvjetičanin, V., 253, 284
Darwin, Ch., 221
Davidović, R., 142
Davis, A. K., 33
Devons, E., 36
Dragičević, A., 21
Durbin, E. F. M., 18
Duverger, M., 218, 219, 220, 228,
234, 267, 283
Džinić, F., 262, 284
Đorđević, F., 184, 219, 227
Đunić, S., 272
Đurić, M., 229
Einstein, A., 217
Engels, F., 17, 18, 22, 38, 74, 75,
77, 79, 80, 84, 105, 106, 108, 109,
110, 111, 112, 113, 116, 121, 122,
134, 234, 270, 275, 276
Eucken, W., 36
Fichte, 276
Filipi, S., 248
Fischer, E., 214, 228
Fourier, C., 47
French, 127
Fromm, E., 123, 220, 221, 228, 263,
265, 266, 268, 284
Galbraith, J. K., 155, 226
Gerth, 32
Gramsci, A., 206, 228
Grič, D., 283
Guilleband, C. W., 64
Gunter, 65
Gurwitch, G., 51, 264, 284
Hadžimerović, H., 210
Hadživasilev, M., 181, 227, 260
Halle, I., 245
Haney, L. H., 47
Härnquist, K., 296
Hayek, 126
Hegel, G. W. F., 45, 247
Hobbes, T., 220, 228
Hodges, D. C., 211, 228
Horvat, B., 166, 199, 202, 227, 229,
296
Humo, A., 97, 98
Ilić, M., 187, 189, 227
Indžić, T., 228
Jaques, E., 61
Kardelj, E., 85, 99, 183, 202, 210,
228, 229, 243

Kautski, K., 212
 Kavčić, B., 228, 244
 Kidrič, B., 84
 Kilbarda, K., 204, 209, 229, 240, 244, 281, 284
 King, G., 39
 Kingsley, J. D., 31, 40
 Klauzer, I., 229
 Knight, F., 12
 Kovač, P., 22, 61
 Kreko, A., 177
 Kronrad, I. A., 161, 162, 163, 164, 226
 Lansbury, G., 32
 Lenjin, V. I., 22, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 90, 195, 205, 212, 213, 214, 227, 228, 235, 266
 Lewin, K., 127
 Lewis, A. W., 25, 156, 226
 Linton, R., 196
 Lipset, S. M., 32
 Lukić, R., 169, 227
 Luxemburg, R., 213, 214
 McKenzie, R. T., 24, 236, 283
 McKitteric, 62
 Malthus, 91, 163, 221
 Mao Ce Tung, 274, 284
 Marković, M., 199, 240, 283, 289, 294
 Marks, K., 17, 18, 21, 24, 27, 32, 38, 42, 44, 45, 48, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 84, 86, 87, 88, 92, 105, 107, 111, 113, 115, 116, 121, 134, 136, 153, 156, 158, 164, 167, 168, 169, 172, 193, 194, 195, 206, 207, 210, 222, 226, 234, 247, 275, 284, 294, 296
 Mayer, K., 185, 227
 Merton, R. K., 33
 Michels, R., 236, 283
 Mičić, K., 227
 Milić, V., 171, 187, 188, 191, 227, 288, 289
 Mills, W., 32, 215, 228, 245, 284
 Miljević, Đ., 22, 61
 Mises, L. von, 39, 40, 41
 Mlinar, Z., 199, 228
 Morris-Jones, W. H., 44
 Možina, S., 199, 228
 Myers, C. A., 66
 Neff, F. A., 47
 Nikolić, M., 229, 284
 Novak, M., 21
 Novosel, P., 185, 227
 Notkin, A. I., 163, 226
 Owen, R., 47
 Pareto, V., 266
 Parsons, T., 45, 227
 Pašić, N., 21
 Pečujlić, M., 22, 167, 194, 195, 207, 211, 227, 228
 Pejović, D., 212, 215, 228
 Platon, 266
 Popović, M., 22, 183, 184, 227
 Rakovski, R., 89
 Redžić, E., 245, 255, 284
 Renold, C. G., 54, 59, 61, 62
 Riesman, D., 263, 265, 268, 284
 Roberts, 62
 Rumjancev, A., 232, 283
 Rus, V., 199, 209, 228, 245, 284, 289
 Schumpeter, J., 11, 46, 67, 245, 284
 Scott, W. H., 61
 Seymour, J.B., 53
 Smith, A., 155, 156, 159, 162, 164
 Stajić, S., 93, 202, 286
 Staljin, J. V., 27, 78, 108, 114, 163, 266
 Stanovčić, V., 228
 Stoetzel, J., 184, 227
 Stojanović, A., 228
 Stojanović, S., 22
 Supek, R., 193, 227
 Sutton, 155
 Suzuki, D. T., 284
 Sweezy, P., 140, 141, 143
 Suvar, S., 229
 Tadić, Lj., 212, 228
 Tannenbaum, A. S., 208, 228
 Tito, J. B., 245
 Todorović, M., 186, 227, 252, 260
 Tomanović, V., 288, 289, 296
 Tomić, Z., 228
 Velsal, R. R., 31
 Vidaković, Z., 252, 284
 Vinski, I., 191, 225
 Vlahović, V., 99, 100, 199, 233, 245, 246, 247
 Walpole, G. S., 60, 61
 Weber, M., 26, 27, 28, 29, 30, 31, 42, 43, 45, 46, 185, 194
 Wolff, P. de, 296
 Young, M., 296
 Županov, J., 208, 228

BILJEŠKA O PISCU

Branko Horvat rođen je 1928. u Petrinji. Osnovnu školu i gimnaziju polazi u Slav. Požegi. Sa šesnaest godina napušta gimnaziju da bi se borio u narodnooslobodilačkom ratu protiv fašističke okupacije. Predsjednik je omladinske organizacije u svom gradu.

Studira tehniku, ekonomiju i filozofiju na Zagrebačkom sveučilištu od 1946—52. Diplomirao ekonomiju na Zagrebačkom sveučilištu 1952. Doktorirao prvi put u Zagrebu 1955, a zatim na University of Manchester u Engleskoj 1958. U 1959. g. postaje naslovni docent Zagrebačkog sveučilišta. Suradivao je u Institutu za naftu i Ekonomskom institutu u Zagrebu. Po prelasku u Savezni zavod za privredno planiranje osnovao je s grupom naučnih radnika u 1958. g. Odjeljenje za ekonomska istraživanja i metodologiju planiranja. Iz Odjeljenja se u 1963. g. razvio Jugoslavenski institut za ekonomska istraživanja kojim, kao direktor, rukovodi i danas. U 1962. g. izabran je za profesora Beogradskog univerziteta, a od 1963. g. kao profesor ekonomije predaje na Poslijediplomskoj školi Instituta.

U 1964/1965. kao stipendist Fordove fondacije B. Horvat boravio je na M. I. T. i Harvardskom sveučilištu, a u 1968. g. predavao je kao profesor u posjeti na Michiganskome sveučilištu. Pozivan je kao predavač na više od trideset sveučilišta u našoj zemlji kao i u Austriji, Bugarskoj, Čehoslovačkoj, Kubi, Engleskoj, Finskoj, Njemačkoj, Italiji, Nizozemskoj, Poljskoj, SAD i Švedskoj.

B. Horvat bio je član Ekonomskog savjeta, a sada je član Komiteta za tržište i cijene Saveznog izvršnog vijeća. Učestvovao je u delegacijama jugoslavenskih planera u Poljskoj i Sovjetskom Savezu. Vodio je jugoslavensku delegaciju na prvom zasjedanju Komiteta Ujedinjenih nacija za industrijski razvoj.

B. Horvat je član više domaćih i međunarodnih stručnih udruženja i, povremeno, njihovih uprava. Urednik je časopisa *Ekonomika analiza*. Do sada je objavio više od stotinu članaka u domaćim i stranim naučnim časopisima, kao i slijedeće knjige:

Historija jugoslavenske naftne privrede (tri toma), 1956—65. *Ekonomika jugoslavenske naftne privrede*, 1962. *Ekonomika teorija planske privrede*, 1961; englesko izdanje 1964. *Međusektorska analiza*, 1962. *Ekonomski modeli*, 1962. *Ekonomika nauka i narodna privreda*, 1968. *Privredni ciklusi u Jugoslaviji*, u štampi.

Dvije knjige i niz članaka prevedeni su na engleski, ruski, njemački, talijanski, mađarski, češki, slovački, španjolski ili francuski.

Profesionalni interes: Ekonomsko planiranje i politička ekonomija socijalizma.

40-

Korektori

Marija Molnar i Vera Barić

*

Izdavačko knjižarsko poduzeće

Mladost

Zagreb, Ilica 30